

Α'
ΣΥΝΑΝΤΗΣΗ
ΓΙΑ ΤΗΝ ΕΛΛΗΝΙΣΤΙΚΗ ΚΕΡΑΜΙΚΗ

ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ
ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

026000177827

738.093 B

ΣΧΛ

1986

Α'
ΣΥΝΑΝΤΗΣΗ
ΓΙΑ ΤΗΝ ΕΛΛΗΝΙΣΤΙΚΗ ΚΕΡΑΜΙΚΗ

Α΄
ΣΥΝΑΝΤΗΣΗ
ΓΙΑ ΤΗΝ ΕΛΛΗΝΙΣΤΙΚΗ ΚΕΡΑΜΙΚΗ

ΠΡΑΚΤΙΚΑ

Ιωάννινα, 6 Δεκεμβρίου 1986
Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων - Τομέας Αρχαιολογίας

1η Έκδοση:
Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων - Τομέας Αρχαιολογίας
Ιωάννινα 1989

2η Έκδοση:
Αρχαιολογικό Ινστιτούτο Δωδεκανήσου
Ρόδος, Απρίλιος 2000

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ
ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ
ΣΠΟΥΔΑΣΤΗΡΙΟ
ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ

ΟΡΓΑΝΩΤΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ

**ΛΙΛΑ ΜΑΡΑΓΚΟΥ
ΙΩΑΝΝΗΣ Α. ΠΑΠΑΠΟΣΤΟΛΟΥ
ΒΑΣΩ ΠΑΠΠΑ**

**Α΄ ΣΥΝΑΝΤΗΣΗ
ΓΙΑ ΤΗΝ ΕΛΛΗΝΙΣΤΙΚΗ ΚΕΡΑΜΙΚΗ**
Πρακτικά
Ιωάννινα, 6 Δεκεμβρίου 1986

1η Έκδοση: Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων - Τομέας Αρχαιολογίας, Ιωάννινα 1989
2η Έκδοση: Αρχαιολογικό Ινστιτούτο Δωδεκανήσου, Ρόδος, Απρίλιος 2000

Επιμέλεια έκδοσης: Αγγελική Γιαννικουρή - Μελίνα Φιλήμονος
Στοιχειοθεσία: Χαρά Φανταουτσάκη - Μαριέττου
Εκτύπωση, βιβλιοδεσία: Τυπογραφείο "ΤΕΧΝΗ" Α. Βρατσάλης & Υιοί Ο.Ε.
Αυστραλίας 30 - 32, Ρόδος 85100, τηλ. 0241/22093, fax: 0241/30826, E-mail: vratsalis@otenet.gr

© Αρχαιολογικό Ινστιτούτο Δωδεκανήσου
Πλατεία Αργυροκάστρου, Ρόδος 85100, τηλ. 0241/75674

ISBN 960-86637-0-9

ΠΡΟΛΟΓΟΣ ΣΤΗ Β' ΕΚΔΟΣΗ

Έχουν περάσει 14 σχεδόν χρόνια από την Α' Συνάντηση για την Ελληνιστική Κεραμική, που έγινε στα Ιωάννινα στις 6 Δεκεμβρίου 1986, στη φιλόξενη έδρα του εκεί Πανεπιστημίου. Με πρωτοβουλία του καθηγητή Ιωάννη Παπαποστόλου και την ενεργητική συμμετοχή της καθηγήτριας Λίλας Μαραγκού ξεκίνησε, πειραματικά στην αρχή, μία σειρά συναντήσεων, που έμελλε σε λίγα χρόνια να γίνει θεσμός. Οι επτά ανακοινώσεις που ακούστηκαν στην Α' εκείνη Συνάντηση, αυξήθηκαν σε είκοσι δύο στη Ρόδο, όπου πραγματοποιήθηκε η Β' Συνάντηση το 1989, έφθασαν σε τριάντα έξι στην Γ' Συνάντηση το 1991 στη Θεσσαλονίκη, σαράντα οκτώ στη Μυτιλήνη κατά την Δ' Συνάντηση το 1994 και, τέλος, εξήντα έξι στα Χανιά το 1997, στην Ε' Συνάντηση.

Με την παρουσίαση κλειστών χρονολογημένων συνόλων, θέμα που αποτέλεσε τον κύριο κορμό όλων των συναντήσεων, και με τη συζήτηση για τα προβλήματα χρονολόγησης ειδών και κατηγοριών κεραμικής, ξεφύγαμε από την απλή τυπολογική κατάταξη του υλικού και κερδίσαμε την εικόνα της παραγωγής και της εξέλιξης πολλών σχημάτων, από πολλά κέντρα, αλλά, και από την περιφέρεια του ελληνιστικού κόσμου. Τώρα πλέον, φαίνεται μικρότερη η απόσταση για την προσέγγιση των άλλοτε μακρινών στόχων, όπως λ.χ. η εξάρτηση και οι συσχετισμοί ανάμεσα στα κέντρα παραγωγής, οι επιδράσεις που δέχονται οι κεραμείς από άλλα είδη τέχνης ή το ακανθώδες ζήτημα της κοινής ορολογίας, που είναι πάντα το ζητούμενο.

Ιδιαίτερο χαρακτηριστικό του θεσμού των συναντήσεων για την Ελληνιστική κεραμική είναι η τακτική διοργάνωσή τους σε χρονικά διαστήματα όχι μεγαλύτερα των τριών ετών και η έγκαιρη εκτύπωση των τόμων των Πρακτικών.

Ουσιαστική συμβολή στην έρευνα αποτέλεσαν και τα τρία Λευκώματα που κυκλοφόρησαν επ' ευκαιρία των τριών τελευταίων συναντήσεων, καθώς και η σειρά της βιβλιογραφίας της ελληνιστικής κεραμικής. Ιδιαίτερα θετική είναι και η γόνιμη συνεργασία αρχαιολόγων των Πανεπιστημίων και της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας, οι οποίοι αναλαμβάνουν την οργάνωση των συνεδρίων στις έδρες τους, σε διαφορετικό κάθε φορά τόπο.

Ο τόμος των Πρακτικών της Α' Συνάντησης των Ιωαννίνων, ο οποίος κυκλοφόρησε σε πολυγραφημένη μορφή και σε περιορισμένο αριθμό αντιτύπων, είναι σήμερα πλέον μάλλον δυσεύρετος. Από την άλλη, η συχνή αναφορά στη βιβλιογραφία στα άρθρα που έχουν περιληφθεί στους υπόλοιπους προσεγγένους τόμους αποδεικνύει ότι η σειρά των τόμων των Πρακτικών των Συναντήσεών μας αποτελεί ένα πολύτιμο εργαλείο για όλους τους μελετητές της ελληνιστικής κεραμικής. Έτσι, αποφασίστηκε η επανέκδοση των Πρακτικών της Α' Συνάντησης, μετά από την ειγενική παραχώρηση του υλικού από τον Τομέα Αρχαιολογίας της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων.

Στις ανακοινώσεις δεν έγιναν βιβλιογραφικές προσθήκες ούτε και αλλαγές στο αρχικό κείμενο των συντακτών. Αυτό υπαγόρευσαν διάφοροι λόγοι, όπως η αναφορά στον πραγματικό

χρόνο της συνάντησης και η μεγάλη αύξηση της βιβλιογραφίας από δημοσιεύσεις άρθρων και μονογραφιών για την ελληνιστική κεραμική. Φαίνεται λοιπόν ότι η κεραμική, το πλουσιότερο και όχι πάντα γοητευτικό αρχαιολογικό υλικό, που συσσωρεύεται από τις σωστικές, κυρίως, ανασκαφές ή ανασύρεται από την αφάνεια των αποθηκών, όπου έμεινε επί χρόνια αζήτητο και παραμελημένο, βρίσκει τώρα πλέον τη θέση του στη διεθνή επιστημονική έρευνα και μπορεί να φωτίσει πολλές πλευρές του ελληνιστικού κόσμου.

ΑΓ. ΓΙΑΝΝΙΚΟΥΡΗ – Μ. ΦΙΛΗΜΟΝΟΣ

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΠΡΟΛΟΓΙΚΟ ΣΗΜΕΙΩΜΑ (Ι. Α. Παπαποστόλου)	11
ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΑ ΓΡΑΒΑΝΗ, Προβλήματα στην έρευνα της ελληνιστικής κεραμικής	13
ΒΕΡΟΝΙΚΑ ΜΗΤΣΟΠΟΥΛΟΥ-ΛΕΟΝ, Κεραμική από τους Λουσούς	21
ΚΑΤΕΡΙΝΑ ΡΩΜΙΟΠΟΥΛΟΥ, Ευρήματα από τους «δίδυμους» μακεδονικούς τάφους της Βέροιας	33
JEANNETTE PAPADOPOULOS, La ceramica tardo-ellenistica di Gortina (Creta)	49
Α. ΓΙΑΝΝΙΚΟΥΡΗ - Β. ΠΑΤΣΙΑΔΑ - Μ. ΦΙΛΗΜΟΝΟΣ, Ταφικά σύνολα από τις νεκροπόλεις της αρχαίας Ρόδου	63
ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΙΝΟΣ ΤΣΑΚΟΣ, Τέσσερα κλειστά σύνολα από τη Σάμο	119
ΒΑΣΙΛΙΚΗ ΠΑΠΠΑ, Ερυθροβαφής κεραμική από την Αμοργό	125
ΣΥΝΟΠΤΙΚΑ ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ (Σ. Δρούγου)	137

ΠΡΟΛΟΓΙΚΟ ΣΗΜΕΙΩΜΑ

Παραδίδονται σήμερα στη δημοσιότητα οι ανακοινώσεις της Α' Συνάντησης με θέμα «Σύνολα Ελληνιστικής Κεραμικής», που έγινε στον Τομέα Αρχαιολογίας του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων στις 6 Δεκεμβρίου 1986.

Το πλήθος των ελληνιστικών αγγείων που ήρθαν στο φως από τη γη της Ελλάδας τις τελευταίες δεκαετίες, κυρίως εξαιτίας των σωστικών ανασκαφών, συνέπεσε με το ζωνφό ενδιαφέρον της σχετικής έρευνας, η οποία έχει πια αποκτήσει την ιδιαίτερη επιστημονική της ταυτότητα.

Τα ασφαλώς χρονολογημένα σύνολα ελληνιστικής κεραμικής έχουν τώρα και αυτά εντυπωσιακά αυξηθεί. Και είναι κοινός τόπος ότι για την προαγωγή της μελέτης της ελληνιστικής κεραμικής προς τις πολύπλευρες ιστορικές κατευθύνσεις στις οποίες συστηματικά πια αυτή στρέφεται, θεμελιώδη σημασία έχει η διαμόρφωση ισχυρών χρονολογικών κριτηρίων.

Γι' αυτό, η παρουσίαση των νεότερων αυτών συνόλων από εκείνους τους ερευνητές που διαθέτουν το πολύτιμο ανασκαφικό υλικό και η σχετική συζήτηση αποτελεί κατάλληλη και ευπρόσδεκτη συμβολή στην έρευνα. Η σκέψη αυτή και όχι λιγότερο η σχέση περισσότερων μελών του Τομέα μας με την έρευνα της ελληνιστικής κεραμικής οδήγησε στην οργάνωση της συνάντησης στα Γιάννινα.

Στο τέλος των ανακοινώσεων ήταν διάχυτη η αντίληψη ότι η συνάντηση αυτή μπορούσε να εγκαινιάσει θεσμό, γι' αυτό και η πρόταση που έκανα να επαναληφθεί μετά από δύο χρόνια στη Ρόδο, έγινε δεκτή από τους συνέδρους με ενθουσιασμό.

Προσφέροντας το μικρό αυτό τόμο της Α' Συνάντησης για την Ελληνιστική Κεραμική στα Γιάννινα, εκφράζουμε θερμές ευχαριστίες σε όλους εκείνους που εβοήθησαν την οργανωτική επιτροπή και ιδιαίτερα στον τότε πρότανη του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων, τον καθηγητή κ. Διον. Μεταξά.

Εκ μέρους της Οργανωτικής Επιτροπής

Ι. Α. ΠΑΠΑΠΟΣΤΟΛΟΥ

ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΑ ΣΤΗΝ ΕΡΕΥΝΑ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΣΤΙΚΗΣ ΚΕΡΑΜΙΚΗΣ

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΑ ΓΡΑΒΑΝΗ

Από το πλήθος των αγγείων που αποκαλύφθηκαν σχεδόν σε ολόκληρο τον ελληνιστικό κόσμο, είναι γνωστό ότι μόνο ένα μικρό μέρος έχει δημοσιευθεί ως σήμερα και ένα ακόμα μικρότερο έγινε αντικείμενο συστηματικής μελέτης, κυρίως κατά την πρόσφατη εικοσαετία. Μόλις το 1980 ο Ph. Bruneau επιχειρεί ξεχωριστά μια σύντομη επισκόπηση της ελληνιστικής κεραμικής¹. Ως τότε, η αντίστοιχη θεώρηση των αγγείων των ελληνιστικών χρόνων καταλάμβανε τις τελευταίες σελίδες στα γενικά εγχειρίδια της αρχαίας ελληνικής κεραμικής².

Ο Ph. Bruneau αποδίδει την έλλειψη ενδιαφέροντος για τη μελέτη της ελληνιστικής κεραμικής στις απόψεις της παραδοσιακής αρχαιολογίας για την εικονογραφική και την καλλιτεχνική αξία των ευρημάτων. Οι απόψεις αυτές έστρεψαν για μεγάλο χρονικό διάστημα τους ερευνητές στη μελέτη της αγγειογραφίας πρωιμότερων περιόδων με πλούσιο θεματολόγιο και φροντισμένη διακόσμηση, όπως τα μελανόμορφα και ερυθρόμορφα αγγεία. Παράλληλα, τους απομάκρυναν από μια κεραμική μαζικής παραγωγής, όπως η ελληνιστική, στην οποία η διακόσμηση σπάνια ήταν επιμελημένη και η χρήση εικονιστικών θεμάτων ήταν περιορισμένη στο ελάχιστο³.

Εξαιτίας της λιτής της όψης, η ελληνιστική κεραμική παραμερίστηκε για καιρό από άλλα ευρήματα τόσο στις εκθέσεις των ανασκαφών, όσο και στις προθήκες των μουσείων ως υλικό «άσχημο» και «ύστερο». Στη συσσώρευση των αδημοσίευστων ελληνιστικών αγγείων στις αποθήκες των μουσείων συνέβαλε επίσης η δυσκολία της ταξινόμησής τους, η οποία οφείλεται στη μεγάλη ποικιλία που παρουσιάζουν ως προς το σχήμα, τη διακόσμηση και την τεχνική της κατασκευής⁴.

* Ευχαριστώ την καθηγήτρια κ. Α. Μαργακού και τον καθηγητή κ. Ι. Παπαποστόλου για τις παρατηρήσεις τους στο κείμενο.

1. Ph. Bruneau, «Aperçu sommaire sur la céramique hellénistique», *Céramiques hellénistiques et romaines, Annales Littéraires de l'Université de Besançon*, 242, C.R.H.A., 36, Paris 1980, σ. 9-13.

2. C. W. L. Scheurleer, *Grieksche Ceramiek*, Rotterdam 1936, σ. 137-167, E. Buschor, *Griechische Vasen*, München 1969 (1940), σ. 271-277, R. M. Cook, *Greek Painted Pottery*, London 1966 (1960), σ. 202-216.

3. Ph. Bruneau, *ό.π.*

4. Για τη διαφοροποίηση που παρουσιάζει η ελληνιστική κεραμική διατοπικά και διαχρονικά, παρά την «κοινή» καταγωγή της, βλ. παρακάτω.

Όπως ήταν επόμενο, οι πρώτες δημοσιεύσεις για την ελληνιστική κεραμική πραγματεύονται υλικό κατάλληλο να κινήσει το ενδιαφέρον του φιλόλογου ή να γοητεύσει τον αρχαιολόγο με την εικονογραφία και τη διακόσμησή του. Χαρακτηριστικές είναι οι ειδικές μελέτες των C. Robert (για τους «ομηρικούς» σκύφους το 1890)⁵, R. Pagenstecher (για τα αγγεία της Καλήνης το 1909)⁶ και G. Leroux (για τις λαγύνους το 1913)⁷. Από τις άλλες, παλιές δημοσιεύσεις, οι περισσότερες αφορούν ανασκαφικό υλικό από τα μεγάλα ελληνιστικά κέντρα της Μικράς Ασίας και της Εγγύς Ανατολής. Στις εργασίες αυτές η κεραμική αναφέρεται συνήθως ενδεικτικά και προσεγγίζεται με την τυπολογική μέθοδο· χρησιμοποιείται ως μάρτυρας μιας εποχής και δεν έχει ιδιαίτερη χρονολογική αξία. Το πνεύμα της έρευνας της εποχής αυτής αποκαλύπτουν οι δημοσιεύσεις των R. Zahn (για την κεραμική από την Πριήνη το 1904)⁸, A. Conze (από την Πέργαμο το 1913)⁹ και R. Pagenstecher (από την Αλεξάνδρεια επίσης το 1913)¹⁰.

Ο H. Thompson, το 1934, διέβλεψε τις μεγάλες δυνατότητες που προσφέρει η στρωματογραφική μέθοδος στη μελέτη της ελληνιστικής κεραμικής¹¹. Η συνεξέταση των συνευρημάτων πέντε αποθετών της Αγοράς των Αθηνών έβαλε τα πρώτα γερά θεμέλια για τη χρονολόγηση των ελληνιστικών αγγείων. Μολονότι οι χρονολογήσεις των επιμέρους αυτών ομάδων ευρημάτων έχουν εν τω μεταξύ αναθεωρηθεί, το χρονολογικό σύστημα που πρότεινε ο H. Thompson για την αθηναϊκή κεραμική παραμένει ως σήμερα σε γενικές γραμμές αξιόπιστο¹².

Στις δημοσιεύσεις με κεραμική από ανασκαφές που ακολουθούν, επιδιώκεται συνήθως ο συσχετισμός της τυπολογίας με τα στρωματογραφικά και τα ιστορικά δεδομένα για τη χρονολογική και την τυπολογική κατάταξη του υλικού. Εργασίες όπως του F. O. Waagé (για την κεραμική από την Αντιόχεια το 1948)¹³, της F. F. Jones (από την Ταρσό το 1950)¹⁴, των K. M. Kenyon

5. C. Robert, «Homerische Becher», *BWPr.* 50 (1890), σ. 1-96.

6. R. Pagenstecher, «Die calenische Reliefkeramik», *JdI*, 8. Ergheft, Berlin 1909.

7. G. Leroux, Lagynos, *Recherches sur la céramique et l'art ornemental hellénistique*, Paris 1913.

8. R. Zahn, «Tongeshirr», *Priene*: Th. Wiegand – H. Schrader, *Ergebnisse der Ausgrabungen und Untersuchungen in den Jahren 1895-1898*, Berlin 1904, σ. 394-449.

9. A. Conze, «Die Stadt», *AvP* 1, 2, Berlin 1913, σ. 266-281.

10. R. Pagenstecher, «Die Gefässe in Stein und Ton, Knochenschnitzereien», *Die griechisch-ägyptische Sammlung Ernst von Sieglin* II, 3, Leipzig 1913.

11. H. Thompson, «Two Centuries of Hellenistic Pottery», *Hesperia* 3 (1934), σ. 311-480.

12. Για τις νέες χρονολογήσεις των ομάδων του Thompson, καθώς και των δημοσιευμένων ανασκαφικών συνόλων από το Δίπυλο (σημ. 27) και τον Πειραιά, βλ. S. I. Rotroff, «Hellenistic Pottery, Athenian and Imported Moldmade Bowls», *The Athenian Agora XXII*, Princeton 1982, σ. 107-112. Στη μελέτη αυτή δημοσιεύονται εβδομήντα πέντε αποθέτες των ελληνιστικών χρόνων από την Αγορά των Αθηνών, οι οποίοι θέτουν σε νέες βάσεις τη χρονολόγηση της αθηναϊκής κεραμικής: S. I. Rotroff, *ό.π.*, σ. 94-107. Την αντιπαράθεση των χρονολογήσεων των ομάδων του Thompson με τις χρονολογήσεις που ισχύουν σήμερα, βλ. τελευταία S. I. Rotroff, «Two Centuries of Hellenistic Pottery, Preface», H. Thompson – D. B. Thompson – S. I. Rotroff, *Hellenistic Pottery and Terracottas*, Princeton 1988, σ. 1-7. Σχετικά βλ. επίσης της ίδιας, «Athenian Hellenistic Pottery: Toward a Firmer Chronology», *Resumés XIII Internationaler Kongress für Klassische Archäologie*, Berlin 1988, σ. 53-55.

13. F. O. Waagé, «Hellenistic and Roman Tableware of North Syria», *Antioch on the Orontes*, IV, 1: *Ceramics and Islamic Coins*, Princeton 1948, σ. 1-60.

14. F. F. Jones, «The Pottery», *Excavations at Gözlü Kule, Tarsus I*: H. Goldman, *The Hellenistic and Roman Periods*, Princeton 1950, σ. 149-296.

– G. M. Crowfoot (από τη Σαμάρεια το 1957)¹⁵, της G. de Luca (από την Πέργαμο το 1968)¹⁶ δίνουν τη δυνατότητα χρησιμοποίησης της ελληνιστικής κεραμικής ως μέσου χρονολόγησης και γίνονται σημείο αναφοράς για τους μετέπειτα ερευνητές, παρά την επανεκτίμηση ορισμένων ανασκαφικών δεδομένων¹⁷.

Τα τελευταία είκοσι χρόνια η έρευνα της ελληνιστικής κεραμικής προχώρησε ακόμα παραπέρα: πρώτα, χάρη στη μεγάλη ανάπτυξη της ανασκαφικής αρχαιολογίας¹⁸.

Η καθιέρωση της στρωματογραφικής μεθόδου για την ορθή προσέγγιση του ανασκαφικού υλικού επέβαλε τη γνώση της αρχαίας ελληνικής κεραμικής, επειδή είναι το πιο πολυάριθμο από τα ευρήματα σε κάθε αρχαιολογικό στρώμα και επιπλέον έχει αποδειχθεί το πιο αξιόπιστο για την ερμηνεία του. Γι' αυτό σήμερα, στην προσπάθεια να εκμεταλλευθούμε τη μαρτυρία της κεραμικής όσο γίνεται καλύτερα, χρησιμοποιούμε και μεθόδους των θετικών επιστημών, όπως τις ακτίνες Χ για τις αναλύσεις πηλού¹⁹.

Εκτός όμως από τους παραπάνω λόγους επιστημονικής πρακτικής, ώθηση στη μελέτη της ελληνιστικής κεραμικής έδωσε πρόσφατα και η αλλαγή της αρχαιολογικής προβληματικής. Η μετατόπιση της έρευνας σε νέες θέσεις είχε ως αποτέλεσμα οι αρχαιολόγοι να αντιμετωπίζουν τα ευρήματα στην πραγματική τους διάσταση και να μη συγχέουν την αρχαιολογική σπουδαιότητα ενός αντικειμένου με εκείνη που είχε στην αρχαιότητα. Ο Ph. Bruneau, σε άρθρο του για τα λυχνάρια το 1980, γράφει σχετικά: «Άλλοτε, οι αρχαιολόγοι ενδιαφέρονταν για τα ωραία, σπάνια αντικείμενα: τώρα στρέφονται ευχαρίστως στη μελέτη ευρημάτων από λιγότερο πολύτιμο υλικό, που είναι όμως συχνά περισσότερο κατάλληλα να μας δώσουν πληροφορίες για ποικίλα οικονομικά και κοινωνικά θέματα του αρχαίου κόσμου»²⁰.

Ο M. Rostovtzeff, ήδη από το 1941, είχε επισημάνει το όφελος που μπορεί να προκύψει από τη μελέτη της ελληνιστικής κεραμικής για την έρευνα οικονομικών και κοινωνικών φαινομένων της ιστορίας των ελληνιστικών χρόνων, άγνωστων από τη γραπτή παράδοση²¹. Οι Γάλλοι ειδικοί P. Levêque, J. P. Morel και G. Siebert, σε άρθρα θεωρητικού περιεχομένου το 1980, θεωρούν

15. K. M. Kenyon – G. M. Crowfoot, «Pottery: Hellenistic and Later», *Samarra-Sebaste, Reports of the Work of the Joint Expedition in 1931-1933 and of the British Expedition in 1935*, No 3: J. W. Crowfoot – G. M. Crowfoot – K. M. Kenyon, *The Objects from Samarra*, London 1957, σ. 217-378.

16. G. de Luca, «Funde und Chronologie der Bauphasen», *AvP XI*, 1: O. Ziegenaus – G. de Luca, «Das Asklepieion, Der südliche Temenosbezirk in hellenistischer und frühromischer Zeit», Berlin 1968, σ. 91 κ.ε.

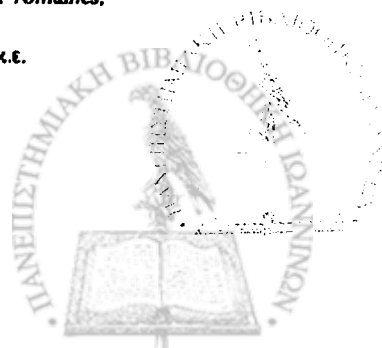
17. Για τα νεότερα χρονολογικά δεδομένα της ελληνιστικής κεραμικής και τα σχετικά προβλήματα, βλ. W. Lapp, *Palestinian Ceramic Chronology, 200 B.C. – A.D. 70*, New Heaven 1961, G. Siebert, *Recherches sur les ateliers de bols à reliefs du Péloponnèse à l'époque hellénistique*, B.E.F.A.R., 233, Paris 1978, σ. 153-189, S. I. Rotroff, ό.π., (σημ. 12).

18. Σχετικά βλ. M. Joukowsky, *A Complete Manual of Field Archaeology*, New Heaven 1980.

19. Γενικά για τη μελέτη της κεραμικής, βλ. A. O. Shepard, *Ceramics for the Archaeologist*, Washington 1980 (1956). Για τη συμβολή των θετικών επιστημών στην επίλυση αρχαιολογικών προβλημάτων, βλ. πρόσφατα Γ. Λυριτζής, *Αρχαιομετρία. Μέθοδοι χρονολόγησης στην Αρχαιολογία*, Αθήνα 1986.

20. «Jadis intéressée par de beaux objets rares, l'archéologie s'attache volontiers maintenant à l'étude de matériels moins prestigieux, mais souvent plus capables de nous informer sur divers aspects économiques et sociaux du monde antique»: Ph. Bruneau, «Les lampes et l'histoire économique et sociale de la Grèce», *Céramiques hellénistiques et romaines, Annales Littéraires de l'Université de Besançon*, 242, C.R.H.A., 36, Paris 1980, σ. 19.

21. M. Rostovtzeff, *The Social and Economic History of the Hellenistic World*, II, Oxford 1964 (1941), σ. 1200 κ.ε.

απαραίτητη την επιβεβαίωση των απόψεων του μεγάλου ιστορικού από τη σύγχρονη έρευνα²². Η Σ. Δρούγου, με αφορμή ορισμένες παρατηρήσεις της για την κεραμική της Πέλλας το 1983, τονίζει επίσης τη συμβολή της ελληνιστικής κεραμικής στην ανασύσταση της εικόνας της ιστορίας και της οικονομίας του ελληνιστικού κόσμου²³.

Με αυτό το ιδεολογικό υπόβαθρο είναι αυτονόητο γιατί στην τελευταία εικοσαετία έχουμε κατά μέσο όρο περισσότερες από μια δημοσιεύσεις για την ελληνιστική κεραμική το χρόνο. Για τον ίδιο λόγο δεν είναι καθόλου περιεργό που αυτές επικεντρώνονται στον ελλαδικό χώρο, όπου η παράδοση της αγγειογραφίας είναι μεγάλη. Ενδεικτικά αναφέρω ορισμένες δημοσιεύσεις με ποικίλη κεραμική, όπως του J. Schäfer (για την ελληνιστική κεραμική από την Πέργαμο το 1968)²⁴, της Αγγ. Πιερίδου (από την Κύπρο το 1969)²⁵, της I. Metzger (από την Ερέτρια το 1969)²⁶, της K. Braun (από το Δίπυλο το 1970)²⁷, του Ph. Bruneau (από το Άργος το 1970)²⁸, των Α. Papanikolaou–Christensen και C. F. Johansen (από την Επιφάνεια το 1976)²⁹, του G. R. Edwards (από την Κόρινθο το 1976)³⁰, του U. Sinn (από τη Δημητριάδα το 1976)³¹, της V. R. Anderson (από τους Στόβους το 1977)³², των Σ. Δρούγου – Γ. Τουράτσογλου (από τη Βερόια το 1980)³³, της U. Heimberg (από το Καβείριο των Θηβών το 1982)³⁴, της R. Smetana–Scherrer (από την Αίγινα το 1982)³⁵, του Κ. Τσάκου (από τη Σάμο το 1984)³⁶, του R. Etienne (από την Τήνο το 1986)³⁷.

Η κατεύθυνση της σύγχρονης έρευνας δίνεται από τον J. Schäfer στη μελέτη του για την ελληνιστική κεραμική από την Πέργαμο³⁸. Στο έργο αυτό, πέρα από τη δημιουργία τυπολογικών σειρών αγγείων, επιδιώκεται η ανίχνευση και η προβολή των ιδιαίτερων χαρακτηριστικών της εγχώριας παραγωγής και τίθεται το ερώτημα της ιστορικής μαρτυρίας της³⁹.

22. P. Lévêque – J. P. Morel, «Avant-propos», *Céramiques hellénistiques et romaines, Annales Littéraires de l'Université de Besançon*, 242, C.R.H.A., 36, Paris 1980, σ. 7-8, G. Siebert, «Le bols à reliefs, Une industrie de l'art de l'époque hellénistique», ό.π., σ. 55-83. Τελευταία βλ. P. Lévêque – J. P. Morel, *Céramiques hellénistiques et romaines*, II, *Annales Littéraires de l'Université de Besançon*, 331, Paris 1987.

23. Σ. Δρούγου, «Ελληνιστική κεραμική. Μέθοδος και στόχοι», *Ανθρωπολογικά* 4 (1983), σ. 7-12.

24. J. Schäfer, «Hellenistische Keramik aus Pergamon», *PF* 2, Berlin 1968.

25. A. Pieridou, «Hellenistic Pottery from Cyprus», *RDAC* 1969, σ. 64-70.

26. I. Metzger, «Die hellenistische Keramik in Eretria», *Eretria II*, Berlin 1969.

27. K. Braun, «Der Dipylon - Brunnen B1, Die Funde», *AM* 85 (1970), σ. 129-169.

28. Ph. Bruneau, «Tombes d'Argos», *BCH* 94 (1970), σ. 437-531.

29. A. Papanikolaou–Christensen – C. F. Johansen, *Hama, Fouilles et recherches 1931-1938*, III, 2: *Le poteries hellénistiques et les terres sigillées orientales*, Copenhagen 1971.

30. G. R. Edwards, «Corinthian Hellenistic Pottery», *Corinth VII*, 3, Princeton 1976.

31. U. Sinn, «Keramik», *Demetrias I*: V. Milojevic – D. Theodoris, *Die deutschen archäologischen Forschungen*, Bonn 1976, σ. 63-71, 96-127.

32. V. R. Anderson, *Pottery of the Late Hellenistic and Early Roman Periods at Stobi*, Διδ. διατριβή, Texas 1977.

33. Σ. Δρούγου – Γ. Τουράτσογλου, *Ελληνιστικοί λαξευτοί τάφοι Βερόιας*, Αθήνα 1980, σ. 115-168.

34. U. Heimberg, «Die Keramik des Kabirions», *Das Kabirenheiligtum bei Theben III*, Berlin 1982.

35. R. Smetana–Scherrer, «Spätklassische und hellenistische Keramik», *Alt-Ägina II*, 1, Mainz 1982, σ. 56-91.

36. Κ. Τσάκος, «Ελληνιστικοί λαξευτοί τάφοι στη Σάμο», *ΑΔ* 32 (1977): *Μελέτες*, σ. 344-419.

37. R. Etienne, «La céramique», *Ténos I*: R. Etienne – J. P. Braun – F. Queryel, *Le Sanctuaire de Poseidon et d'Amphitrite*, Paris 1986, σ. 201 κ.ε.

38. Βλ. παραπάνω, σημ. 24.

39. «Mit der Frage nach der historischen Aussage überschreiten wir jedoch die Grenzen einer blossen Stilgeschichte»: J. Schäfer, ό.π., σ. 2.

Στο ερώτημα αυτό, που θίγει οικονομικά, κοινωνικά και πολιτιστικά θέματα, δεν έχουν δώσει απάντηση ως τώρα οι περισσότερες δημοσιεύσεις, ιδιαίτερα όταν αφορούν ποικίλη κεραμική, με αποτέλεσμα να μην ξεπερνούν την τυπολογική κατάταξη του υλικού. Αυτό συμβαίνει επειδή είναι πολύ δύσκολο να δαμάσει κανείς το πλήθος των πολυποίκιλων πληροφοριών που δίνουν οι διαφορετικές κατηγορίες και τα διάφορα είδη αγγείων της ελληνιστικής κεραμικής για την εξαγωγή ασφαλών συμπερασμάτων σχετικά με την παραγωγή και τη διάδοσή της και, επομένως, για την κατάσταση της τοπικής οικονομίας και τη στάθμη του βιοτικού επιπέδου. Η ίδια δυσκολία υπάρχει ακόμα κι όταν η ανασκαφή προσφέρει ιδανικές προϋποθέσεις για τη μελέτη του υλικού, όπως ασφαλείς στρωματογραφικές ενδείξεις, κατάθεση του συνόλου των ευρημάτων.

Μεγαλύτερη είναι η πρόοδος στην έρευνα συγκεκριμένων κατηγοριών κεραμικής και ειδών αγγείων από ορισμένες περιοχές, όπου η ξεχωριστή κάθε φορά φύση του αρχαιολογικού υλικού, ο ενιαίος προβληματισμός του και ο τοπικός χαρακτήρας του διευκολύνουν την εκμετάλλευση των περισσότερων δυνατοτήτων του. Για παράδειγμα αναφέρω τη μελέτη του U. Sinn για τους «ομηρικούς» σκύφους από τη Μακεδονία το 1979, υλικό που έμμεσα οδηγεί σε διαπιστώσεις σχετικές με την πολιτιστική παράδοση και τις σύγχρονες πολιτικές τάσεις στην περιοχή αυτή⁴⁰.

Μέσα στα πλαίσια της εξειδικευμένης πλέον έρευνας, οι ειδικοί, εμπνευσμένοι από τις εργασίες του Sir J. Beasley⁴¹, προσπαθούν, τα τελευταία δέκα περίπου χρόνια, να αποδώσουν την ελληνιστική κεραμική σε συγκεκριμένα τοπικά εργαστήρια. Χαρακτηριστικές είναι οι προσπάθειες του A. Laumonier (για τους ανάγλυφους σκύφους ιωνικών εργαστηρίων από τη Δήλο το 1977)⁴², του P. Callaghan (για την κεραμική της κατηγορίας «δυτικής κλιτύος» από την Κνωσό το 1981)⁴³, της S. Rotroff (για την κεραμική της ίδιας κατηγορίας από την Αθήνα το 1984)⁴⁴ και του A. Enklaar (για τις υδρίες «Hadra» το 1985 και 1986)⁴⁵.

Ωστόσο, σπάνια αξιοποιούνται τα αποτελέσματα της ταξινόμησης κατά εργαστήρια, μολοντί έχει αποδειχτεί ότι κάθε φορά αναπαριστά κάποια ιστορική πραγματικότητα. Ανάμεσα στις ελάχιστες εξαιρέσεις αντιπροσωπευτική είναι η μελέτη του G. Siebert για τους ανάγλυφους σκύφους της Πελοποννήσου το 1978⁴⁶. Στο έργο αυτό, χάρη στη διερεύνηση συγκεκριμένων και επιμέρους θεμάτων (όπως της οργάνωσης, του μεγέθους, της εξειδίκευσης, του ανταγωνισμού των εργαστηρίων, των επιδράσεων και των επιρροών τους από –και προς– διάφορες κατευθύνσεις, των εισαγωγών και εξαγωγών κεραμικής, των εμπορικών σχέσεων, των προτιμήσεων των καταναλωτών) προσθέτονται πολλά και σημαντικά στοιχεία, τα περισσότερα από αυτά καινούργια, στη γνώση της οικονομικής, της κοινωνικής και της πολιτικής ιστορίας της περιοχής

40. U. Sinn, «Die homerischen Becher, Hellenistische Reliefkeramik aus Makedonien», *AM*, 7. Beiheft, Berlin 1979.

41. J. D. Beasley, *Attic Red-Figure Vase-Painters*, Oxford 1963 (1941), I-III· του ίδιου, *Attic Black-Figure Vase-Painters*, New York 1978 (1956)· του ίδιου, *Parallipomena, Additions to ABV and to ARV*, Oxford 1971.

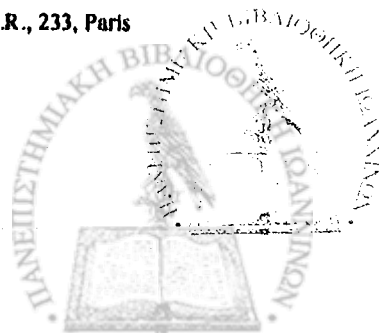
42. A. Laumonier, «La céramique hellénistique à reliefs, I: Ateliers "ioniens"», *Exploration Archéologique de Délos XXXI*, Paris 1977.

43. P. J. Callaghan, «The Little Palace Well and the Knossian Pottery of the Later Third and Second Centuries B.C.», *BSA* 76 (1981), σ. 35-58.

44. S. I. Rotroff, «Ceramik Workshops in Hellenistic Athens», *Ancient Greek and Related Pottery, Proceedings of the International Vases Symposium in Amsterdam 1984*, Allard Pierson Series, 5, Amsterdam 1987, σ. 173-177.

45. A. Enklaar, «Chronologie et Peintres des Hydries de Hadra», *BABesch* 60 (1985), σ. 106-146· του ίδιου, «Les hydries de Hadra II: Formes et ateliers», *BABesch* 61 (1986), σ. 41-65.

46. G. Siebert, *Recherches sur les ateliers de bois à reliefs du Péloponnèse à l'époque hellénistique*, B.E.F.A.R., 233, Paris 1978.

κατά τα ελληνιστικά χρόνια. Εξάλλου, η διατριβή του Γ. Ακαμάτη για τις πήλινες μήτρες αγγείων από την Πέλλα το 1985, αποκαλύπτει πόσο μπορεί να ωφεληθεί και ο τομέας της τεχνικής από τη μελέτη του κατάλληλου υλικού⁴⁷.

Σήμερα η έρευνα της ελληνιστικής κεραμικής δεν βρίσκεται παντού στο ίδιο επίπεδο. Αυτό μαρτυρεί άλλωστε το γεγονός ότι, ενώ σε ορισμένες περιπτώσεις έχει ξεπεράσει και τους πιο προχωρημένους στόχους, σε πολλές περιοχές δεν έχει αρχίσει ακόμα.

Η άνιση ανάπτυξη της ερευνητικής δραστηριότητας, εκτός από λόγους καθαρής σύμπτωσης και άλλους που έχουν σχέση με τις προϋποθέσεις της ανασκαφής και τις προτεραιότητες του υλικού, οφείλεται κυρίως στο πλήθος των ελληνιστικών κέντρων παραγωγής κεραμικής και στη μεγάλη διάρκεια ζωής τους. Ο τελευταίος παράγοντας προκάλεσε τη διαφοροποίηση των ελληνιστικών αγγείων διατοπικά και διαχρονικά, η οποία έρχεται σε αντίθεση με την «κοινή» καταγωγή τους και διευκολύνει την εξειδίκευση της έρευνας κατά περιπτώσεις, περιοχές και χρονικές περιόδους. Συγχρόνως, συμβάλλει αναπόφευκτα στη διάσπαση της συνολικής εικόνας της ελληνιστικής κεραμικής, με αποτέλεσμα να δυσχεραίνεται η ανασύστασή της.

Όπως είναι φανερό, μια ενιαία τυπολογία της ελληνιστικής κεραμικής για την ώρα είναι αδύνατη και μπορεί να επιτευχθεί μόνο μακροπρόθεσμα, όταν θα έχει συμπληρωθεί ένας χάρτης με όλες τις κατηγορίες κεραμικής και τα είδη αγγείων που κατασκευάστηκαν σε κάθε περιοχή του ελληνιστικού κόσμου κατά τη διάρκεια των τριών τελευταίων προχριστιανικών αιώνων. Προς το παρόν, είναι δυνατό να επισημάνουμε μόνο ορισμένα χαρακτηριστικά που δίνουν στην κεραμική αυτών των χρόνων κάποια ομοιογένεια και προδίδουν τόσο την «κοινή» ελληνιστική καταγωγή της, όσο και τη βιομηχανική της παραγωγή. Αυτά είναι: η χρησιμοποίηση διαφόρων πηλών, το ποικίλο γάνωμα, ο πολλαπλασιασμός των σχημάτων, η μικρή φροντίδα για τη διακόσμηση, ο περιορισμός των εικονογραφικών θεμάτων και η συχνή χρησιμοποίηση της μήτρας, κυρίως για την κατασκευή ολόκληρων αγγείων⁴⁸.

Από τα πολλά είδη αγγείων της ελληνιστικής εποχής, περισσότερο μελετημένα σήμερα, όχι όμως ακόμα ικανοποιητικά, είναι τα λυχνάρια⁴⁹, οι ανάγλυφοι σκύφοι⁵⁰, τα μυροδοχεία⁵¹ και εντελώς πρόσφατα οι υδρίες «Hadra»⁵². Δυστυχώς, η μελέτη της ελληνιστικής κεραμικής δεν προχώρησε ακόμα στο σημείο όπου ένα αγγείο να μπορεί να χρονολογηθεί ανεξάρτητα. Γι' αυτό και η χρονολόγησή της εξακολουθεί να στηρίζεται στα απόλυτα ή στα σχετικά χρονολογούμενα αντικείμενα που περιέχονται στο ίδιο ανασκαφικό σύνολο ευρημάτων (context). Επειδή όμως τα ασφαλή ανασκαφικά δεδομένα συνήθως είναι λιγοστά και τα συγκεκριμένα ιστορικά γεγονότα δεν παρέχουν πάντα σταθερά όρια ante και post quem, η τυπολογική κατάταξη της κεραμι-

47. Γ. Ακαμάτης, *Πήλινες μήτρες αγγείων από την Πέλλα*, Συμβολή στη μελέτη της ελληνιστικής κεραμικής, Διδ. διατριβή, Θεσσαλονίκη 1985.

48. Μια πρώτη πολύ γενική προσπάθεια κατάταξης της ελληνιστικής κεραμικής κατά κατηγορίες αγγείων, βασισμένη σε αυτά τα κοινά χαρακτηριστικά, βλ. παραπάνω, σημ. 1.

49. Γενικά για τα λυχνάρια, βλ. παραπάνω, σημ. 20. Επίσης βλ. W. Radt, «Lampen und Beleuchtung in der Antike», *AW* 17 (1986), σ. 40-58.

50. Βιβλιογραφία για τους ανάγλυφους σκύφους βλ. παραπάνω, σημ. 22, 46, 47.

51. Σχετικά βλ. L. Forti, «Gli unguentari del primo periodo ellenistico», *RendAccNapoli XXXVII* (1962), σ. 143-157, S. Rotroff, «The Origins and the Chronology of the Hellenistic Gray Unguentaria», *AJA* 88 (1984), σ. 258 κ.ε.

52. Την πιο πρόσφατη βιβλιογραφία βλ. παραπάνω, σημ. 45.

κής πολλές φορές προβληματίζει αντί να βοηθά⁵³. Έτσι, συνεχώς απαιτούνται όσο το δυνατό περισσότερα και καλά χρονολογημένα σύνολα ελληνιστικής κεραμικής για τη διαμόρφωση ολοκληρωμένων και ασφαλών σειρών αγγείων των ελληνιστικών χρόνων.

Οι παραπάνω δυσάρεστες διαπιστώσεις αποδεικνύουν πόσο επίκαιρη εξακολουθεί να παραμένει, ως αίτημα της σύγχρονης έρευνας, η άποψη που είχε διατυπώσει πριν από σαράντα χρόνια ο F. O. Waagé, με αφορμή τη δημοσίευση του ανασκαφικού υλικού από την Αντιόχεια: «Ο τελικός σκοπός της μελέτης της ελληνιστικής και της ρωμαϊκής κεραμικής θα έχει εκπληρωθεί, όταν οι μελετητές της κατορθώσουν να παρουσιάσουν στον ανασκαφέα έναν εικονογραφημένο κατάλογο με χρονολογημένα σχήματα αγγείων, συστηματικά περιγραφόμενα και ταξινομημένα, που να μπορούν να χρησιμοποιηθούν αμέσως στην ανασκαφή⁵⁴». Παράλληλα, όσα αναφέρθηκαν υποδεικνύουν το «τεράστιο έργο», όπως το χαρακτηρίζει η Σ. Δρούγου, που επωμίζεται η μελλοντική έρευνα, «όπου από τη μια πλευρά πρέπει να κατατεθεί το υλικό, ενώ από την άλλη επιχειρείται μια σύνθεση πέρα από το υλικό αυτό που ανήκει στην Ιστορία της αρχαίας Οικονομίας και γενικότερα Πολιτισμού». Και η ίδια συνεχίζει: «Ωστόσο νομίζω ότι πρέπει να προχωρήσει κανείς στην προσπάθεια αυτή, κι αν ακόμη –ίσως στις πιο πολλές περιπτώσεις– εξαιτίας των σημερινών δεδομένων ανασκαφής και διατήρησης του υλικού μένει υποθετική ή μερικά πραγματοποιήσιμη⁵⁵».

Στα πλαίσια αυτής της προσπάθειας επιδώσαμε την «Πρώτη Συνάντηση για την Ελληνιστική Κεραμική», επειδή όλοι αντιλαμβανόμαστε το όφελος που προκύπτει για την έρευνα από την παραμικρή κατάθεση υλικού ή τη στοιχειώδη ταξινόμησή του. Επειδή εξάλλου τα θέματα που έχουν σχέση με την ελληνιστική κεραμική είναι πολύπλοκα, θα ήταν μεγάλο κέρδος από τη συνάντησή μας αυτή, αν άρουμε έστω και μερικές από τις πολλές αμφιβολίες που έχουμε και δώσουμε κάποιες λύσεις σε θέματα που παραμένουν ανοιχτά.

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΑ ΓΡΑΒΑΝΗ
Τομέας Αρχαιολογίας
Πανεπιστημίου Ιωαννίνων

53. Για τα χρονολογικά προβλήματα της ελληνιστικής κεραμικής, βλ. παραπάνω, σημ. 12, 17. Σχετικά βλ. επίσης Γ. Ακαμάτης, *ό.π.*, σ. 483-491.

54. «The final purpose of the study of Hellenistic and Roman pottery will have fulfilled when its students can present to the excavator an illustrated list of dated pottery shapes systematically described and arranged for ready use in the field»: F. O. Waagé, *ό.π.*, σ. 4.

55. Σ. Δρούγου, *ό.π.*, σ. 10.

1950-1951

The first part of the report deals with the general situation of the country and the progress of the work during the year. It is followed by a detailed account of the work done in the various departments, and a summary of the results obtained. The report is divided into two main parts, the first of which deals with the general situation of the country and the progress of the work during the year. The second part deals with the work done in the various departments, and a summary of the results obtained. The report is divided into two main parts, the first of which deals with the general situation of the country and the progress of the work during the year. The second part deals with the work done in the various departments, and a summary of the results obtained.

The first part of the report deals with the general situation of the country and the progress of the work during the year. It is followed by a detailed account of the work done in the various departments, and a summary of the results obtained. The report is divided into two main parts, the first of which deals with the general situation of the country and the progress of the work during the year. The second part deals with the work done in the various departments, and a summary of the results obtained.

The first part of the report deals with the general situation of the country and the progress of the work during the year. It is followed by a detailed account of the work done in the various departments, and a summary of the results obtained. The report is divided into two main parts, the first of which deals with the general situation of the country and the progress of the work during the year. The second part deals with the work done in the various departments, and a summary of the results obtained.

The first part of the report deals with the general situation of the country and the progress of the work during the year. It is followed by a detailed account of the work done in the various departments, and a summary of the results obtained. The report is divided into two main parts, the first of which deals with the general situation of the country and the progress of the work during the year. The second part deals with the work done in the various departments, and a summary of the results obtained.

ΚΕΡΑΜΙΚΗ ΑΠΟ ΤΟΥΣ ΛΟΥΣΟΥΣ

ΒΕΡΟΝΙΚΑ ΜΗΤΣΟΠΟΥΛΟΥ-ΛΕΟΝ

Για μία συνάντηση με σκοπό το διάλογο γύρω από τα «Σύνολα Ελληνιστικής Κεραμικής» ίσως είναι επίκαιρη μια πρώτη παρουσίαση του υλικού από την πόλη των Λουσών.

Πρόκειται για την κεραμική από μια νέα ανασκαφή¹. Γι' αυτό δεν μπορούμε ακόμα να προτείνουμε ακριβείς χρονολογίες και γενικά συμπεράσματα, αρχίζουμε όμως να ξεχωρίζουμε τα χαρακτηριστικά της, να καταλαβαίνουμε τα προβλήματά της, να θέτουμε τα ερωτήματα. Και ενώ το υλικό είναι περιορισμένο σε σχήματα και κατηγορίες, ένα μέρος τουλάχιστον προέρχεται από ένα κλειστό στρώμα, προσφέροντας έτσι μια ένδειξη για χρονολόγηση. Λαμβάνουμε επίσης υπόψη ότι –ενώ η περιοχή στα βουνά της Β. Αρκαδίας φαίνεται απόμακρη– η θέση των Λουσών πρέπει να ήταν θέση κλειδί για το πέρασμα από τη βόρεια ακτή προς το κέντρο της Πελοποννήσου, και έτσι ίσως μπορούμε να περιμένουμε χρήσιμες πληροφορίες σχετικές με την ντόπια παραγωγή και το εμπόριο και γενικά για τις σχέσεις των Λουσών με άλλες περιοχές.

Οι Λουσοί βρίσκονται στην περιοχή του Χελμού (Αρσάνια όρη)², ανάμεσα στα Καλάβρυτα (Κύναιθα³) και τα Μαξείκα (Κλείτωρ). Στο μεγάλο οροπέδιο των Σουδενών και στους πρόποδες του Προφήτη Ηλία απλώθηκε η πόλη των Λουσών και προς βορρά, πάνω από έναν απότομο μαύρο βράχο, βρίσκεται το Ιερό της Αρτέμιδος Ημέρας. Επιγραφές και αρχαίοι συγγραφείς⁴ μας δίνουν αρκετές πληροφορίες. Τις γνώσεις μας πλουτίζει μια σειρά από τυχαία ευρήματα⁵, που προέρχονται από το χώρο των Λουσών και σήμερα βρίσκονται σκορπισμένα σε πολλά μουσεία του εξωτερικού.

Γερή βάση για τις γνώσεις μας αποτελεί η συστηματική έρευνα του εδάφους. Τις πρώτες ανασκαφές διεξήγαγαν στο τέλος του περασμένου αιώνα οι τότε διευθυντές του Αυστριακού Αρχαιολογικού Ινστιτούτου Αθηνών, που μόλις είχε ιδρυθεί, οι W. Reichel και A. Wilhelm⁶. Συ-

1. V. Mitsopoulos-Leon και F. Glaser, *ÖJh*, 55, 1985, Sp. 136 ff; dies., *ÖJh*, 56, 1986, Grabungen 1984, 13 f.

2. Γ. Παπανδρέου, *ΑΖΑΝΙΑΣ*, ήτοι αρχαιολογική πραγματεία πασών των αρχαίων πόλεων της Αρκαδικής Αζανίδος, 1886. Bolte, *RE* XIII, 2, 1890-1899, Lusoi.

3. Βλ. Μ. Πετρόπουλος, *ΗΟΡΟΣ*, 3, 1985, 63 ff.

4. Βλ. W. Reichel και A. Wilhelm, *ÖJh*, 4, 1901, 1 ff.

5. Βλ. U. Sinn, *Jb. d. Staatl. Kunstsammlungen in Baden-Württemberg*, 17/1980, 25 ff. A. Furtwängler, *Kleine Schriften* II, 1913, 458 ff; Reichel – Wilhelm, l.c., 8.

6. Βλ. σημ. 4.

γκέντρωσαν το ενδιαφέρον τους στο Ιερό της Αρτέμιδος. Τα κινητά ευρήματα των ανασκαφών τους βρίσκονται στο Εθνικό Μουσείο στην Αθήνα. Ήδη δυο χρόνια αργότερα η λεπτομερής τους έκθεση ήταν έτοιμη⁷ και αποτελεί ακόμα σήμερα γερή βάση για κάθε μελέτη στους Λουσούς.

Το 1980 το Ινστιτούτο μας μπόρεσε και πάλι να ξεκινήσει τις εργασίες. Τώρα επεκτείνονται οι προσπάθειές μας και στην πόλη, στην περιοχή «Φούρνοι», νοτιοδυτικά του ναού, όπου από την αρχή είχαν εντοπιστεί ενδείξεις για κατοικίες⁸.

Ποια εικόνα έχουμε αυτή τη στιγμή για την πόλη και το Ιερό;

Ξέρουμε ότι από την εποχή των αποικιών, από το τέλος του 8ου αι. μέχρι και τον 5ο αι., υπήρχε κάποια ακμή του Ιερού. Υπάρχουν πολλά μικροαντικείμενα, κυρίως χάλκινα. Δεν έχουν όμως βρεθεί ή ταυτιστεί θεμέλια από κτήρια.

Μια δεύτερη περίοδος ακμής αρχίζει προς το τέλος του 4ου και την αρχή του 3ου αι.: προς τιμή της θεάς οργανώθηκαν αγώνες, τα Ημεράσια, που σίγουρα εξασφάλιζαν αρκετή κίνηση στην πόλη. Ακόμα, στον 1ο αι. π.Χ. (το 80)⁹ και τον 1ο αι. μ.Χ.¹⁰ επιγραφές μάς βεβαιώνουν για τους αγώνες.

Στα μέσα του 3ου αι. π.Χ. η πόλη έγινε μέλος της Αχαϊκής Συμπολιτείας, έκοψε νομίσματα (ΑΧΑΙΩΝ ΛΟΥΣΙΑΤΑΝ), το Ιερό είχε την Ασυλία¹¹. Τρεις φορές στον 3ο αι. το Ιερό και η πόλη δέχτηκαν τις επιθέσεις των Αιτωλών, που άρπαξαν και τα κοπάδια της θεάς¹². Κάποιος πλούτος σίγουρα θα υπήρχε εκεί, αρκετή ζωντάνια, κίνηση από επισκέπτες¹³.

Σ' αυτή την εποχή, δηλαδή τέλος 4ου - αρχή 3ου αι., χρονολογούνται από τους πρώτους Αυστριακούς τα θεμέλια που σήμερα σώζονται στο Ιερό: ενός πρόπυλου, μιας κρήνης, ενός μικρού βουλευτηρίου και του ναού¹⁴.

Τα αρχαιότερα ίχνη που εντοπίζουμε αυτή τη στιγμή στην περιοχή των κατοικιών, στους «Φούρνους», συμπίπτουν με αυτή τη δεύτερη ακμή στο Ιερό: τοποθετούνται γύρω στα 300 π.Χ. και στην αρχή του 3ου αι. Η περιοχή φαίνεται πως ήταν πυκνοκατοικημένη¹⁵.

Πάνω από τα θεμέλια των πρώτων σπιτιών κτίστηκε μια μεγάλη οικία με δωρικό περιστύλιο¹⁶, από την οποία ξεχωρίζουμε ήδη αρκετούς χώρους (π.χ. εργαστήρια, ένα δωμάτιο με μία όμορφη πήλινη εστία, ένα μπάνιο με μπανιέρα και νιπτήρα). Πολύ αργότερα, αφού είχε πια ερειπωθεί η όμορφη οικία, τη διαδέχθηκε ένα τρίτο κτίσμα. Συναντάμε δηλαδή σ' αυτό το σημείο της πόλης τρεις οικοδομικές φάσεις (πίν. 1).

Τα στρώματα μέσα στην οικία με το περιστύλιο μας δίνουν ήδη μερικές πληροφορίες όχι μόνο για το κεραμικό υλικό που μας ενδιαφέρει, αλλά και για τη χρονολόγηση των δύο τελευταίων φάσεων (εικ. 1).

7. Βλ. σημ. 4.

8. βλ. σημ. 1.

9. J. Bingen, *BCH* 77, 1953, 628 ff.

10. *BCH* 64-65, 1940/41, 269 ff.

11. Bolhe, *RE*, 1899.

12. Πολύβιος IV 18, 9, 19, 4· 25-26: IX 34, 9.

13. Βλ. π.χ. τις χάλκινες επιγραφές από το Ιερό της Αρτέμιδος. Reichel – Wilhelm, l.c., 64 ff.

14. Reichel – Wilhelm, l.c., 15 ff, fig. 6-19.

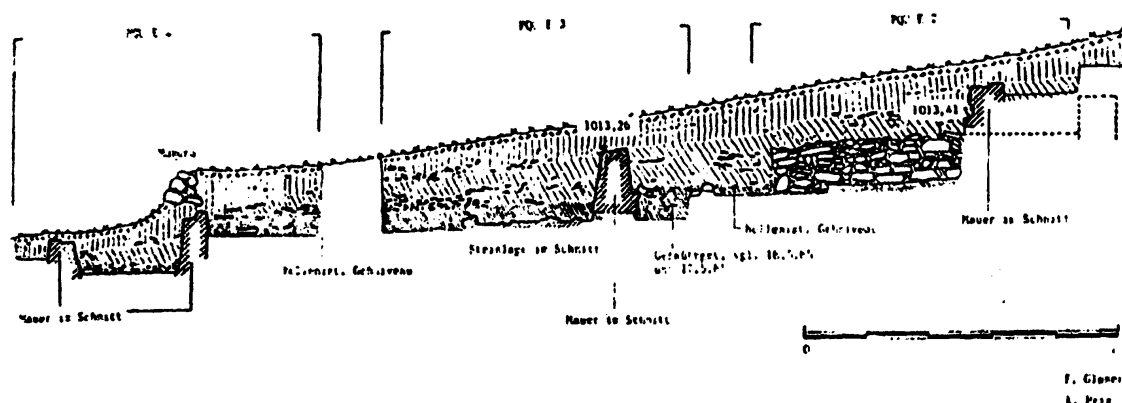
15. Mitsopoulos-Leon και Glaser, *ÖJh*, 55, 1985, p. 136. Abb. 1.

16. Mitsopoulos-Leon και Glaser, *Grabungen* 1984, 13 f.

LAUSOI 1915

VORPROFIL VON PQ. E 2, E 3, E 4

Εικ. 1

Κάτω από το humus, ταραγμένο πια από το άροτρο, διακρίνεται ένα παχύ στρώμα επίχωσης, που ακολουθεί την κλίση του βουνού. Είναι γλινώδες, περιέχει δηλαδή κατάλοιπα από τους ωμούς πλίνθους με τους οποίους είχαν κτιστεί οι τοίχοι των σπιτιών, κεραμίδια, οστά ζώων, καρβουνιασμένα ξύλα και –προπαντός– πολλά όστρακα, μεταξύ των οποίων κυριαρχούν:

- Μελαμβαφή όστρακα του τέλους του 4ου - της αρχής του 3ου αι.
- Μια μονότονη σειρά από πιάτα με πολύ μικρό χείλος, που μόλις ξεχωρίζει με μια μικρή χαραγμένη γραμμή.

– Σκύφοι με ανάγλυφη παράσταση, ορισμένοι μοιάζουν με τους σκύφους από την Κόρινθο¹⁷. Στη διακόσμηση βρίσκουμε έναν τύπο που η μια ζώνη με το φυτικό στοιχείο χωρίζεται από τη ζώνη με τις μορφές (πίν. 2α). Σ' έναν άλλο τύπο οι μορφές είναι τοποθετημένες ανάμεσα στα φύλλα. Υπερέχει ο αριθμός των τεμαχίων από τα long-pearl bowls, μεταξύ των οποίων και τεμάχια από δυο μήτρες. Η έναρξη της παραγωγής του τύπου αυτού τοποθετείται γύρω στα 150 π.Χ., ίσως και στα 165 π.Χ., και το τέλος στην Αθήνα γύρω στα 86 π.Χ.¹⁸

Η πλειοψηφία των σκύφων με μακριά φύλλα από την οικία με το περιστύλιο στους Λουσούς ανήκει στο προχωρημένο, απλοποιημένο στάδιο: τα φύλλα σπάνια χωρίζονται με μια γραμμή από τελίτσες, συνήθως είναι συνεχόμενα και πάντα το κέντρο των φύλλων είναι επίπεδο (πίν. 2β).

- Μαζί με τους σκύφους και τα πιάτα εμφανίζονται και αρκετά σκεύη κουζίνας.
- Τέλος, όστρακα ρωμαϊκής εποχής, τεμάχια υάλινα και 2 λυχνάκια του κορινθιακού τύπου.

Το στρώμα αυτό προσφέρει λοιπόν μια πλούσια και αντιπροσωπευτική συλλογή κεραμικής των Λουσών, από περίπου το 300 π.Χ. μέχρι περίπου το 200 μ.Χ. Όσον αφορά όμως τη χρονολογία, στην καλύτερη περίπτωση μας δίνει ένα terminus ante ή και ad quem για την τρίτη οικο-

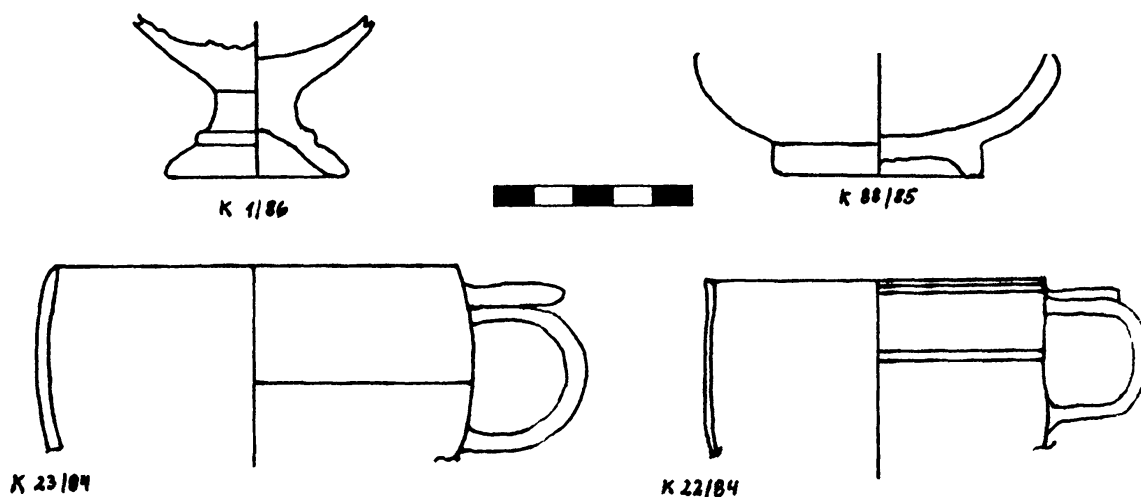
17. C. M. Edwards, *Hesperia*, 55, 1986, 389 ff.

18. S. Rotroff, *Agora XXII*, «Hellenistic Pottery: Athenian and Imported Moldmade Bowls, 1982, 34 ff.

δομική φάση.

Αντίθετα, το κατώτερο στρώμα, πάνω από το φυσικό έδαφος, επίσης από γλινώδες χώμα, άλλοτε χωρίς όστρακα, άλλοτε με αρκετά υπόλοιπα από κεραμική και μικροαντικείμενα. Αυτό το στρώμα το βρίσκουμε σε όλους τους χώρους και καλύπτει τα θεμέλια των παλαιότερων κτηρίων, αυτών που είχαν αχρηστευθεί όταν κτίστηκε η οικία με το περιστύλιο. Είναι ενιαίο και, εκτός από ένα-δυο σημεία, εντελώς αδιατάραχτο. Είναι η επίχωση για την οικία με το περιστύλιο. Και, εκτός από το υλικό εκείνης της εποχής, περιέχει και υλικό από τα πρώτα σπίτια. Το πάνω μέρος της επίχωσης, πατημένο, σκληρό, σχηματίζει και το δάπεδο της οικίας. Είναι το στρώμα που αυτή τη στιγμή έχει για μας το μεγαλύτερο ενδιαφέρον.

Εικ. 2

Μια επιλογή από το υλικό που περιέχει:

– Ένα πόδι από κάνθαρο (K 1/86) και ένα μπολ (K 88/85), καλυμμένα με καλό μαύρο επίχρσιμα, βρίσκουν αντίστοιχα παραδείγματα στο πρώτο μισό του 3ου αι. π.Χ.¹⁹ (εικ. 2).

– Το κομμάτι από κάνθαρο με δυο ίσιες λαβές με σπιρούνι (K 23/84) έχει ελαφρά κυρτό τοίχωμα, όπως μερικά παραδείγματα από την Κόρινθο, που χρονολογούνται μεταξύ του 300 και του 250 π.Χ. Ίσως πλησιάζει και έναν τύπο χαρακτηριστικό για την Ολυμπία (δυστυχώς το δικό μας παράδειγμα είναι ελλιπές) με ψηλό πόδι και ραβδώσεις στο τοίχωμα. Τα αρχαιότερα παραδείγματα έχουν βρεθεί κάτω από τη Ν. Στοά της Ολυμπίας²⁰ (εικ. 2).

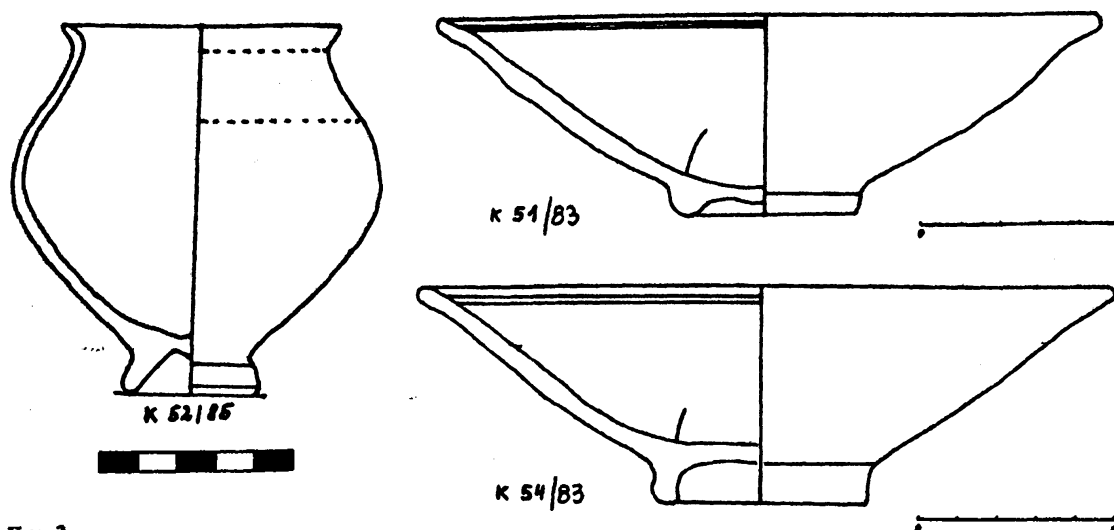
– Στο δεύτερο σκύφο των Λουσών του ίδιου τύπου (K 22/84), το τοίχωμα είναι πιο ίσιο. Και εδώ υπάρχουν παραδείγματα από την Κόρινθο, περίπου μεταξύ 325 και 225 π.Χ.²¹ (εικ. 2).

19. K 1/86 και K 88/85: Πηλός ροζ σκούρος, λεπτός, επίχρσιμα μαύρο, γυαλιστερό. Βλ. St. G. Miller, *Hesperia* 43, 1974, 194 σσ., αρ. 32, εικ. 4· H. Thompson, *Hesperia* 3, 1934, 311 σσ., A 29· E. Vanderpool, J. McCredie, A. Steinberg, *Hesperia* 31, 1962, 26 σσ., πίν. 20.

20. K 23/84: 5 τεμάχια, πηλός μπλε, πορώδης, ελαφρύς, επίχρσιμα γκριζο - καφέ, πολύ τριμμένο. G. R. Edwards, *Corinth VII/III, «Corinthian Hellenistic Pottery»*, 1975, 74 σσ., αρ. 378, 379, pl. 15 (one-piece kantharos).

21. K 22/84: 2 τεμάχια, πηλός ροζ, λεπτός, επίχρσιμα γκριζο - μαύρο, λεπτό. G. R. Edwards, *Corinth VII/III*, 83 σσ., (articulated kantharos), pl. 16.

Εικ. 3

– Ο σκύφος K 52/85 μάλλον αντιπροσωπεύει το επόμενο στάδιο, με έντονη κίνηση στο τοίχωμα και μικρό πόδι. Την ίδια κίνηση και την πολύ ανοιγμένη περιοχή της κοιλιάς βλέπουμε στο «κύπελλο με δυο λαβές» της Ολυμπίας, από τα λουτρά του Κλάδεως, που εκεί τοποθετείται στον 3^ο αι.⁷² (εικ. 3).

– Δύο παραδείγματα (K 51/83 και K 54/83)⁷³ είναι χαρακτηριστικά για τα πιάτα των Λουσών, τα οποία συναντάμε εξίσου σ' αυτό το κατώτερο στρώμα, αλλά και στο στρώμα της επίχωσης (εικ. 3). Με μικρό χείλος, πιο συχνά σχεδόν χωρίς χείλος, έχουν κατασκευαστεί με τουλάχιστον τρία είδη πηλού:

- α) μπεζ και πολύ λεπτός,
- β) πρασινωπός, αρκετά πορώδης και χοντρός,
- γ) ροζ, καλά ψημένος και λεπτός, με κομμάτια από ξένα στοιχεία.

Πάντα τα σκεπάζει κάποιο στεγνό, ελλειπές, κοκκινωπό ή γκριζό ή καφέ επίχρισμα. Ένα καλό παράδειγμα μας δίνει και πάλι η Κόρινθος⁷⁴, χρονολογημένο γύρω στα 146 π.Χ. Όμοια πιάτα στο Άργος⁷⁵ χρονολογούνται στο τέλος του 2ου αι. και στην αρχή του 1ου αι. π.Χ. Δεν ξέρουμε πότε άρχισε και πότε σταμάτησε η χρήση αυτού του τύπου στους Λουσούς.

Τα κουζίνα σκεύη εμφανίζονται σε αφθονία σ' αυτό το κατώτερο στρώμα, όπως και στο στρώμα της επίχωσης:

– Ο τύπος με «γυρισμένο χείλος» (Klappkragen), το K 37/83, είναι κοντά σ' ένα παράδειγμα από την Ολυμπία, που εκεί χρονολογείται «μέχρι το 100 π.Χ.»⁷⁶. Ίσως ανήκει στην ίδια σειρά

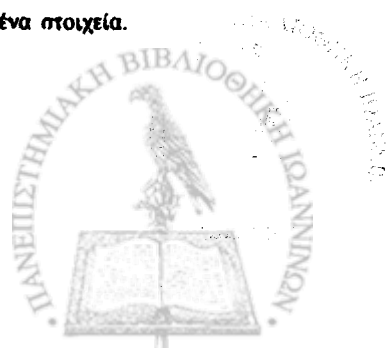
72. K 52/83: 7 τεμάχια, πηλός μπεζ - καφέ, λεπτός, μαλακός, υπόλοιπο από στεγνό καφέ επίχρισμα. R. Ellmann, *Ol. Ber.* IV, 1944, εικ. 43.

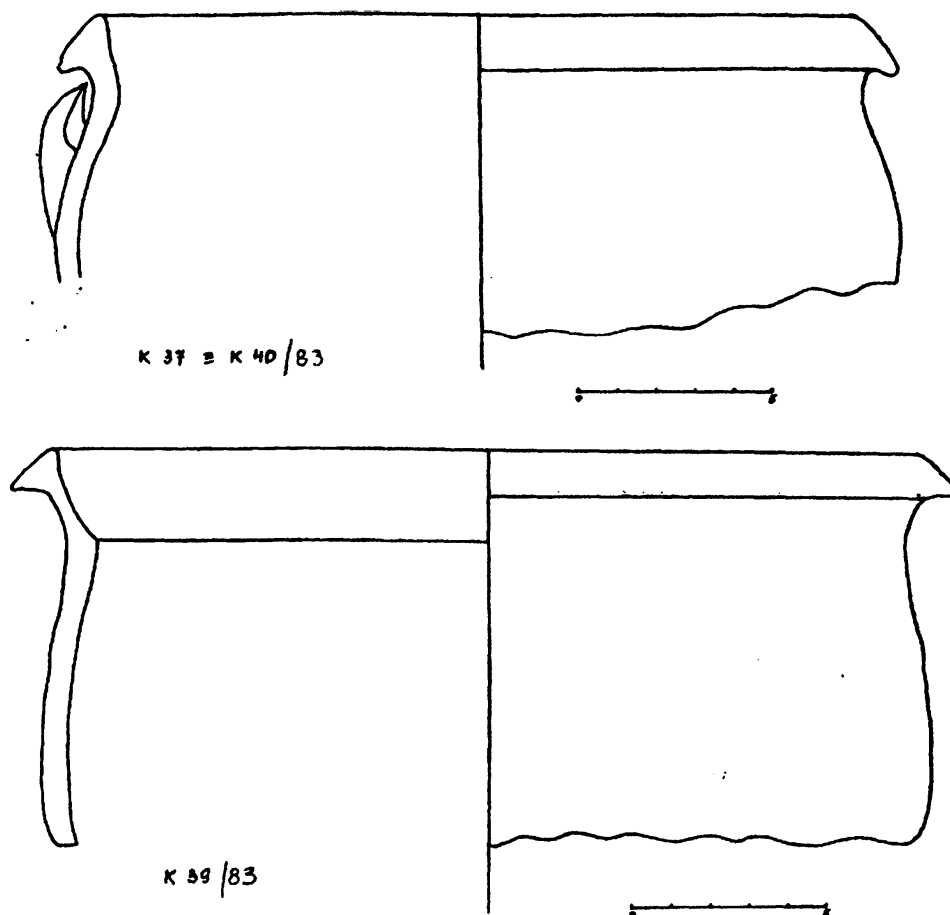
73. K 51/83: πολλά τεμάχια, πηλός μπεζ, λεπτός, σκληρός, υπόλοιπο από γκριζό - καφέ επίχρισμα στον εξωτερικό τοίχο.
K 54/83: λίγα τεμάχια, σώζεται π. το μισό, πηλός όπως το K 51/83. Mitsopoulos-Leon και Glaser, *ÖJh*, 55, 1985, 146, εικ. 12.

74. *Corinth VII/III*, 41, αρ. 135, pl. 5.

75. Ph. Bruneau, *BCH* 94, 1970, 437 σσ., εικ. 212.

76. K 37/83: 2 τεμάχια, πηλός κόκκινος και στο κέντρο γκριζός, μικρά σκούρα και ανοιχτόχρωμα ξένα στοιχεία. Mitsopoulos-Leon και Glaser, *l.c.*, 146, εικ. 11. Ellmann, *l.c.*, *Ol. Ber.* IV, εικ. 83b.

Εικ. 4

και το Κ 39/83²⁷ (εικ. 4).

– Η λοπάς Κ 41/83 ανήκει σ' έναν τύπο γνωστό ήδη από την κλασική εποχή, που εμφανίζεται παντού με ελαφρές παραλλαγές και διατρέχει κάποια εξέλιξη. Πιο απότομη κλίση και γωνιακό προφίλ δείχνουν παραδείγματα από την Ολυμπία και την Αθήνα από την αρχή του 3ου αι., ενώ στη δική μας λοπάδα ταιριάζουν καλύτερα δυο παραδείγματα του περίπου 150 π.Χ. από την Κόρινθο²⁸ (εικ. 5).

– Η χύτρα Κ 38/83 ταιριάζει στον τύπο II στην Κόρινθο²⁹. Ενώ ολόκληρες χύτρες είχαν βρεθεί σε ομάδες του 1ου αι. μ.Χ., η Κ. Slane τις αφήνει για λόγους τυπολογικούς στη μέση του 2ου αι., δηλαδή πριν από την καταστροφή, που τις είχε τοποθετήσει ο R. Edwards³⁰. Φαίνεται λοιπόν

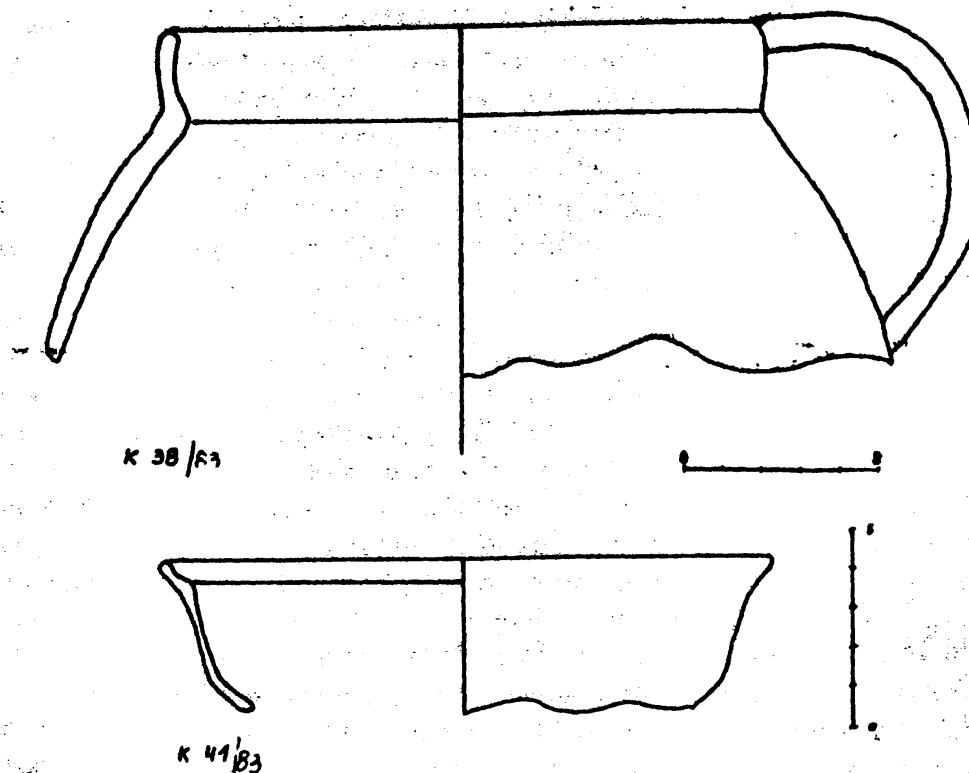
27. Κ 39/83: 2 τεμάχια, πηλός κόκκινος, μικρά άσπρα ξένα στοιχεία. Mitsopoulos-Leon και Glaser, l.c., 146, εικ. 11. Freytag-Loringhoff, l.c., *Ol. Ber.* IV, εικ. 83c.

28. Κ 41/83: 2 τεμάχια, πηλός κόκκινος, σκούρα και άσπρα ξένα στοιχεία. Mitsopoulos-Leon και Glaser, l.c., 146, εικ. 11. *Corinth VII/III*, αρ. 670 και 671.

29. Κ 38/83: τουλάχιστον 2 τεμάχια, πηλός κόκκινος, επίχρυσμα ώχρα - καφέ, μικρά άσπρα και σκούρα ξένα στοιχεία. Mitsopoulos-Leon και Glaser, l.c., 146, εικ. 11. *Corinth VII/III*, αρ. 650-655.

30. K. W. Slane, *Hesperia* 44, 1986, 271 σσ., αρ. 23 και 24.

Εικ. 5

ότι, εκτός από το παλαιότερο υλικό του 3ου αι., διακρίνουμε κάποια συμπύκνωση προς τη μέση (ή και στο β' μισό) του 2ου αι. π.Χ. σ' αυτό το κατώτερο στρώμα (εικ. 5).

– Προσθέτουμε λίγα λυχνάρια, μεταξύ των οποίων κυριαρχεί ο τύπος Χ της Κορίνθου³¹ με μια φαρδιά, τετράγωνη μύξα, ένα χαρακτηριστικό που εμφανίζεται μετά το 200 και κορυφώνεται γύρω στο 150 π.Χ.³²

– Μένει μια τελευταία ομάδα, οι σκύφοι με ανάγλυφη παράσταση: Ενώ οι άλλες ομάδες, δηλαδή τα πιάτα, τα λυχνάρια και τα κουζίνα σκεύη εμφανίζονται εξίσου στο κατώτερο στρώμα και στο πάνω στρώμα της επίχωσης, οι σκύφοι με ανάγλυφη παράσταση αντιπροσωπεύονται σε μεγάλο ποσοστό στο πάνω στρώμα και λείπουν σχεδόν εντελώς από το κατώτερο.

Ίσως υπάρχει εδώ κάποια ένδειξη για τη χρονολογία. Υπάρχουν μέχρι τώρα μόνο δυο εξαιρέσεις:

– Τρία τεμάχια από σκύφο με μακριά φύλλα, μέτριας ποιότητας. Προέρχονται όμως από την περιοχή ενός αγωγού μπροστά από το μπάνιο της οικίας, γεγονός το οποίο δεν αποκλείει κάποια μεταγενέστερη επέμβαση³³.

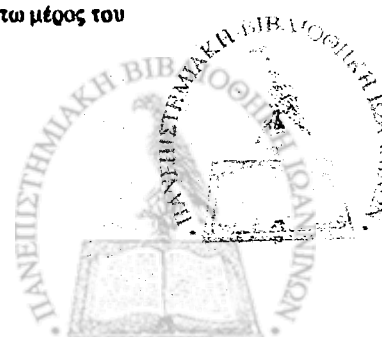
– Ο δεύτερος σκύφος (Κ 31/83)³⁴ (πίν. 2α) βρέθηκε στο κόκκινο χώμα κάτω από τη βόρεια

31. O. Broneer, *Corinth IV/II*, 49 σ. J. Scheibler, *Keramikos XI*, 1976, *Griechische Lampen* 93, αρ. 579, ακόμα στον 2ο αι., πριν από το 148 π.Χ.

32. Scheibler, *l.c.*, 115.

33. Ένα τεμάχιο από τον πάτο ενός σκύφου και 2 τεμάχια τοιχωμάτων. 15/5/1985, επίχωση μέχρι και το κάτω μέρος του αγωγού.

34. Κ 31/83, Mitsopoulos-Leon και Glaser, *l.c.*, 145 σ., εικ. 9 και 10.

στοά του περιστυλίου, το οποίο σ' αυτό το σημείο δεν παρουσίασε άλλα όστρακα. Μάλλον θα έπεσε στη διάρκεια των εργασιών και έτσι πρέπει να δίνει την ακριβή χρονολογία της οικίας με το περιστύλιο. Πρόκειται για έναν από τους ωραιότερους σκύφους των Λουσών. Ο πηλός γκριζός, λεπτός, καλά ψημένος, με ελάχιστα άσπρα και ξένα στοιχεία, χωρίς μίκα. Το επίχρισμα στο ίδιο χρώμα, καλής ποιότητας. Το σχήμα: ελλειψοειδές, με το χείλος να γέρνει απότομα προς τα έξω. Ο διάκοσμος: λεπτές γραμμές χωρίζουν το τοίχωμα σε ζώνες. Στο κάτω μέρος το φυτικό στοιχείο, φύλλα από άκανθα και λωτό, ανάμεσα στις άκρες των φύλλων μικροί ρόδακες. Στη δεύτερη ζώνη οι μορφές. Πάνω από αυτές μια σειρά «Klammer» και στο χείλος ένα κυμάτιο ανάποδα τοποθετημένο. Είναι αξιοσημείωτο ότι στους Λουσούς προς το παρόν τα τεμάχια από τουλάχιστον άλλους τρεις σκύφους είναι διακοσμημένα με γυρισμένο κυμάτιο στο χείλος. Θα μπορούσε να σκεφτεί κανείς ότι υπήρχε μια ιδιαίτερη προτίμηση γι' αυτή τη λεπτομέρεια. Το χωρίσμα σε ζώνες με τις οριζόντιες, ανάγλυφες γραμμές κυριαρχεί στους σκύφους της Μ. Ασίας³⁵ (οι περισσότεροι του β' μισού του 2ου αι.), το συναντάμε όμως και στο Άργος και στην Κόρινθο, αν και πιο σπάνια³⁶. Και για το γκριζό υλικό παρατηρείται μια έντονη προτίμηση στα εργαστήρια της Μ. Ασίας, όχι μόνο στους σκύφους³⁷, αλλά και στα λυχνάρια³⁸, με τη βασική διαφορά ότι εκεί ο πηλός είναι λιγότερο λεπτός και περιέχει άσπρα ξένα στοιχεία και μίκα. Πιο κοντά στους Λουσούς, στην Κόρινθο πάλι, υπάρχουν επίσης σκύφοι με γκριζό πηλό και επίχρισμα και ο Ch. M. Edwards θεωρεί τώρα τη γκριζα ομάδα D σαν κορινθιακή³⁹.

Στη ζώνη με τις μορφές φαίνεται αμέσως ότι ο τεχνίτης έχει κάνει προσπάθεια να παρουσιάσει μια προσεγμένη σκηνή κυνηγίου. Με ζωντάνια κινείται και μάχεται μια ομάδα πολεμιστών με ένα λιοντάρι, δυο σκύλους και έναν πάνθηρα. Κάτω από τις ανθρώπινες μορφές, ανάμεσα στα μπροστινά πόδια του αλόγου και κάτω από το λιοντάρι, σώζεται λίγο τοπίο, εκεί που οι σφραγίδες ήταν κομμένες από κάποιο άλλο σύνολο. Εύκολα αναγνωρίζει κανείς γνωστά πρότυπα για τον πεσμένο πολεμιστή με στρογγυλή ασπίδα, τον ιππέα με δόρυ και το μισογονατισμένο πολεμιστή με ασπίδα⁴⁰. Κινούνται στη σαρκοφάγο του Μ. Αλεξάνδρου, στα μωσαϊκά της Πέλλας, στη ζωφόρο του τάφου των Λευκαδίων. Τους βλέπουμε στο ανάγλυφο του Δεξιλέω, σε μια μετόπη από τον Τάραντα⁴¹, σε μια βάση από τη Μεσσηνία⁴², σε αμαξονομαχίες⁴³ κλπ.

Με τις απομονωμένες σφραγίδες ο τεχνίτης των Λουσών πέτυχε μια ζωντανή και πρωτότυπη παράσταση με συνεχόμενη σκηνή κυνηγίου, διαλέγοντας τις μορφές έτσι ώστε να σιναναστρέφονται μεταξύ τους, ενώ στην πραγματικότητα προέρχονται από εντελώς διαφορετικές σκηνές. Πέτυχε επίσης να γεμίσει τη ζώνη, χωρίς να επαναλάβει ούτε μία μορφή δύο φορές.

35. A. Laumonier, *Expl. archéol. de Délos*, XXXI, 1977, «La céramique hellénistique à reliefs», I Ateliers «ioniens», passim.

36. G. Siebert, *Recherches sur les ateliers de bols à reliefs du Peloponnèse à l'époque hellénistique*, 1978, 32, atelier de Démétrios - Iasón, «de telles influences (ioniennes) se manifestent aussi ds. la composition en bandeaux de zones qui caractérise la majorité des vases à Argos l'atelier de D-I est le seul qui utilise couramment ce procédé...», και C. M. Edwards, *Hesperia* 50, 1981, 195: για την ομάδα V «a characteristic feature is the decoration in friezes». Υπάρχουν λίγοι σκύφοι και στην Ήλιδα.

37. Laumonier, l.c.

38. V. Mitsopoulos-Leon in *Festschrift Kenner*, 248 ff.

39. C. M. Edwards, *Hesperia* 50, 1981, 203, fabric D: ο ίδιος, *Hesperia* 55, 1986, 404.

40. C. M. Havellock, *Hellenistic Art*, 1971, εικ. 150-152.

41. Βλ. και Rotroff, l.c., 19, και Siebert, l.c., 159.

42. R. M. A. Richter, *Sculpture and Sculptors of the Greeks*, 1970, 105, fig. 450.

43. T. Hölscher - E. Simon, *AM* 91, 1976, 115 σσ., 146, πίν. 48, 2.

Βέβαια δεν φτάνει τις θαυμάσιες σκηνές τριών σκύφων του τέλους του 3ου και της αρχής του 2ου αι. από την Αθήνα (Κεραμεικός και Αγορά⁴⁴), στους οποίους μεγάλες μορφές με εξαιρετικά δουλεμένες λεπτομέρειες κινούνται σε όλο το ύψος του τοιχώματος. Ξεχωρίζει όμως από τους σκύφους του Άργους, όπου μικρές μορφές, χωρίς ευκίνησία, είναι μοιρασμένες στο χώρο μαζί με τα ζώα, χωρίς να υπάρχει ενιαία γραμμή ούτε βάθος. Συνήθως λείπει και η συνεχόμενη σκηνή. Όπως γράφει ο Siebert⁴⁵, «οι σκύφοι κινηγίου της Πελοποννήσου στερούνται ποιοτικής και ποσοτικής σε σχέση με τους αθηναϊκούς». Και για την Κόρινθο, ο Ch. M. Edwards παρατηρεί έλλειψη πρωτοτυπίας, απλή αντιγραφή των αττικών και αργείτικων σκύφων⁴⁶. Και εδώ: συνήθως λείπει κάποια συνέχεια στην παράσταση.

Ίσως στέκεται ο δικός μας σκύφος πιο κοντά στους σκύφους της Μ. Ασίας: συναντάμε κάποια συγγένεια των μορφών μας στις αμαζονομαχίες, σε κινήγι αγριόχοιρου ή με το λιοντάρι⁴⁷. Διαφέρουν όμως γενικά το σχήμα του αγγείου και ο πηλός, γκριζός μεν, αλλά χωρίς μίκα.

Τελειώνοντας, συνοψίζουμε προς το παρόν τις εξής παρατηρήσεις:

Το κεραμικό υλικό που χρησιμοποιήθηκε στα σπίτια των Λουσών φαίνεται περιορισμένο: κυριαρχούν τα ίδια απλά πιάτα, οι σκύφοι με ανάγλυφη παράσταση, τα κουζινικά σκεύη. Στους σκύφους με παράσταση μορφών ή φυτών διακρίνουμε ένα πνεύμα ζωντανό, τη δυνατότητα να χρησιμοποιηθούν τα διάφορα στοιχεία με έναν τρόπο πρωτότυπο: ενώ παρατηρείται κάποια συγγένεια με άλλα μέρη, δεν αποκλείεται και μια ντόπια δραστηριότητα. Από την άλλη πλευρά, φαίνεται ότι υπερέχει ο αριθμός των σκύφων με μακριά φύλλα. Προς το παρόν συμπεραίνουμε ότι το κατώτερο όριο της κεραμικής στο στρώμα εδάφους της οικίας με το περιστύλιο κυμαίνεται ανάμεσα στο μέσο και το τέλος του 2ου αι. π.Χ.

ΒΕΡΟΝΙΚΑ ΜΗΤΣΟΠΟΥΛΟΥ-ΛΕΟΝ
Αυστριακό Αρχαιολογικό Ινστιτούτο
Αθήνα

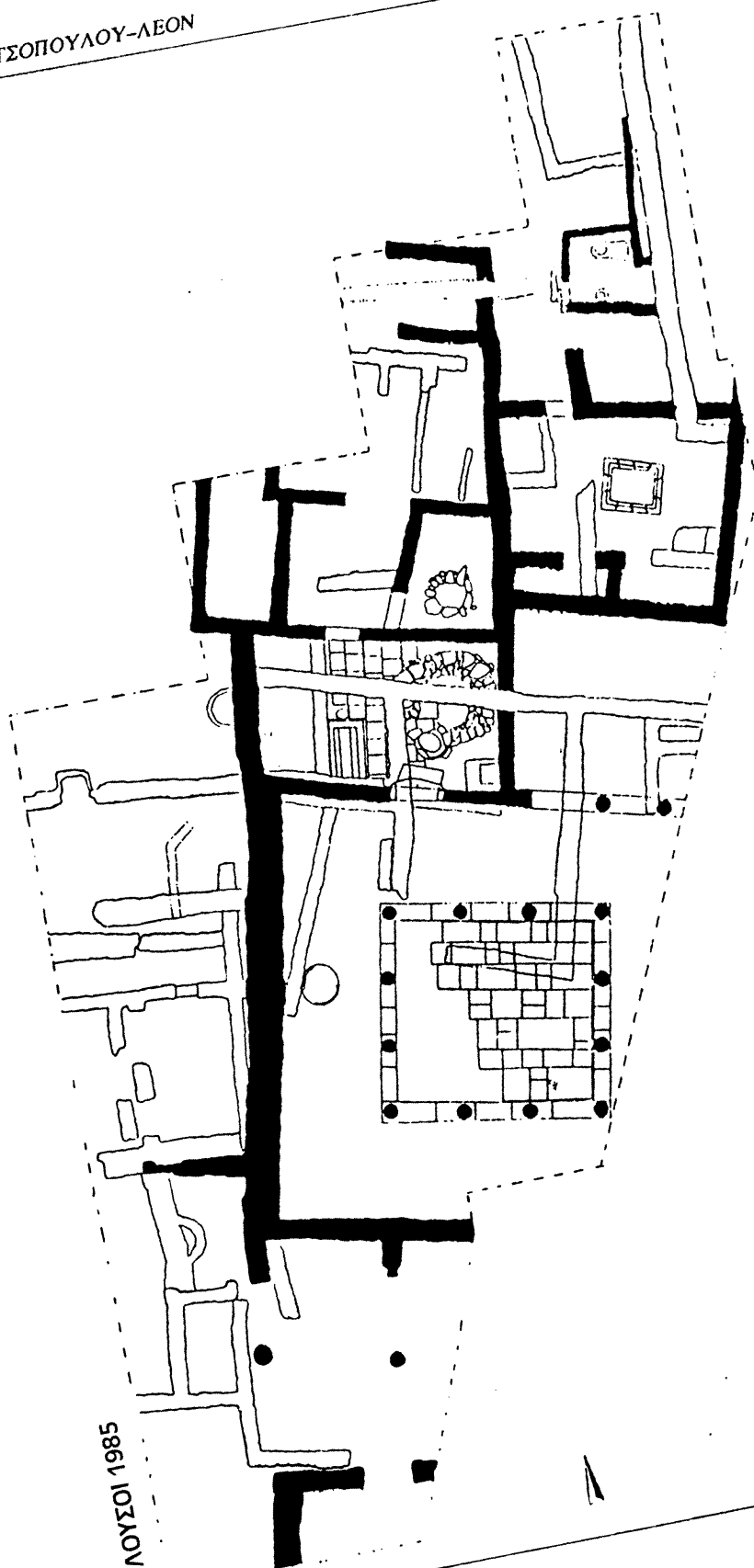
44. W. Schwabacher, *AJA* 45, 1941, 182 σσ., 207-212. U. Hausmann, *Hellenistische Reliefbecher*, 1959, 106, Anm. 68.

45. Siebert, l.c., 260

46. C. M. Edwards, *Hesperia* 50, 1981, 196.

47. Laumonier, l.c.

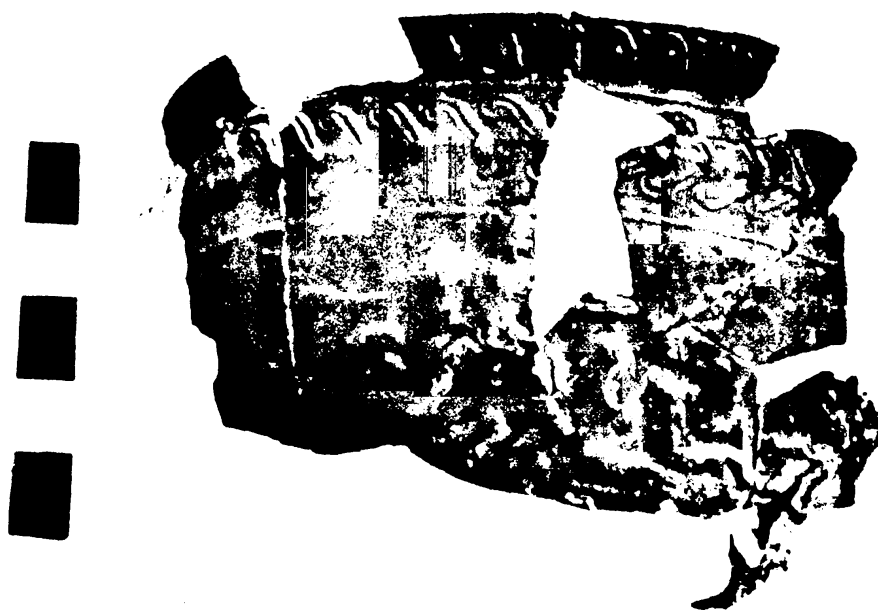
F. Glaser - K. Pflx

ΙΟΥΣΟΙ 1985

ΠΙΝΑΚΑΣ 1

α

β

ΠΙΝΑΚΑΣ 2

ΕΥΡΗΜΑΤΑ ΑΠΟ ΤΟΥΣ «ΔΙΔΥΜΟΥΣ» ΜΑΚΕΔΟΝΙΚΟΥΣ ΤΑΦΟΥΣ ΤΗΣ ΒΕΡΟΙΑΣ*

ΚΑΤΕΡΙΝΑ ΡΩΜΙΟΠΟΥΛΟΥ

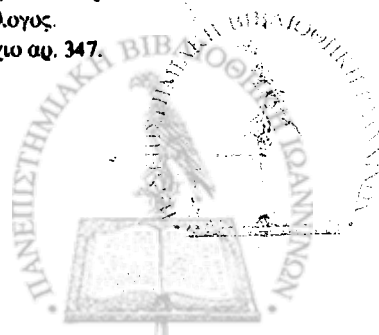
Η ανάγκη δημοσίευσης «κλειστών» συνόλων ελληνιστικής κεραμικής και μικροτεχνίας είναι επιτακτική. Ιδιαίτερα η δημοσίευση των πολυπληθών ευρημάτων από τα μεγάλα μακεδονικά κέντρα Βέροια, Πέλλα και Αμφίπολη θα είναι καθοριστική για την πληρέστερη γνώση της ελληνιστικής κεραμικής και θα συμβάλει στο να προσδιοριστούν οι σχέσεις και οι διαφορές με τα άλλα κέντρα παραγωγής της Δύσης (δυτ. Πελοπόννησος, Ήπειρος, Κ. Ιταλία) και Ανατολής (ανατολ. Αιγαίο, Δωδεκάνησα, Μ. Ασία).

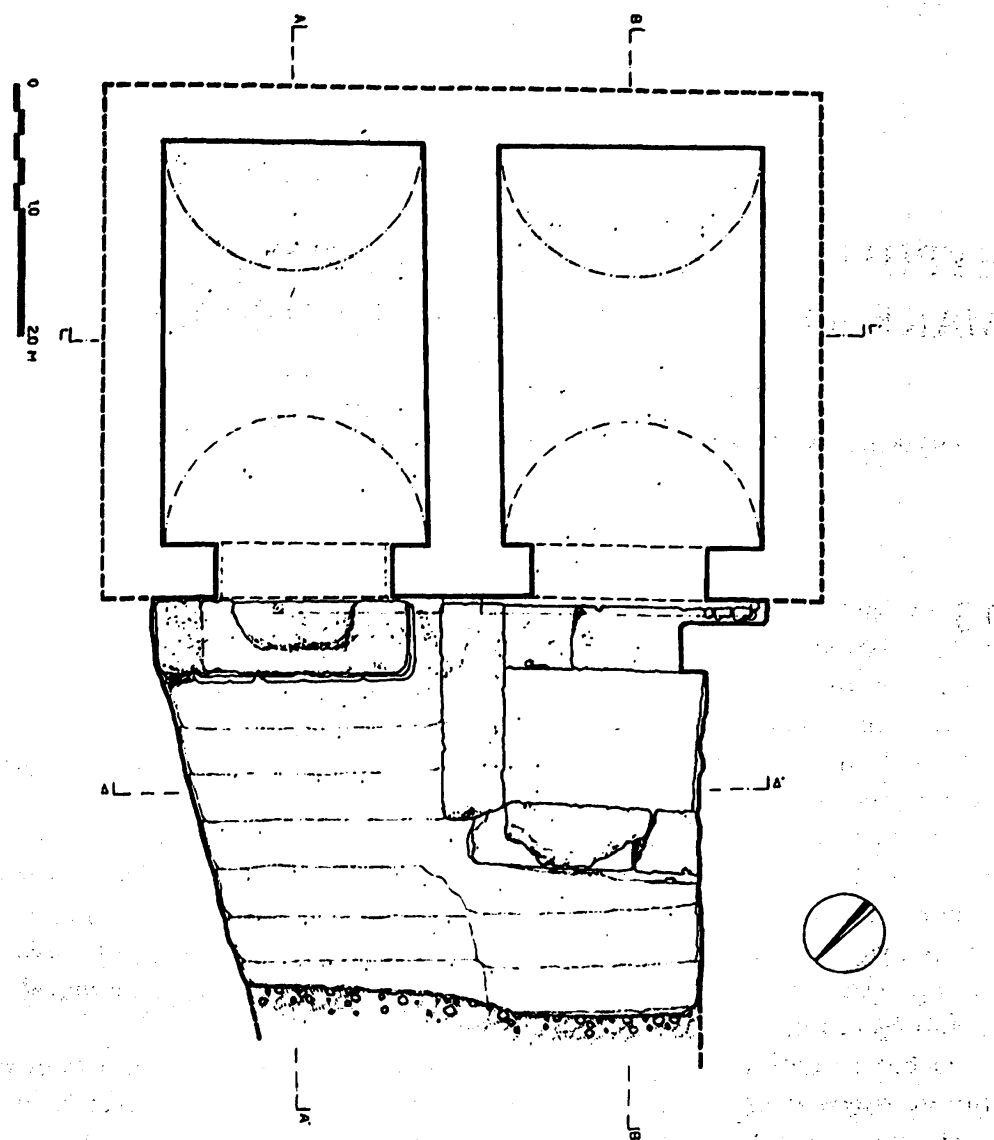
Μικρή συμβολή στη γνωριμία με την ελληνιστική κεραμική της Βέροιας αποτελεί το θέμα της ανακοίνωσης αυτής. Πρόκειται για ένα σύνολο κτερισμάτων που βρέθηκαν μέσα σε τρεις τάφους¹: δύο τύπου μακεδονικού και έναν κιβωτιόσχημο. Η περιοχή που αποκαλύφθηκαν τυχαίως οι τάφοι, κατά τη διάρκεια διάνοιξης αυλάκων, είναι γνωστή ως ένα από τα μεγάλα νεκροταφεία της ελληνιστικής και στη συνέχεια ρωμαϊκής και πρώιμης βυζαντινής περιόδου, που βρισκονταν έξω από τα νότια τείχη της πόλης.

Οι δύο μακεδονικοί τάφοι, ο Α και ο Β, ονομάστηκαν «δίδυμοι» γιατί είναι φανερό ότι χτίστηκαν συγχρόνως, έχουν τις ίδιες διαστάσεις (μήκος 3.17 μ., πλάτος 2 μ. και ύψος 2.55 μ. εσωτερικά) και τα ίδια μορφολογικά στοιχεία: μονοθάλαμοι, με απλή δωρική πρόσοψη και ελεύθερο αέτωμα χωρίς ημικίονες και διακόσμηση και με ελαφρά καμπύλη οροφή (πίν. 1α). Τα εσωτερικά τοιχώματά τους είχαν λευκό κονίαμα και σε ορισμένα σημεία τους βρέθηκαν *in situ* σιδερένια καρφιά για την ανάρτηση κτερισμάτων ή προσωπικών αντικειμένων των νεκρών. Τέσσερις επάλληλες σειρές γωνιασμένων πωρολίθων έφραζαν τα θυραία ανοίγματά τους, στα οποία δεν υπήρχαν θυρόφυλλα. Το σημείο της πυράς, όπου αποτεφρώθηκαν οι νεκροί, δεν έγινε δυνατό να επισημανθεί, διότι ολόκληρη η επίχωση επάνω και γύρω από τον τάφο είχε διαταραχθεί από τις εκσκαφές των αυλάκων, αλλά παρόλ' αυτά διακρίνονταν τέφρες στην επίχωση. Σε πολύ

* Ορισμένα από τα ευρήματα των παροικιαζομένων εδώ τάφων έχουν ήδη αναφερθεί ως συγκριτικό υλικό, αν και ήταν αδημοσίευτα, στη μελέτη *Ελληνιστικοί λαξευτοί τάφοι Βεροίας των Σ. Δρούγου και Ι. Τουράτσογλου*. Για λόγους συντομίας θα χρησιμοποιηθούν παρακάτω οι εξής συντομογραφίες: Δ-Τ = Η παραπάνω μελέτη των Δρούγου - Τουράτσογλου. SEARCH: Κατάλογος *The Search for Alexander*, ΘΑΜ: Θησαυροί *Λαχαιάς Μακεδονίας*, Κατάλογος.

1. ΑΔ 28, 1973, Β2, σ. 439, και ΑΔ 29, 1973-1974, Β3, σ. 701, σχ. 2, και Δ-Τ: σχ. 1, τοπογραφικό, κληροτεμάχιο σφ. 347.

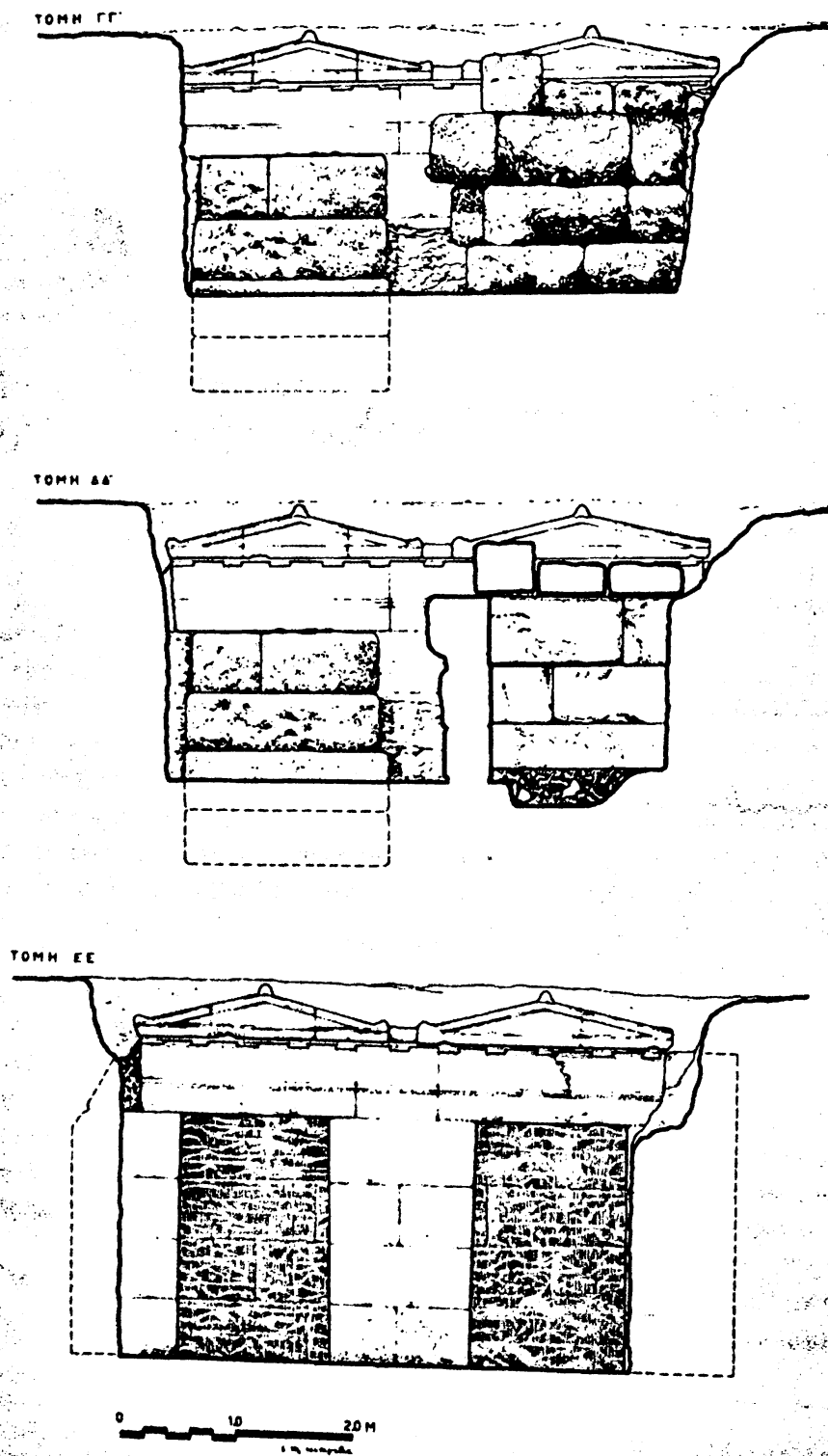

Σχεδιαστική απόδοση των τάφων Α και Β

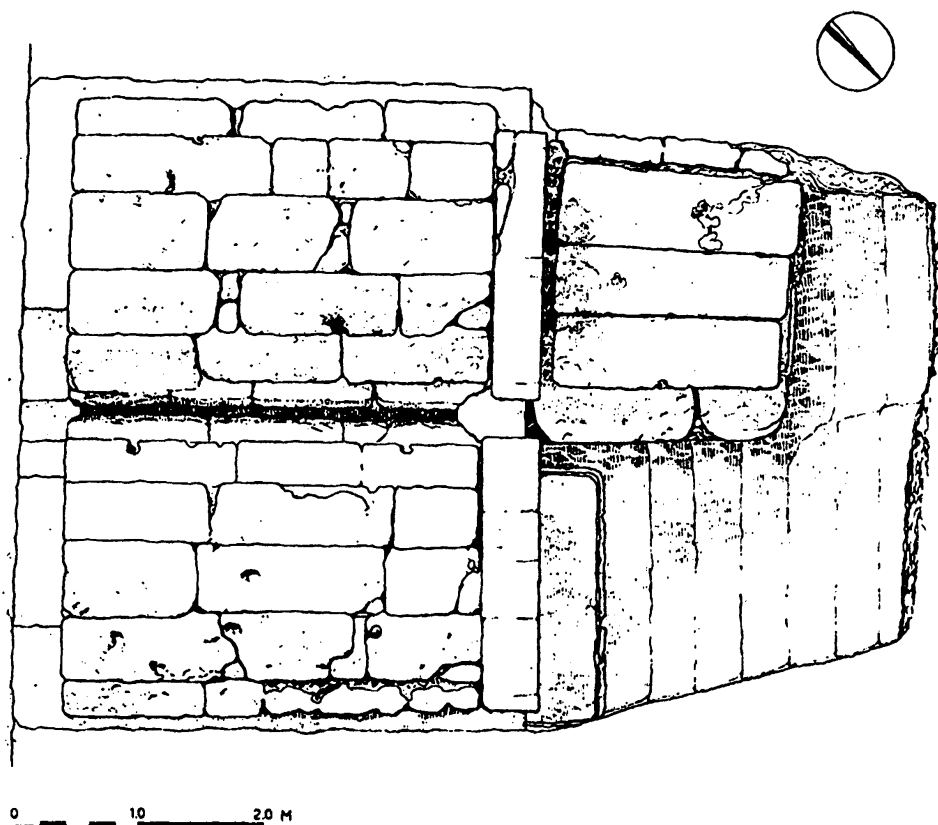
κοντινή απόσταση από την πρόσοψη του τάφου Β αποκαλύφθηκε ο κιβωτιόσχημος τάφος Γ, διαστάσεων 1.00 x 1.70 μ. και ύψους (εσωτερικά) 1.30 μ. Ο τάφος αυτός, χτισμένος με γωνιασμένους πωρόλιθους, σφράγισε στην κυριολεξία την είσοδο του τάφου Β (πίν. 1β). Τα εσωτερικά του τοιχώματα ήταν επιχρισμένα με κίτρινο κονίαμα. Και στους τρεις τάφους βρέθηκαν υπολείμματα καμένων οστών και τέφρες, τόσο στο δάπεδο όσο και μέσα σε αγγεία (τάφος Α). Σύμφωνα με τις ομάδες των κτερισμάτων, διακρίνονται δυο διαφορετικές χρονολογικά χρήσεις του τάφου Α (4ος και 2ος αι. π.Χ.) και από μία στους τάφους Β και Γ. Στο δάπεδο του τάφου Α βρέθηκαν και μεγάλα σιδερένια καρφιά, που ανήκαν προφανώς σε ένα ξύλινο κρεβάτι - φορείο.

ΕΥΡΗΜΑΤΑ ΑΠΟ ΤΟΥΣ «ΔΙΔΥΜΟΥΣ» ΜΑΚΕΔΟΝΙΚΟΥΣ ΤΑΦΟΥΣ ΤΗΣ ΒΕΡΟΙΑΣ

Σχεδιαστική απόδοση των τάφων Α και Β

Σχεδιαστική απόδοση των τάφων Α και Β

ΤΑ ΚΤΕΡΙΣΜΑΤΑ

Τάφος Α

Α' χρήση:

1) Γ 1793: Φιαλίδιο² μελαβαφές ακέραιο με χείλη που στρέφουν προς τα μέσα. Βάση δακτυλιωτή. Πηλός ερυθρωπός. Ύψ. 0.035 μ. Διάμ. β. 0.048 μ. Διάμ. χ. 0.075 μ. (πίν. 2α).

2) Μ 991-991Α: Δυο τοξωτές χρυσές πόρπες χωρίς τις περόνες τους³. Στο ένα πέρας φέρουν προτομή Ομφάλης και στο άλλο Πήγασο ανάμεσα σε δυο σφαιρίδια (πίν. 2β). ΘΑΜ αρ. 63, SEARCH αρ. 55, όπου και η σχετική βιβλιογραφία.

3) Ν 13α: Χρυσός στατήρας Αλεξάνδρου Γ', νομισματοκοπείου Αμφίπολης⁴ ή Πέλλας. Όψη Α': κεφαλή Αθηνάς. Όψη Β': Νίκη και κάνθαρος (πίν. 2β).

2. Δ-Τ, σ. 129 κ.ε. *Agora XII*, πίν. 34.

3. Ι. Τουράτοσγλου, «Dated Gold: The Evidence from Hellenistic Macedonia», *The Art of the Greek Goldsmith*, 1998, ed. D. Williams, σ. 31-32.

4. Ο κ. Μ. Price δέχεται ότι η κοπή είναι «ζώντος» του Αλεξάνδρου Γ', μάλλον του 330-325 π.Χ., και πιστεύει ότι το νομισματοκοπείο είναι της Πέλλας. Πρβ. Μ. Price, *Alexander the Great and Philip Arrhidaeus*, 1991, 85 κ.εξ. και 106 κ.εξ. και Η. Troxell, «Studies in the Macedonian Coinage of Alexander the Great», *Num. St.* N° 21, 1997, 100-103.

Β' χρήση:

Δυο αμφορίσκοι (αρ. 1766 και 1767), βλ. ανάλογα παραδείγματα στο θαλαμωτό τάφο Θώμογλου Βεροίας⁵. Τέσσερις αρυτήρες (αρ. 1768-1771, πίν. 3α). Μέσα στον υπ' αρ. 1769 βρέθηκε ο λύχνος αρ. 1794 και στον αρυτήρα 1770 ο λύχνος αρ. 1795. Συνολικά βρέθηκαν πέντε λύχνοι (αρ. 1794-1798, πίν. 3β). Ανήκουν όλοι σε διάφορες παραλλαγές του ίδιου τύπου, που το κύριο χαρακτηριστικό τους είναι η έλλειψη πραγματικών λαβών και η αντικατάστασή τους με μικρούς πλαστικούς λοβούς ή πλαστικά σιγμοειδή εξάρματα. Οπωσδήποτε αποτελούν τυπικά παραδείγματα των χρησιμοποιημένων στο α' μισό του 2ου αι. π.Χ. λύχνων⁶ στη Βέροια.

Χυτροειδές αγγείο με πώμα, που στο κέντρο φέρει κομβιόσχημη λαβή (ύψος 0.23 μ.) αρ. 1772⁷ (πίν. 3α). Περιείχε καμένα ανθρώπινα οστά. Μία ακέραιη πυξίδα (αρ. 1773) με επίχρυσμα κοκκινωπό και πηλό κιτρινωπό (ύψος 0.08 μ.) και μια μεγάλη πυξίδα με πώμα, αλλά αποτελούμενη από διάφορα θραύσματα (αρ. 1774)⁸· το ύψος της χωρίς το πώμα είναι 0.115 μ. Βρέθηκαν επίσης τέσσερις πυξίδες μολύβδινες (αρ. 979, 980, 981, 983)⁹ (πίν. 4). Οι διάμετροί τους είναι από 0.03-0.06 μ. και το ύψος τους κυμαίνεται από 0.03 μ. περίπου ως 0.075 μ. Μέσα στη υπ' αρ. 980, που είναι και η μεγαλύτερη (ύψος 0.075 μ., διάμετρος βάσης 0.08 μ.), ήταν τοποθετημένο ένα όστρεο. Τα μυροδοχεία, δεκατρία συνολικά, κυριαρχούν ως είδος αγγείου. Από αυτά (αρ. 1775-1787, πίν. 5-6) το τα 1775 και 1780 είναι τύπου «δυτικής κλιτύος». Το 1775 (ύψος 0.18 μ.) έχει γάνωμα μελανό, πηλό κοκκινωπό και χαρακτή βλαστόσπειρα με γραπτά φύλλα κισσού, πρβ. τύπο διακόσμησης της πυξίδας αρ. 1335 τάφου Θώμογλου⁹. Το υπ' αρ. 1780 έχει σώμα σφαιρικό (ύψος 0.115 μ.), είναι μελαμβαφές με κοκκινωπό πηλό και η διακόσμησή του είναι συνδυασμός χαρακτής βλαστόσπειρας και επίθετου λευκού χρώματος¹⁰. Στα μυροδοχεία πρέπει να συγκαταλεχθεί και ο ψευδοαμφορίσκος αρ. 1789 (ύψος 0.08 μ.) με τις μαστοειδείς συμφυείς λαβές¹¹. Τα τρία άωτα σκυφίδια αρ. 1790-1792 (πίν. 5), παρόλο που αντιπροσωπεύουν διαφορετικούς τύπους, είναι σύγχρονα (βλ. ανάλογα παραδείγματα στον τάφο Θώμογλου, Δ-Τ, πίν. 52).

Το αριβαλλοειδές μελαμβαφές φιαλίδιο αρ. 1788¹² με επίχρυσμα καστανοκόκκινο και χαρακτή διακόσμηση που σχηματίζει πεντάγωνα και γι' αυτό ονομάζεται τύπου «football»

ανήκει σε μια σπάνια ομάδα αγγείων του 2ου αι. π.Χ. (πίν. 4) Τέλος βρέθηκε και τμήμα μεγάλου αγγείου (ίσως αμφορίσκος) μελαμβαφές στο άνω τμήμα του (σωζ. ύψος 0.135 μ., πηλός τεφρός), αρ. 1799 (πίν. 6), και θραύσματα από άλλο άβαφο αγγείο, ίσως πινάκιο ή λεκάνη, με πηλό κοκκινωπό, αρ. 1800.

Μια χάλκινη βαθιά φιάλη αρκετά ελλειπής (διάμ. 0.20 μ.), αρ. 978. Μια σιδερένια στλεγγίδα σε κομμάτια. Μαζί με τη στλεγγίδα ένα χάλκινο ψέλλιο (διάμ. 0.07 μ.), αρ. 985. Επίσης ο αρ. 986 χάλκινος κρίκος και τμήμα σιδερένια πόρπης, αρ. 987. Σιδερένια και χάλκινα εξαρτήματα (κλειδαριά;) ενός κιβωτιδίου, αρ. 988 και 989. Ένα χάλκινο ασπιδόμορφο κομβίο, αρ. 993.

5. Δ-Τ, σ. 50-51 και σ. 117-120.

6. Δ-Τ, σ. 133 κ.ε.

7. Δ-Τ, σ. 60, αρ. 1348. Δεν ακολουθώ την ονομασία λέβης.

8. Δ-Τ, σ. 39, αρ. 922 κ.ε. Δεν είναι «παρόμοιος» οι πυξίδες που αναφέρονται εκεί. Υπάρχει διαφορά στο σχήμα.

9. Δ-Τ, σ. 161, όπου δεν αναφέρονται πρβ. μυροδοχείων.

10. Δ-Τ, σ. 123 κ.ε.

11. Το υπ' αρ. 1260, που αναφέρεται από Δ-Τ: σ. 123 είναι διαφορετικό.

12. Δ-Τ, σ. 129, και Αγορά ΧΧΙΧ, αρ. 321 (170-150 π.Χ.).

992: Ζεύγος χρυσών ενωτίων σε μορφή περιστεριών που κρέμονται από στέλεχος, του οποίου το άνω μέρος διαμορφώνεται σε δίσκο που έχει στο κέντρο του κόκκινη ημιπολύτιμη πέτρα (πίν. 7α). Ο τύπος αυτός απαντιέται στο 2ο αι. π.Χ.¹³ Επίσης μαζεύτηκαν τεμάχια από ξύλινο διάτρητο στέλεχος για την προσάρτηση στεφανιού και φυλλάρια, αρ. 994, από χρυσό, που ανήκαν ίσως σε στεφάνι. Βρέθηκαν ακόμη και περιτμήτα ελάσματα χρυσά (Ερωτιδεύς, Γοργόνειο;).

Το νεότερο χρονολογικά νόμισμα που βρέθηκε μέσα στον τάφο είναι το N 13β, χάλκινο νόμισμα Θεσσαλονίκης που χρονολογείται στο 187-168 π.Χ. (Gaebler XXII, 25)¹⁴, και έξω από τον τάφο, σε επαφή όμως με αυτόν, βρέθηκε χάλκινο νόμισμα Αμφιπολιτών (Gaebler VIII, 24 ή 25) του 187-168 π.Χ.

Τάφος Β

Το περιεχόμενό του αποτελεί μια ενότητα, εφόσον ο τάφος δεν ξαναχρησιμοποιήθηκε, όπως αναφέρθηκε και παραπάνω.

Ευρήματα:

- 1) Αρ. 1803: Οξυπύθμενος αμφορέας, ύψος 0.65 μ. Ο τύπος που υπάρχει μετά τα μέσα του 4ου αι. π.Χ. (πίν. 7β)
- 2) Αρ. 1802: Άωτο σκυφίδιο, ύψος 0.03 μ. και διάμ. χ. 0.083 μ. (πρβ. *Agora* XII, αρ. 802, πίν. 32). Εσωτερικά στον πυθμένα τέσσερα εμπιέστα ανθήμια. Πηλός κοκκινωπός, επίχρυσμα καστανοκόκκινο (πίν. 8α).
- 3) Αρ. 1801: Ψευδοαμφορίσκος όχι ακέραιος με δυο συμφυείς πλαστικές λαβές στο ύψος του ώμου. Διακόσμηση με επάλληλες κοκκινωπές ταινίες. Σωζ. ύψος 0.185 μ. (πίν. 8α)
- 4) Αρ. 996 M: Τεμάχια από σιδερένια σπλεγγίδα και άγνωστο αντικείμενο.
- 5) Έξω από τον τάφο (στην πρόσοψή του) βρέθηκε χάλκινη βαθιά φιάλη ακέραια, αρ. 995 M. Ύψος 0.045 μ., και διάμ. χ. 0.135 μ. (πίν. 8β)

Τάφος Γ

Χρησιμοποιήθηκε μια φορά. Περιείχε κτερίσματα που συνήθως βρίσκονται σε γυναικείες ταφές.

- 1) Αρ. 1112: Χρυσό περιδέραιο με απολήξεις διαμορφωμένες σε λεοντοκεφαλές. Μήκος 0.29 μ. (πίν. 9α)
- 2) Αρ. 1113: Χρυσή δανάκη (;) με εμπιέστη κεφαλή Γοργονείου· στο πίσω μέρος υπάρχει κρίκος πρόσδεσης. Διάμ. 0.015 μ. (πίν. 9α)
- 3) Αρ. 1116: Τριμερής χρυσή αλυσιδωτή απόληξη, ίσως περιδεραίου ή ενωτίου. Τα άκρα της αλυσίδας καταλήγουν σε καρπούς¹⁵ (πίν. 9β).
- 4) Αρ. 1804: Άωτο σκυφίδιο μελαμπαφές, ακέραιο. Τεφρός πηλός. Ύψος 0.035 μ., διάμ. χ. 0.092 μ. (πίν. 8β)

13. SEARCH, αρ. 71, και ΑΔ 33, 1978, Α', σ. 360. B. Deppert-Lippitz, *Griechischer Goldschmuck*, 1985, σ. 260.

14. Η ακριβέστερη χρονολόγηση (187-168 π.Χ.) αναφέρεται από τον Ι. Τουράτσογλου στο άρθρο του «The Coinage of the Roman World in the late Republic: Macedonia» στο *B.A.R.* 326 (1987), σ. 55, πίν. 8, 2.

15. Hoffmann-Davidson, *Greek Gold*, σ. 233.

- 5) Αρ. 1805: Μυροδοχείο άχρωμο με σφαιρικό σώμα. Πηλός γκριζός. Ύψος 0.105 μ. (πίν. 8β)
6) Τέλος υπήρχε ένα κεφαλάκι ειδωλίου γυναικός με κόμμωση «Melonenfrisur».

Συμπερασματικά μπορεί να ειπωθεί ότι τα ευρήματα στο σύνολό τους ανήκουν σε τρεις διαφορετικές χρονικές περιόδους: Η παλαιότερη ομάδα (α' χρήση) του τάφου Α χρονολογείται στον 4ο αι. π.Χ., όπως και η ομάδα κτερισμάτων του τάφου Β. Τα ευρήματα του τάφου Γ χρονολογούνται στον 3ο αι. π.Χ. (πρβ. ανάλογα παραδείγματα από αλλού) και το μεγάλο σύνολο ευρημάτων της β' χρήσης του τάφου Α χρονολογείται γύρω στα μέσα του 2ου αι. π.Χ. και θυμίζει ανάλογα σύνολα που βρέθηκαν στους λαξευτούς τάφους της Βέροιας (βλ. δημοσίευση Δρούγου - Τουράτσογλου) και συγκεκριμένα σύνολα του οικοπέδου Θώμογλου.

Από τα κτερίσματα φαίνεται ότι στον τάφο Α υπήρχαν νεκροί και των δύο φύλων, ενώ στον Β η μοναδική ταφή πρέπει να ήταν ανδρική. Ο τάφος Γ ανήκε σε γυναίκα.

ΚΑΤΕΡΙΝΑ ΡΩΜΙΟΠΟΥΛΟΥ
Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο
Αθήνα

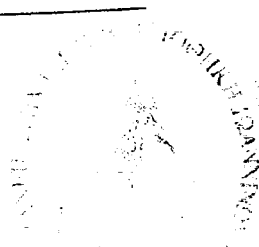

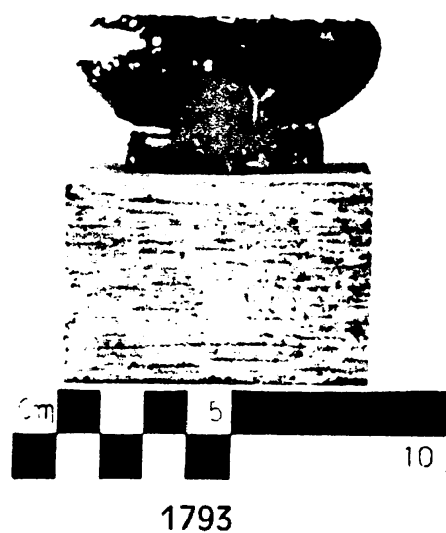

α. Οι «δίδυμοι» μακεδονικοί τάφοι Α και Β.

β. Ο τάφος Γ που έφραζε τον τάφο Β.

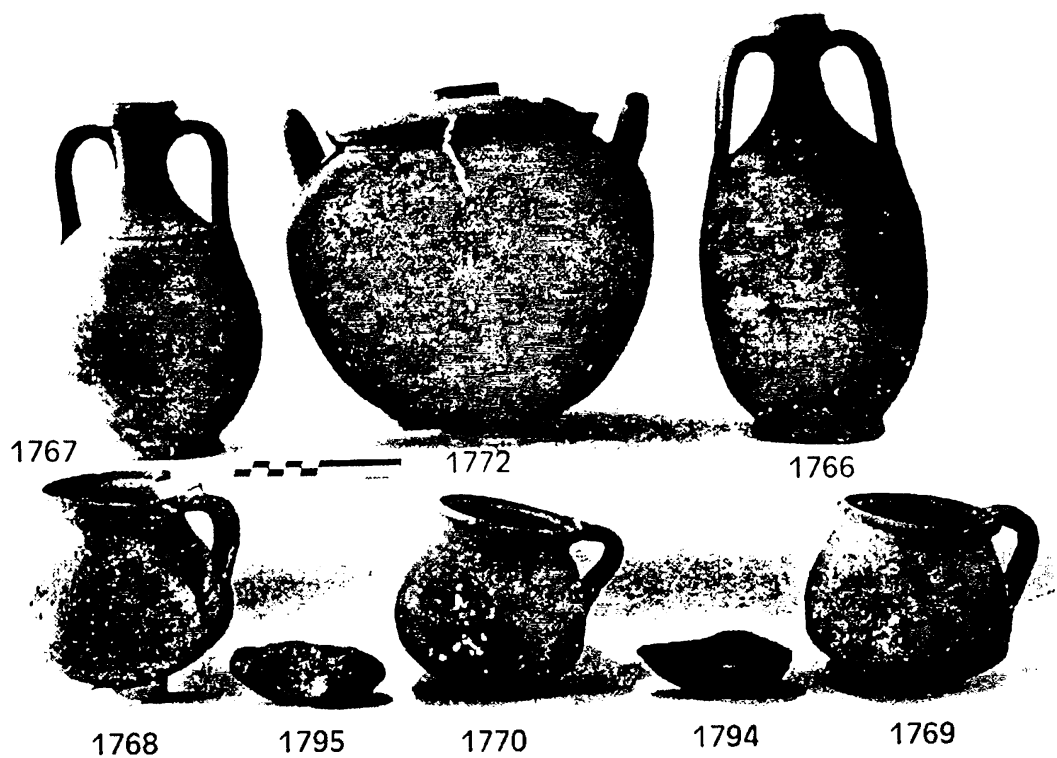
α. Το αρ. 1793 αγγείο της ταφής (α) του τάφου Α.

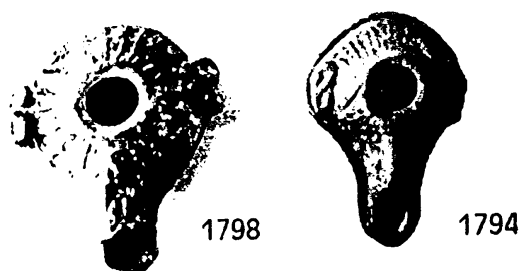
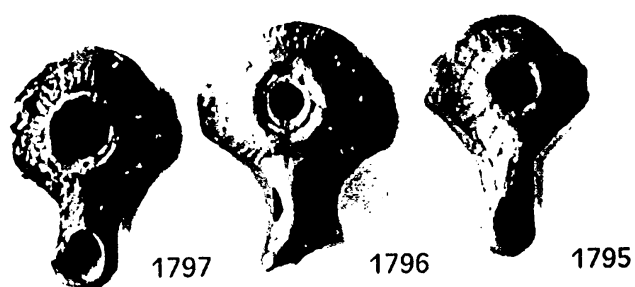
β. Οι πόρτες 991-991Α και ο χονδρός στατήρας της ταφής (α) του τάφου Α.

ΠΙΝΑΚΑΣ 2

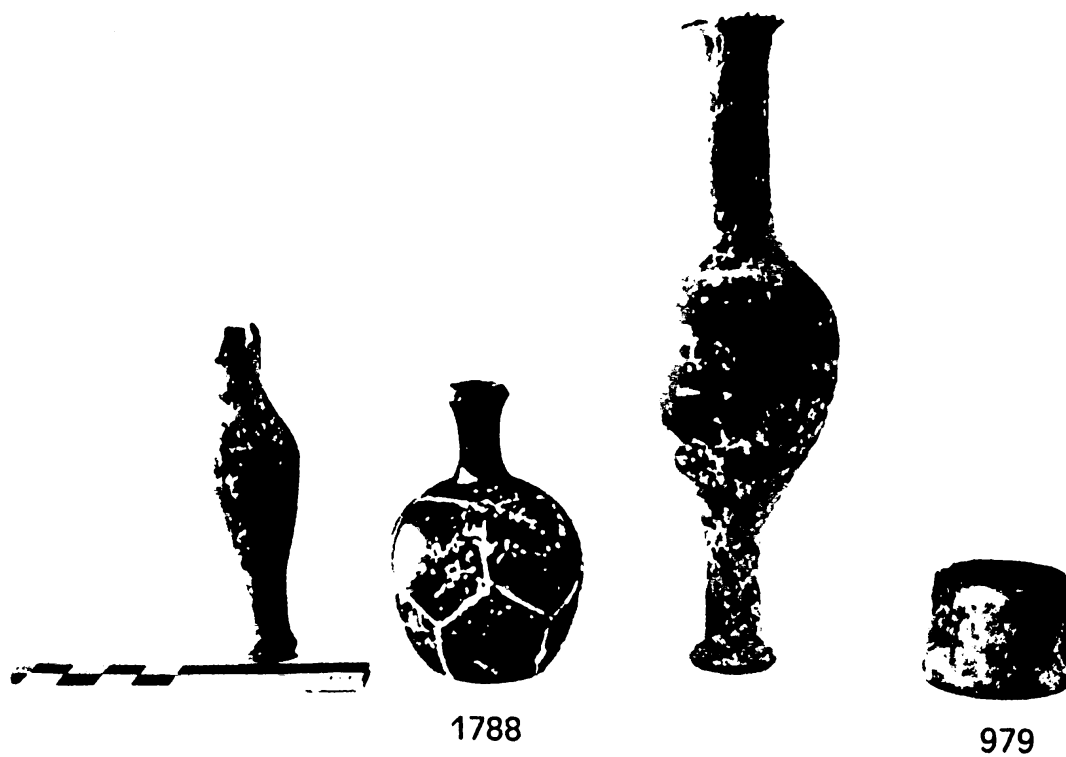
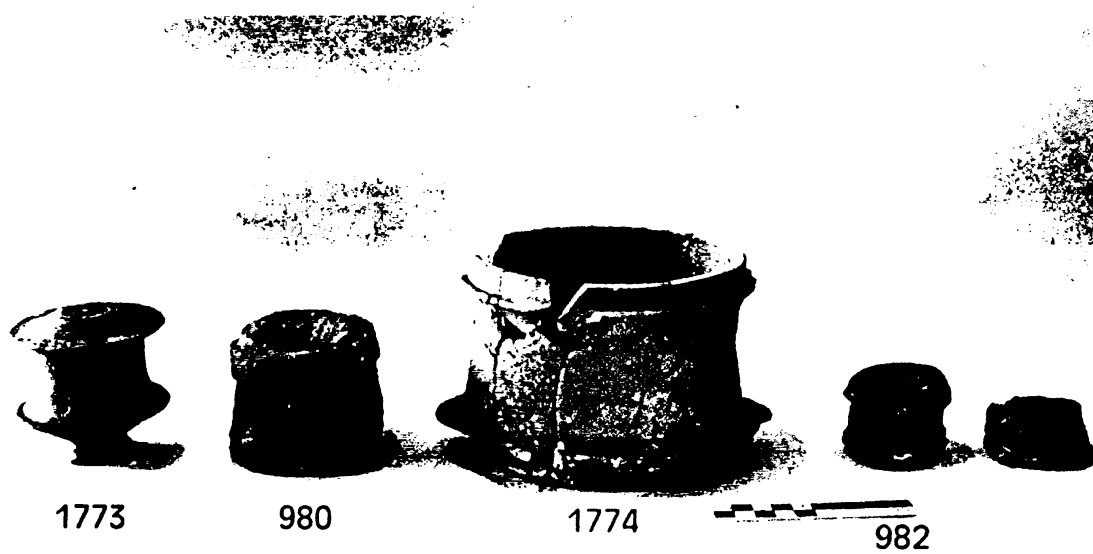

α. Αγγεία της ταφής (β) του τάφου Α.

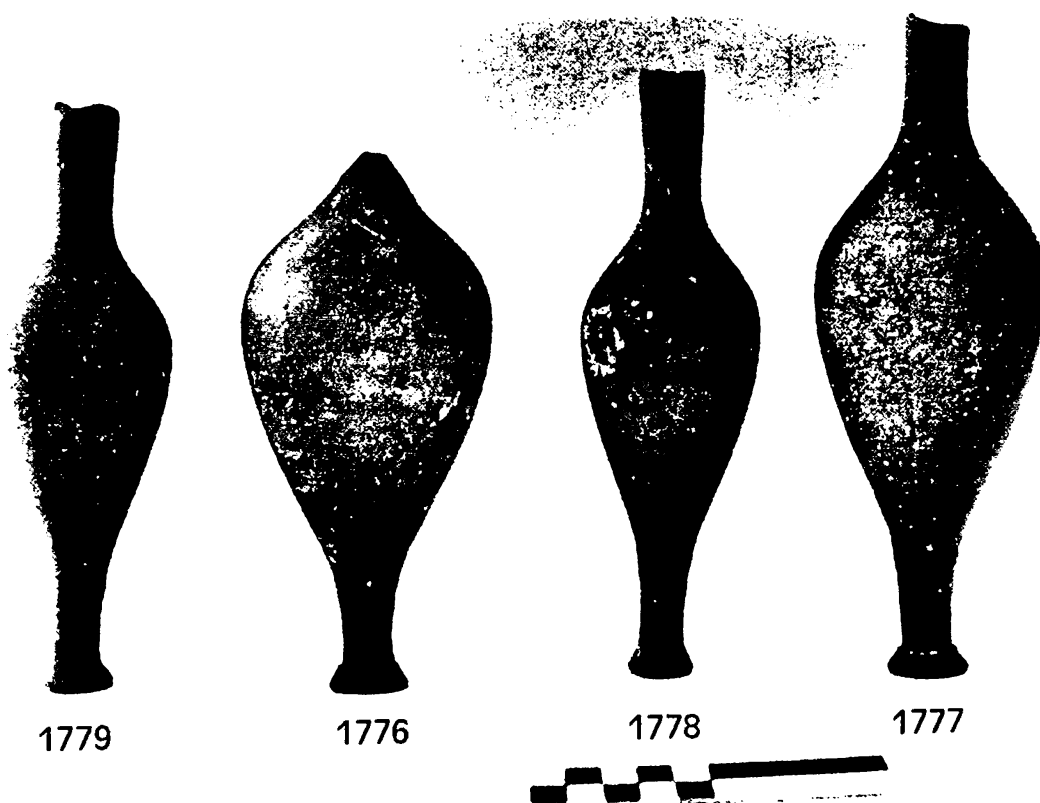

β. Λίχνοι της ταφής (β) του τάφου Α.

Αγγεία της ταφής (β) του τάφου Α.

Αγγεία της ταφής (β) του τάφου Α.

1784

1783

1769

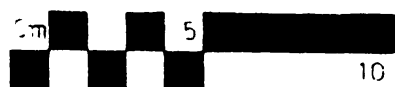
1786

1782

1781

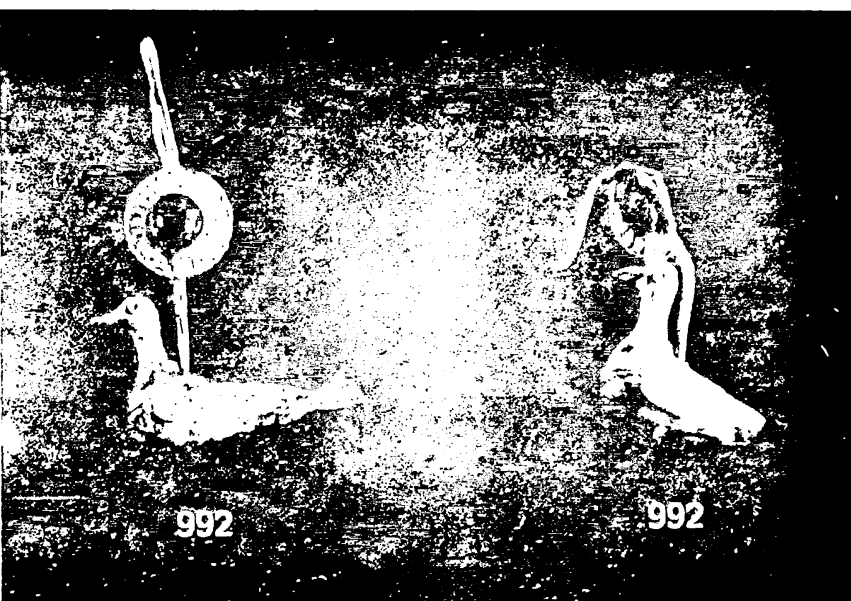

1799

Αγγεία της ταφής (β) του τάφου Α.

ΠΙΝΑΚΑΣ 6

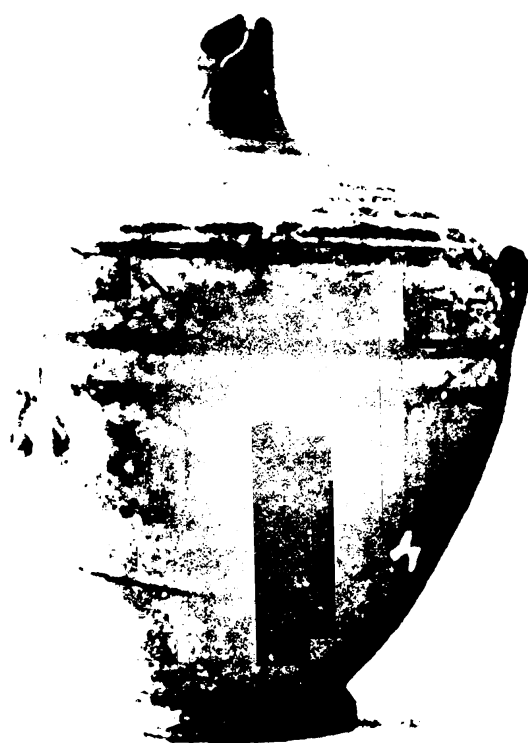

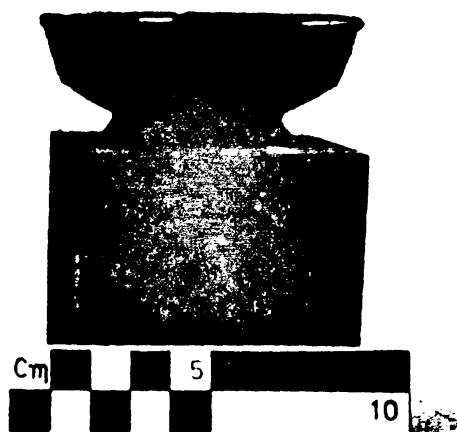
α. Τα ζωνσά ενώτια 992 της ταφής (β) του τάφου Α.

β. Ο οξυπύθμενος αμφορέας 1803 του τάφου Β.

1801

1802

α. Αγγεία του τάφου Β.

1805

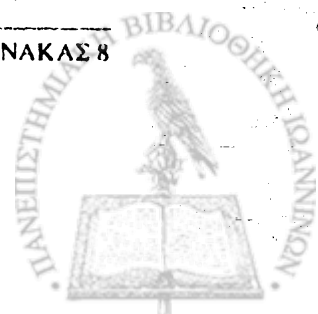
1804

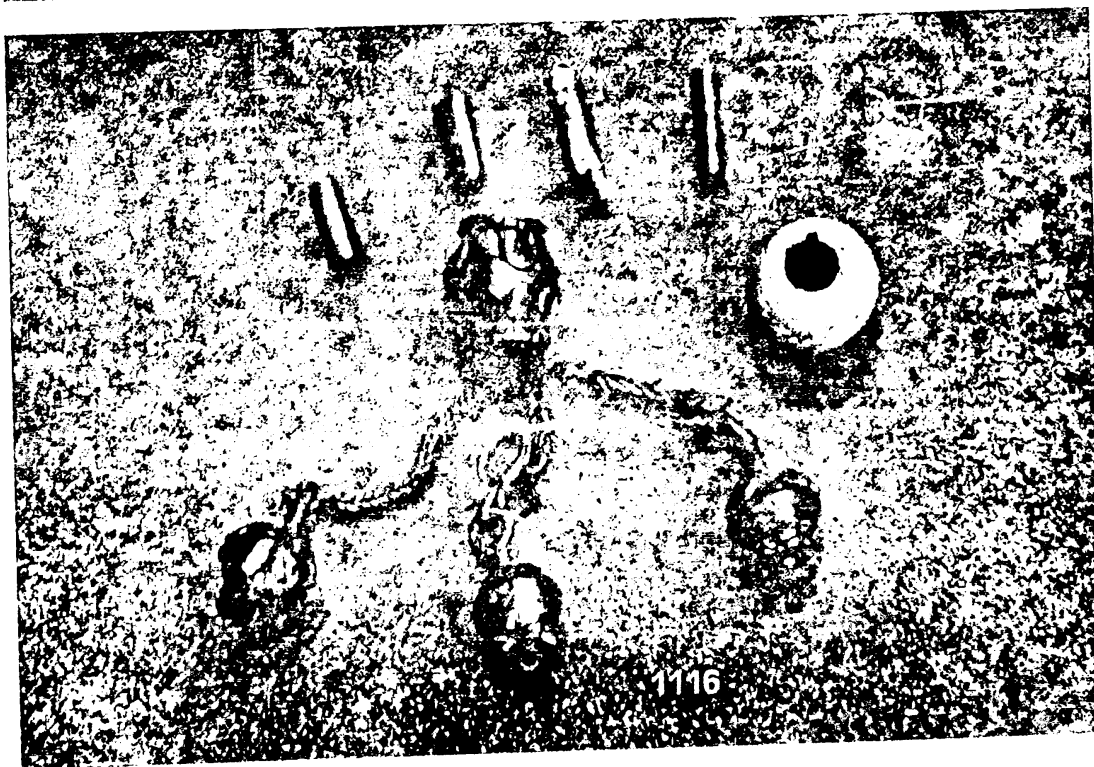
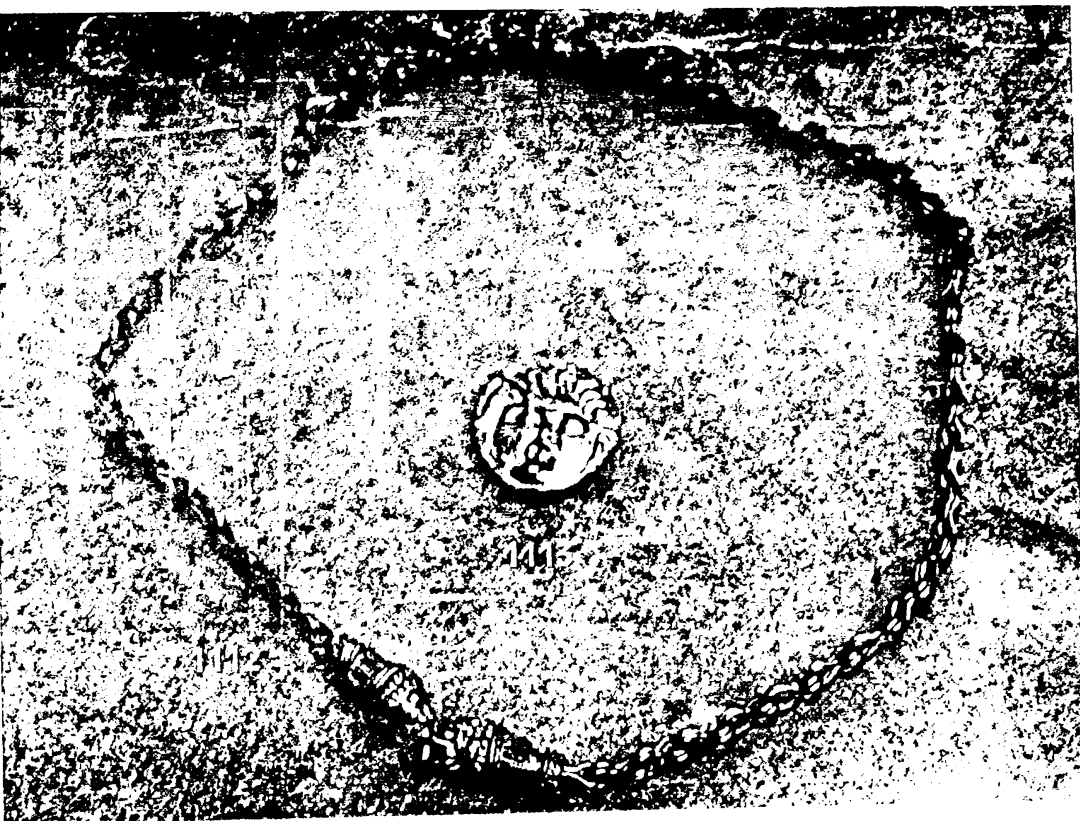

995

β. Τα αμφ. 1804 και 1805 αγγεία του τάφου Γ και η χάλκινη φιάλη 995 (έξω από τον τάφο Β).

ΠΙΝΑΚΑΣ 8

Κοσμήματα του τάφου Γ.

LA CERAMICA TARDO-ELLENISTICA DI GORTINA (CRETA)*

JEANNETTE PAPADOPOULOS

Da quasi un secolo la Missione Archeologica Italiana scava nel sito dell'antica Gortina, nell'isola di Creta¹. La ricerche di maggiore rilevanza hanno finora interessato soprattutto l'acropoli² e i principali complessi monumentali della città romana³, mentre, a partire dal 1978, con la ripresa di ricerche sistematiche sotto la direzione del Prof. Antonino Di Vita, sono stati indagati, tra l'altro, alcuni settori della città bizantina⁴.

Della topografia e dell'impianto urbanistico di età classica ed ellenistica si conosce ancora troppo poco in rapporto a quanto la tradizione storica ci ha tramandato sull'importanza di Gortina e sul suo ruolo politico, rilevante soprattutto nei secoli precedenti la conquista romana⁵. Del periodo ellenistico si conoscono solo alcune tombe a camera della necropoli occidentale⁶ e scarsi elementi sulla estensione dell'abitato e sulla viabilità, emersi dagli interventi di urgenza effettuati dalla Scuola Archeologica Italiana, su richiesta dell'Eforia, negli anni 1978-1979, in prossimità del

* Per lo scavo delle fortificazioni, si veda ora N. Allegro - M. Ricciardi, *Le fortificazioni di età ellenistica, Gortina IV*, Padova 1999 (Monografie della Scuola Archeologica di Atene e delle Missioni Italiane in Oriente X). Per i rinvenimenti del 1978: *ASAtene*, LXII, 1984, in corso di stampa = AA.VV. *Gortina I*, a cura di A. Di Vita, Roma 1988 (Monografie della Scuola Archeologica di Atene e delle Missioni Italiane in Oriente III).

1. Si veda il recente volume AA.VV., *Creta antica. Cento anni di archeologia italiana (1884-1984)*, (Catalogo della mostra di Iraklion, Roma, Atene, in occasione del centenario delle ricerche archeologiche italiane a Creta), Roma 1984; in particolare il capitolo sulle esplorazioni e i primi grandi scavi (pp. 27-34), e la sezione dedicata alla città di Gortina (pp. 69-115), con i principali riferimenti bibliografici. Inoltre, in generale, M. Guarducci, *Inscriptiones Creticae IV, Tituli Gortynii*, Roma 1950, p. 1 ss.

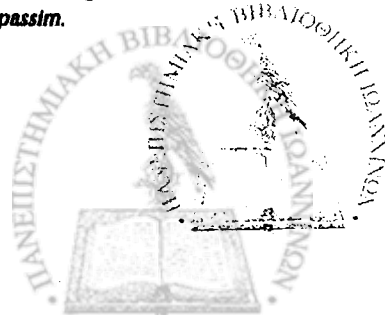
2. D. Levi, in *ASAtene*, XXXIII-XXXIV, 1955-1956, p. 207 ss.; V. Santamaria Scrinari - G. Rizza, *Il santuario sull'acropoli di Gortina*, Roma 1968, con bibliografia precedente.

3. V. *Creta antica*, cit., in particolare pp. 90 ss., con bibliografia.

4. A. Di Vita, in *ASAtene*, LVII-LVIII, 1979-1980, pp. 447 ss.; Id., *Ibidem*, LXII, 1984, in corso di stampa. Brevi notizie in *BCH*, 105, 1981, p. 876; *Ibidem*, 108, 1984, p. 833, figg. 181-182; *Ibidem*, 109, 1985, p. 852.

5. G. Cardinali, «La guerra di Lyttos», in *Rivista di Filologia*, 1905, p. 519 ss.; H. van Effenterre, «La Crète et le monde grec de Platon à Polybe», *BEFAR* 163, 1948, p. 235 ss.; P. Brulé, *La piraterie crétoise hellénistique*, Paris 1978, *passim*.

6. A. Ιωαννίδου-Καρέττου, in *Δελτίον*, 29, 1973-1974, II, 3, p. 889 ss.

moderno paesino di Mitropolis⁷. Qui lo scavo stratigrafico ha permesso di individuare resti di strutture abitative di epoca ellenistica, sottostanti alla più estesa e documentata fase di età romana. Il materiale rinvenuto in associazione con tali strutture è tuttavia alquanto frammentario e pertanto di difficile classificazione ai fini della definizione cronologica.

La scoperta più interessante per la conoscenza della storia ellenistica della città è stata l'individuazione e lo scavo, dal 1981 al 1986, della cinta difensiva che si snoda sulla dorsale delle colline che sovrastano a Nord la città bassa (tav. 1a)⁸.

La funzione strategica di tale linea fortificata dovette essere rilevante nel periodo di maggiore instabilità politica dell'isola, se si sentì la necessità di ricostruire in due momenti diversi le mura, apportandovi delle modifiche anche nel tracciato (tav. 1b): il primo impianto potrebbe essere suggestivamente identificato con la fortificazione che Tolemeo IV iniziò a costruire a Gortina, come testimonia Strabone (X, 4, 11); la seconda cinta, databile, sulla base dei rinvenimenti monetali, nel I sec. a.C., è fornita di torri quadrangolari esterne e di altre piccole torri disposte lungo il paramento interno del muro di difesa.

Proprio lo scavo delle torri (in particolare la grande torre 4, sulla collina di Pervolopetra, e la torre B sulla collina di Profitis Ilias, tav. 2a-b), ci ha restituito un complesso di materiali di grande interesse per lo studio della produzione ceramica locale:

– in primo luogo perché è databile con sufficiente precisione al momento finale di utilizzazione della fortificazione, distrutta repentinamente (forse da un terremoto)⁹ poco dopo il 30 a.C., come attesta il rinvenimento di un tesoretto di monete della zecca di Cnosso nello strato di distruzione della torre A sulla collina di Profitis Ilias¹⁰;

– in secondo luogo, perché i vasi, rinvenuti negli strati di distruzione delle torri, pur non essendo numerosi, rappresentano un contesto unitario intatto e, allo stesso tempo, costituiscono una campionatura di tipologie ceramiche di destinazione domestica, comuni nel tardo ellenismo a Gortina, solo in parte già note dalla documentazione frammentaria dal centro urbano.

Il vasellame, usato dalla guarnigione della fortificazione, comprende ceramica da mensa, da fuoco e contenitori per la conservazione di acqua e vino: sono rappresentati tre diversi tipi di vasi potori in più esemplari, una scodella, un piatto, un bacino, una *lagynos*, due diverse olle da fuoco, tutti dalla torre B; dalla torre 4 provengono, invece, un'anfora, una brocca laghiniforme e due idrie dello stesso tipo (tav. 3a-b, 4a-b, 5a-c, 6a-b, 7a-b)¹¹.

Analogie riscontrate nel corpo ceramico e nelle caratteristiche della vernice del vasellame fine inducono ad attribuirlo, se non ad una unica officina, ad *ateliers* apparentati, operanti verosimil-

7. Per i rinvenimenti del 1978: AA.VV., in *ASAtene*, LXII, 1984, in corso di stampa; notizie preliminari sugli scavi del 1979 in *ASAtene*, LVII-LVIII, 1979-1980, Atti della Scuola, p. 458 ss. La pubblicazione degli interventi di scavo e dei materiali del 1979 sarà oggetto di un prossimo volume dell'*Annuario*.

8. N. Allegro – M. Ricciardi, «Le fortificazioni di Gortina», in *Atti V Convegno Internazionale Studi Cretesi* (Αγιο Νικόλαος 1981), I, 1985, p. 1 ss.; Id., «Le fortificazioni di Gortina in età ellenistica», in *Cretan Studies*, I, in corso di stampa. Brevi notizie in *BCH*, cit. *supra* nota 4, e *BCH* 106, 1982, pp. 625-626; *ibidem*, 107, 1983, p. 827.

9. A. Di Vita, in *ASAtene*, LVII-LVIII, 1979-1980, p. 435 ss.

10. Allegro – Ricciardi, in *Cretan Studies*, cit.

11. Tutto il materiale proveniente dai saggi nelle fortificazioni sarà pubblicato su un prossimo volume dell'*Annuario della Scuola Italiana*.

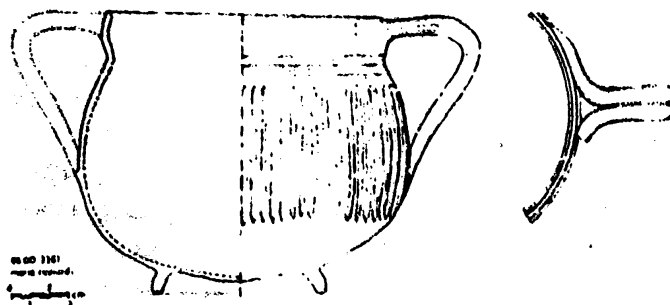

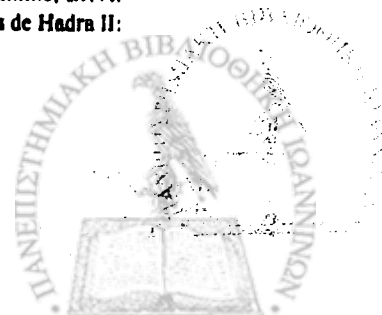
Fig. 1 Disegno del kantharos della tav. 4a.

mente a Gortina stessa¹². Ugualmente le caratteristiche comuni dei grandi contenitori dalla torre 4 hanno riscontro nei materiali acromi frammentari dall'abitato di Gortina¹³.

I tipi già documentati dai rinvenimenti nel centro urbano, il bicchiere cilindrico, la tazza a fondo piano, il bacino verniciato internamente (tav. 3a-b, 4a, 5b), sono tra i più comuni nella produzione ceramica locale di età ellenistica e ampiamente diffusi nel resto dell'isola¹⁴; in particolare, la pubblicazione sistematica dei materiali di Cnosso¹⁵, unico centro cretese del quale la ceramica ellenistica sia sufficientemente nota, permette di seguire una evoluzione morfologica dei tipi citati nella produzione locale cnossia tra la fine del IV secolo e l'età romana imperiale, che è di sostegno, anche se con le necessarie cautele, per la datazione dei rinvenimenti di Gortina.

I bicchieri cilindrici dalle fortificazioni sono difatti paragonabili con gli esemplari più tardi da

12. Il corpo ceramico della quasi totalità dei frammenti di vasellame fine da Gortina si presenta ben depurato, di consistenza generalmente non molto dura, di colore chiaro; simili caratteristiche sono riscontrabili nei materiali ceramici dei vari centri della Messarà, in primo luogo Festòs, i cui rinvenimenti di epoca ellenistica sono ancora per la maggior parte inediti: D. Levi, in *ASAte*, XLIII-XLIV, 1965-1966, p. 569 ss.; L. Mercando, *ibidem*, LII-LIII, 1974-1975, p. 15 ss.; per la data presunta della distruzione di questo centro verso la metà del II sec. a.C., v. anche D. Levi, in *ASAte*, XLV-XLVI, 1967-1968, p. 15 ss. Per i vasi di tipo Hadra, v. V. La Rosa, «Ceramiche del tipo Hadra da Festòs», in *Alessandria e il mondo ellenistico-romano, Studi in onore di Achille Adriani*, III, Roma 1984, p. 804 ss. La ceramica di età ellenistica di Cnosso ha invece un colore più scuro, ma nel I sec. a.C. è ugualmente caratterizzata da un corpo ceramico tenero e da una scadente qualità della vernice. Non sono state effettuate analisi fisico-chimiche sui frammenti di Gortina, ma, per le officine ceramiche di Creta v. P. J. Callaghan - R. E. Jones, «Hadra Hydriac und Central Crete: A Fabric Analysis», in *BSA*, 80, 1985, p. 14 ss.
13. Il corpo ceramico più duro e compatto con alcuni vacuoli, il tipo di degrassanti (*chamotte* e alcuni microfossili), l'ingubbiatura biancastra, opaca e sottile, sono comuni anche alla ceramica acroma, ai *plithoi* e ai tegoli: v. P. Rendini, in *ASAte*, LXII, 1984, in corso di stampa.
14. J. Papadopoulos, in *ASAte*, LXII, 1984, in corso di stampa.
15. B. Homann-Wedeking, «A kiln Site at Knossos», in *BSA*, 45, 1950, p. 165 ss.; J. N. Coldstream et alii, «Knossos, The Sanctuary of Demeter», *BSA*, suppl. 8, 1973; P. J. Callaghan, «KRS 1976: Excavations at a Shrine of Glaukos, Knossos», in *BSA*, 73, 1978, p. 10 ss.; *Idem*, «The Little Palace Well and Knossian Pottery of the Later Third and Second Centuries B.C.», in *BSA*, 76, 1981, p. 35 ss.; H. W. Catling et alii, «Knossos 1975: Minoan Paralipomena and Postminoan Remains», in *BSA*, 76, 1981, p. 83 ss. In particolare sulla classe delle *hydriac* di Hadra: P. J. Callaghan, «The Trefoil Style and Second Century Hadra Vases», in *BSA*, 75, 1980, p. 33 ss.; *Idem*, «The Medusa Rondanini and Antiochus III», in *BSA*, 1981, cit., p. 59 ss.; *Idem*, «Knossian Artists and Ptolemaic Alexandria», in *Alessandria e il mondo ellenistico-romano. Studi in onore di Achille Adriani*, III, Roma 1984, p. 789 ss.; *Idem*, in *BSA*, 1985, cit., p. 1 ss.; infine, cfr. A. Enklaar, «Chronologie et peintres des hydries de Hadra», in *BABesch*, 60, 1985, p. 106 ss.; *Idem*, «Les hydries de Hadra II: Formes et ateliers», *ibidem*, 61, 1986, p. 41 ss.

Cnosso¹⁶, caratterizzati dal fondo piano lievemente rastremato verso il basso, l'ansa piegata ad angolo acuto, il profilo della vasca irrigidito o comunque modellato con poca cura, la qualità scadente della vernice. Essi costituiscono il tipo di vaso patorio di maggior diffusione nel I sec. a.C.

Una sopravvivenza di tipologie più antiche si riscontra invece nel *kantharos* a *pseudo-godrons* (fig. 1, tav. 4a), fino ad ora privo di paralleli a noi noti nell'isola¹⁷. La singolarità del vaso, di fattura assai scadente ma ancora ispirato a vasellame pregiato più antico, evidenzia il gusto sostanzialmente conservativo che è tra gli elementi peculiari della produzione ceramica cretese nel periodo ellenistico.

Nel panorama di forme già note localmente rientra la scodella a breve tesa orizzontale e piede ad anello (tav. 4b) frequente anche in contesti cnossî della fine del I sec. a.C.¹⁸, che sembra sostituire in questa fase le *bowl*s ad orlo introflesso, comunissime nei secoli precedenti in tutto il mondo ellenistico.

Più interessanti per gli spunti che offrono alla discussione sono quei tipi che presentano affinità morfologiche con forme prodotte in sigillata orientale A:

– in primo luogo la patera a vernice rossa (tav. 5a), che richiama la forma 2 A di Hayes¹⁹; tuttavia, il corpo ceramico del nostro esemplare è del tutto simile ad altri vasi di sicura fabbricazione locale e lo stesso tipo di vernice, liscia ma opaca e poco aderente, si riscontra a Gortina su una tazza di tipo prettamente locale²⁰ ed è documentata anche nel materiale da Cnosso²¹, a riprova che il gusto della vernice rossa è diffuso anche nella produzione ceramica dell'isola.

Per altri aspetti, la patera è ancora legata a modelli ellenistici, come evidenzia il tipo di piede ad anello lievemente convesso²².

– le due *lagynoi* (tav. 5c, 7a), simili per le spalle piatte e il corpo semiovoidale, ma di formati diversi e con imboccatura differente, sono avvicinabili alle forme 101 e 102 di Hayes²³, attestate raramente e datate genericamente nell'ambito del I sec. a.C., come avviene per altre forme della serie ellenistica della sigillata orientale A. La decorazione dei nostri esemplari richiama, sempli-

16. Catling, in *BSA*, 1981, cit., nn. 284-286, fig. 5, n. 340, fig. 10.

17. Cfr. un vaso simile da Pergamo, J. Schäfer, «Hellenistische Keramik aus Pergamon», *Pergamenische Forschungen*, 2, Berlin 1968, p. 117 s., tav. 51, G 4 (fine II sec. a.C.). Cfr. anche un esemplare più antico di produzione apula: I. Favaretto, *Ceramica greca italiota ed etrusca del Museo Provinciale di Torcello*, Roma 1982, p. 156, n. 147. A Cipro la decorazione a *pseudo-godrons* ricorre su una serie di coppe megaresi di produzione locale: A. Pieridou, in *Reports Department Antiquities Cyprus*, 1969, p. 68, gruppo E, tav. XII, 1-12.

18. J. W. Hayes, «Four Early Roman Groups from Knossos», in *BSA*, 66, 1971, p. 253, n. 22, fig. 5; p. 258, nn. 18-19, fig. 9; p. 261, n. 45, fig. 11.

19. J. W. Hayes, «Sigillate orientali», in *Atlante delle forme ceramiche, II, Enciclopedia dell'Arte Antica*, Roma 1985, tav. I, 3-4, p. 14.

20. J. Papadopoulos, *ASAtene*, LXII, 1984, in corso di stampa.

21. Hayes, in *BSA*, 1971, cit., p. 273 ss.

22. Dagli scavi nell'abitato di Gortina provengono due patere a vernice nera, di forma simile all'esemplare dalle fortificazioni e con decorazione a rotella sul fondo, particolarmente accurata in uno degli esemplari che si data, per contesto, all'inizio del I sec. a.C., avvicinabile a J. P. Morel, «Céramique Campanienne, Les Formes», *BEFAR* 244, Paris – Roma 1981, serie 2254. Fino ad ora non è attestata a Creta la presenza di ceramica campana, presente in quantità rilevante a Delo dalla metà del II sec. a.C., per la particolare funzione commerciale dell'isola: J. P. Morel, «Céramique a vernis noir d'Italie à Délos», in *BCH*, CX, 1986, p. 461 ss.; v. anche, in generale, D. Musti, «Il commercio degli schiavi e del grano: il caso di Puteoli. Sui rapporti tra l'economia italiana della tarda repubblica e le economie ellenistiche», in *The Seaborn Commerce of Ancient Rome: Studies in Archaeology and History*, MAAR, XXXVI, Roma 1980, p. 197 ss.

23. Hayes, in *Atlante*, II, cit., p. 42 ss., tav. IX, 2-3, p. 12.

ficandola, la ripartizione a fasce delle *lagynoi* a fondo bianco²⁴. Sembrerebbe quindi più ovvio inquadrare i due vasi nella tradizione ellenistica mentre, nel caso della patera, non escluderemmo, come ipotesi di lavoro, un influsso di ceramiche di importazione, tenuto conto dell'uso della vernice rossa. Fino ad ora tuttavia la sigillata orientale A non sembra documentata a Cnosso prima della fine del I sec. a.C.²⁵, anche se non mancano contemporaneamente delle imitazioni²⁶; a Gortina la scarsa conoscenza della fase ellenistica non permette, allo stato attuale, di precisare meglio il quadro delle importazioni di sigillata orientale²⁷.

L'idria e l'anfora (tav. 7b, 6b) non compaiono nella documentazione finora pubblicata di ceramica cretese di età ellenistica; la prima, con orlo atto a sostenere un coperchio, è attestata a Gortina sia in ceramica fine che in impasto più rozzo, ed è accostabile a rinvenimenti di epoca successiva da Cnosso, apparentati con la produzione anforica locale²⁸; l'anfora, difatti, per il suo corpo ampio desinente a bottone, il largo collo lievemente rastremato verso il basso, le anse a nastro, l'orlo a fascia, potrebbe essere considerata un antecedente delle anfore cnossie di età imperiale, classificate da Hayes come Tipo 1²⁹; non se ne conoscono esemplari tardo-ellenistici se si eccettua un frammento, forse augusteo, da un pozzo di Cnosso, che presenta tuttavia alcune differenze rispetto al nostro contenitore³⁰.

Tralasciamo in questa sede di dilungarci sulla ceramica da fuoco³¹ di Gortina, cui la documentazione dalle fortificazioni aggiunge due nuovi tipi, contemporanei eppure assai differenti (tav. 6a)³² e un terzo tipo (tav. 7c) proveniente da un altro saggio lungo le mura e databile in un momento cronologico anteriore al complesso principale dei rinvenimenti³³, che ha strette affinità morfologiche con vasellame da cucina rinvenuto nel quartiere ellenistico di Festòs.

In età tardo-ellenistica è quindi verosimilmente localizzabile a Gortina una produzione ceramica che si colloca agevolmente all'interno del quadro della cultura materiale dell'isola, noto in particolare dai rinvenimenti contemporanei di Cnosso.

La produzione del I sec. a.C. sembra mostrare una riduzione del numero di forme utilizzate e una semplificazione delle caratteristiche morfologiche rispetto alle epoche precedenti, accanto ad un generale scadimento di qualità della vernice, a non perfetti procedimenti di cottura, alla scomparsa o alla massima schematizzazione dei motivi decorativi. Nel repertorio in uso si nota un

24. Schiffer, cit., p. 101. Per un esemplare simile da Cnosso, v. *Δελτίον*, 27, 1972, B2, p. 625 ss., tav. 586.

25. Hayes, in *BSA*, 1971, cit., p. 252 ss., nn. 1-14, fig. 3, p. 257 ss., n. 6, fig. 8, p. 263 ss., nn. 1-4, fig. 14, p. 276, nn. 1-3; Catling, in *BSA*, 1981, cit., p. 89, V. 276, fig. 5.

26. Hayes, in *BSA*, 1971, cit., p. 258, n. 22, fig. 9.

27. M. A. Rizzo, in *ASAtene*, in preparazione.

28. J. W. Hayes, «The Villa Dionysos Excavations, Knossos: The Pottery», in *BSA*, 78, 1983, nn. 24-25, fig. 21.

29. Hayes, in *BSA*, 1983, cit., p. 141 ss. (anfore con spalla a profilo continuo con il corpo, piccolo bottone alla base, argilla di tipo locale).

30. Hayes, in *BSA*, 1971, cit., p. 269, n. 52, fig. 39b (in basso).

31. Il vasellame da cucina di età ellenistica e romana rinvenuto negli ultimi anni a Gortina è in corso di studio da parte della dott. ssa Paola Rendini (*ASAtene*, LXII, 1984), in corso di stampa.

32. Della seconda olla, Inv. 85.GO.3364, non è stato possibile fornire una documentazione grafica per la difficoltà incontrata nelle operazioni di restauro, da poco terminate.

33. Inv. 83.GO.3093, da un saggio a ridosso della fondazione del muro est della torre 3 di Pervolopetra; cfr. l'esemplare inedito dal quartiere ellenistico di Festòs, F 62 4067.

generalizzato attardamento di tipi più antichi (noti dai complessi di III e II secolo di Cnosso)³⁴, con un isolamento ed una tendenza conservativa che appare, anche in altre classi di materiali (*opus doliare*, lucerne)³⁵, come un elemento peculiare dell'ambiente cretese, ancora scarsamente partecipe dei principali circuiti commerciali, di provenienza orientale ed occidentale, documentati in vari siti dell'Egeo³⁶.

Il piccolo contesto dalle fortificazioni di Gortina, benché per sua stessa destinazione necessariamente «povero» e di estrema semplicità, riflette le caratteristiche di ripetitività che emergono anche dai frammenti rinvenuti nell'abitato e l'attardamento, fino alle soglie dell'età imperiale, dell'uso della vernice nera e delle forme proprie di questa classe ceramica³⁷.

Una conferma e una più articolata definizione delle linee tracciate nell'esame del materiale in questione potrà derivare solo da scavi più ampî, che interessino direttamente la fase ellenistica dell'abitato di Gortina, e dalla pubblicazione integrale degli scavi e dei materiali di età ellenistica dei principali centri cretesi, alcuni dei quali offrono interessanti termini *ante quem*³⁸.

La distruzione repentina della fortificazione gortinia precede di pochi anni il profondo mutamento che si attua nella cultura materiale dell'isola con l'arrivo costante di merci di importazione³⁹, e con la successiva trasformazione della produzione locale che, come recenti studi hanno evidenziato⁴⁰, si apre a sua volta verso i mercati occidentali.

* * *

Le fotografie e i disegni, dell'archivio della Scuola Archeologica Italiana di Atene, sono stati gentilmente concessi dal Prof. Antonino Di Vita, alla cui liberalità devo la possibilità di studiare il materiale ceramico di età ellenistica di Gortina.

34. V. Callaghan, in *BSA*, 1978, e *BSA*, 1981, cit.

35. P. Rendini, in *ASAtene*, LXII, 1984, in corso di stampa; per le lucerne v. anche L. Mercado, in *Antichità Cretesi, Studi in onore di Doro Levi*, II, Catania 1978, p. 235.

36. Per Delo: v. *supra*, nota 22 e Ph. Bruneau, in *Délos XXVII*, «L'Ilot de la Maison des Comédiens», Paris 1970, p. 239 ss.; per Atene: H. A. Thompson, «Two Centuries of Hellenistic Pottery», in *Hesperia*, III, 1934, p. 311 ss., gruppo E; H. S. Robinson, «Pottery of Roman Period, Chronology», *The Athenian Agora V*, Princeton 1959, gruppi F-G; per Corinto: J. W. Hayes, «Roman Pottery from the South Stoa at Corinth», in *Hesperia*, 42, 1973, p. 416 ss.; per Cipro: J. W. Hayes, «Early Roman Wares from the House of Dionysos, Paphos», in *Rei Cretariae Romanae Fautorum Acta*, 17-18, 1977, p. 96 ss. In generale J. W. Hayes, «Notes on Roman Pottery in Greece and the Aegean», in *Rei Cretariae Romanae Fautorum Acta*, V-VI, 1963-1964, p. 31 ss. Sulla frattura, ancora non sanata, nel campo degli studi di ceramiche di produzione occidentale ed orientale v. J. P. Morel, «Céramiques d'Italie et céramiques hellénistiques», in *Hellenismus in Mittelitalien* (Kolloquium Göttingen 1974), Göttingen 1976, p. 471 ss.

37. In *ASAtene*, in preparazione.

38. Per Lyttos: *Δελτίον*, 26, 1971, B2, tav. 513; Γ. Πεθεμιωτάκης, in *Λύκτος*, I, 1984, p. 49 ss. Per Aghia Pelaghia: AAA, 1972, p. 238, fig. 9; *Δελτίον*, 27, 1972, B2, tav. 586 a. Per Festòs, v. *supra*, nota 33. Per Latò: *BCH*, 100, 1976, p. 254 ss. Per Kommòs: *Hesperia*, 47, 1978, p. 111 ss., tavv. 38-4; *ibidem*, 50, 1981, p. 211 ss., tavv. 58-59. Per Lasaia: *BSA*, 70, 1975, p. 17 ss. Inoltre v. Callaghan, in *BSA*, 1981, cit., p. 37.

39. Per Cnosso, Coldstream, *op. cit.*, gruppo J; Catling, in *BSA*, 1981, cit., p. 83 ss.; J. Carington Smith, «A Roman Chamber Tomb on the South-East Slopes of Monasteraki Kephala, Cnossos», in *BSA*, 77, 1982, p. 255 ss.

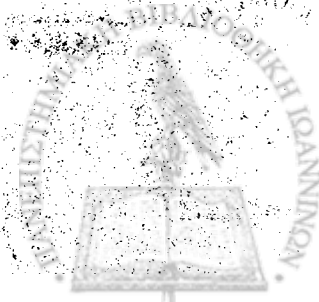
40. Hayes, in *BSA*, 1983, cit., p. 140 ss.; C. Panella, «Oriente e Occidente considerazioni su alcune anfore egee di età imperiale a Ostia», in *Recherches sur les amphores grecques*, *BCH*, Suppl. XIII, 1986, p. 609 ss.

ABBREVIAZIONI

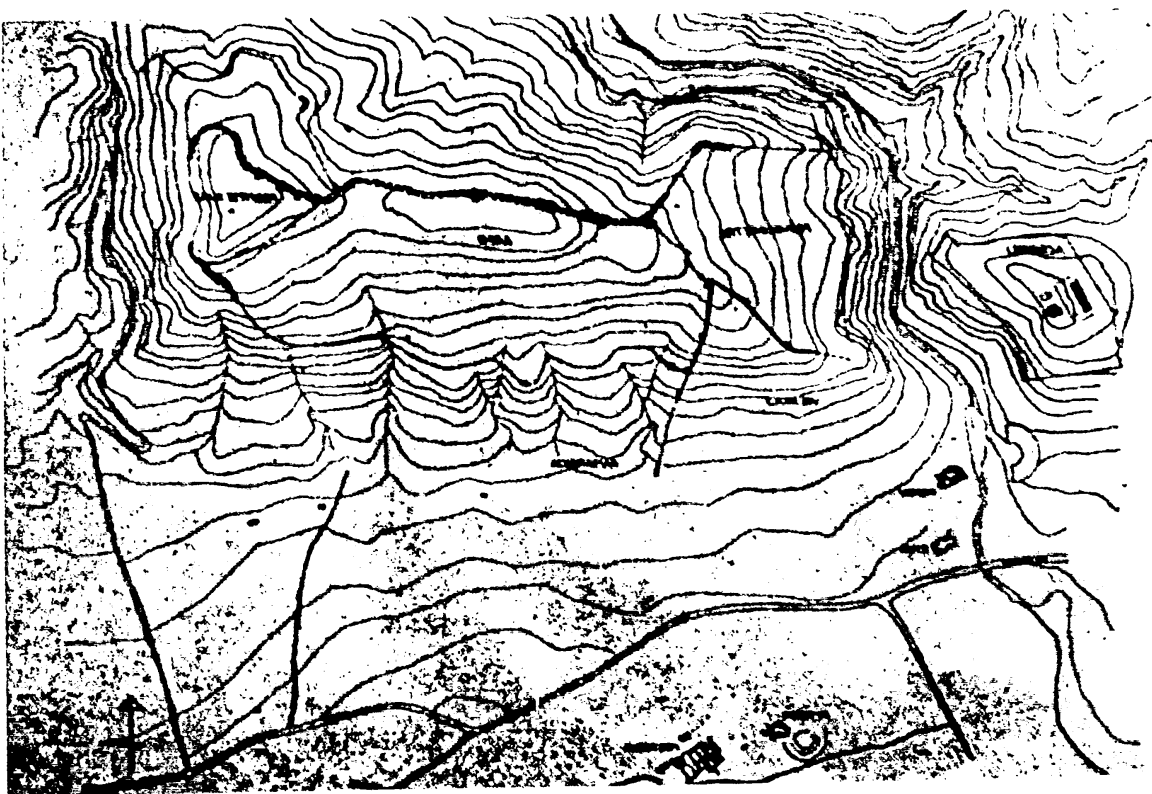
AAA	Αρχαιολογικά Ανάλεκτα ἐξ Αθηνών
ASAtene	Annuario della Scuola Archeologica Italiana di Atene
BABesch	Bulletin van de vereeniging tot bevordering der Kennis van de antieke Beschaving
BCH	Bulletin de Correspondance Hellénique
BSA	The Annual of British School at Athens
Δελτίον	Αρχαιολογικόν Δελτίον

JEANNETTE PAPADOPOULOS

a. Gortina, il sistema collinare su cui si attesta la fortificazione ellenistica, visto da Sud.

b. Gortina, planimetria del sistema difensivo.

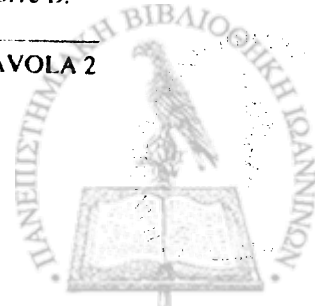

a. Gortina, loc. Profitis Ilias, la torre B, da Est.

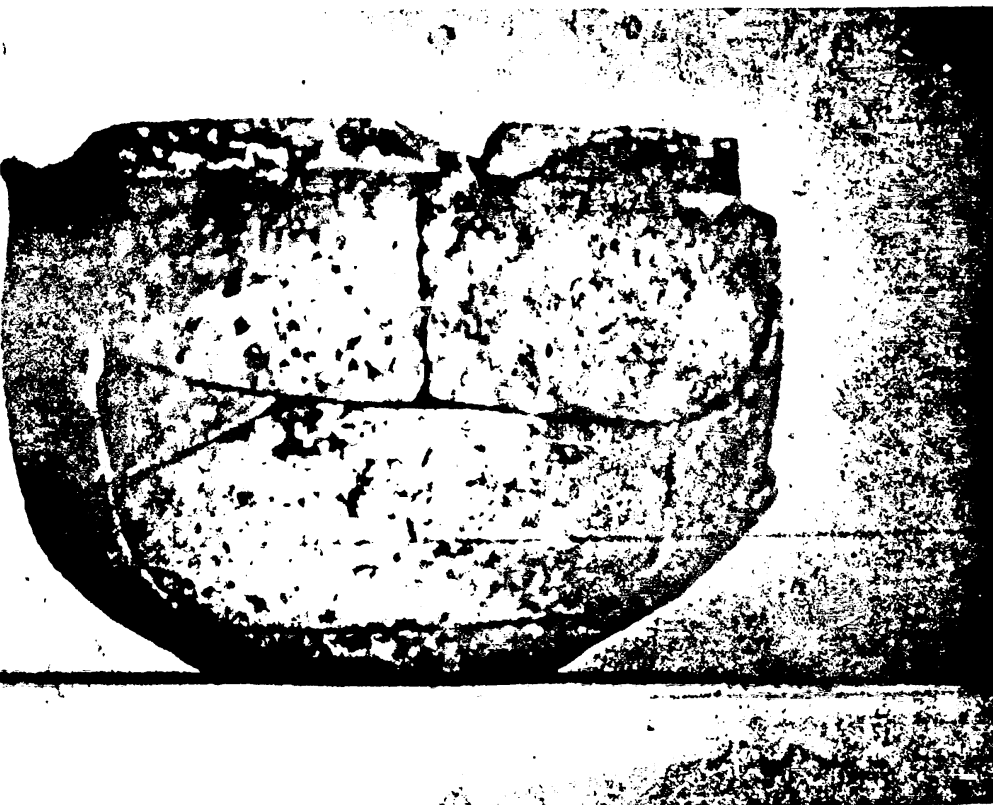
b. Gortina, loc. Profitis Ilias, particolare del vasellame rinvenuto nello strato di distruzione della torre B.

TAVOLA 2

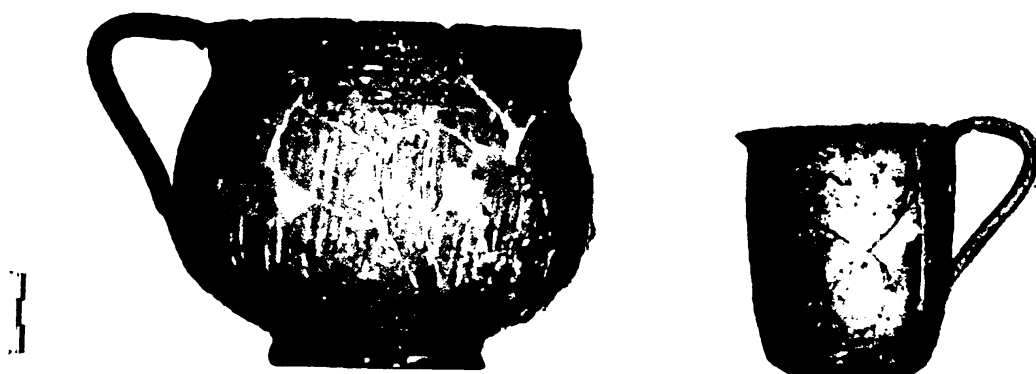

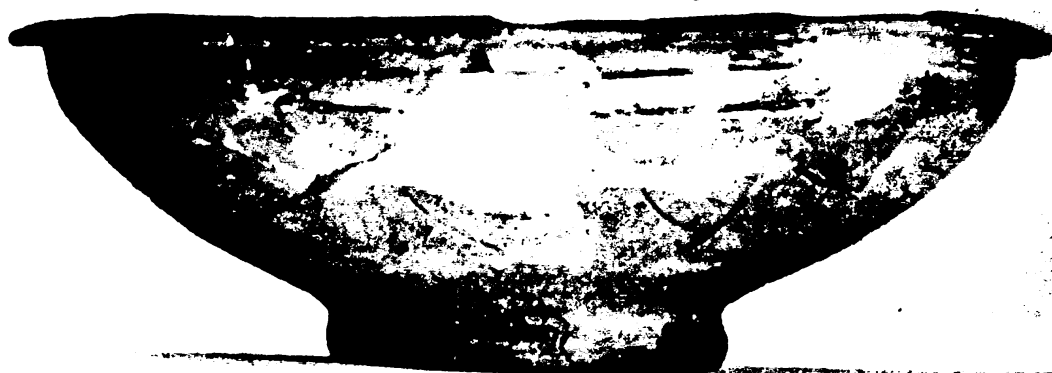
a. Bicchieri cilindrici a vernice nera, dalla torre B.

b. Tazza acroma a fondo piano (manca l'ansa), dalla torre B.

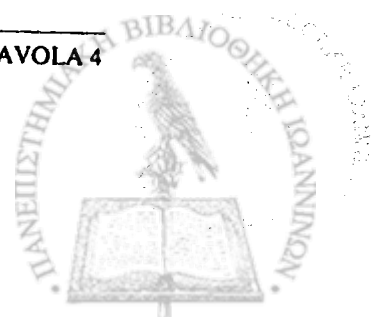

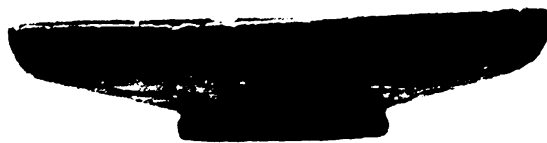
a. Kantharos e bicchiere cilindrico a vernice nera, dalla torre B.

b. Scodella a vernice bruna dalla torre B.

TAVOLA 4

1000 500 100 50 25

a. Piatto a vernice rossa, dalla torre B.

b. Bacino a vernice bruna interna, dalla torre B.

c. Lagynos con fasce a vernice bruna, dalla torre B.

a. Olla da fuoco, dalla torre B.

b. Anfora, dalla torre B.

a. Brocca laghiniforme con fasce a vernice bruna, dalla torre B.

b. Idria acroma, dalla torre B.

TORRE 3. BOUTA

c. Olla da fuoco, dagli strati di fondazione della torre 3.

ΤΑΦΙΚΑ ΣΥΝΟΛΑ ΑΠΟ ΤΙΣ ΝΕΚΡΟΠΟΛΕΙΣ ΤΗΣ ΑΡΧΑΙΑΣ ΡΟΔΟΥ*

ΑΓΓΕΛΙΚΗ ΓΙΑΝΝΙΚΟΥΡΗ
ΒΑΣΩ ΠΑΤΣΙΑΔΑ
ΜΕΛΙΝΑ ΦΙΛΗΜΟΝΟΣ

Τα σύνολα κεραμικής που θα παρουσιαστούν προέρχονται από τάφους της νεκρόπολης της αρχαίας Ρόδου, της οποίας η έρευνα συνεχίζεται με τις σωστικές ανασκαφές της ΚΒ' Εφορείας Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων Δωδεκανήσου.

Η νεκρόπολη εκτεινόταν νότια της αρχαίας πόλης της Ρόδου, αμέσως έξω από τα τείχη, και καταλάμβανε μια εντυπωσιακή σε διαστάσεις έκταση, που έφθανε τα τρία ή και περισσότερα χιλιόμετρα σε ακτίνα από το αρχαίο τείχος¹. Στην ευρύτερη αυτή νεκρόπολη οι αρχαίοι Ρόδιοι με μεγάλη προσοχή οργάνωσαν και διαμόρφωσαν τα νεκροταφεία τους, εκμεταλλεύτηκαν τη φυσική διαμόρφωση του εδάφους και προσάρμοσαν τη θέση και τη μορφή των μνημείων τους στο φυσικό περιβάλλον, έτσι ώστε μεγάλο μέρος της να είναι ταυτόχρονα και ένα φυσικό πάρκο².

Οι τάφοι της νεκρόπολης είναι στο μεγαλύτερο μέρος τους απλοί λάκκοι, λαξευμένοι στο βράχο, ή κτιστοί κιβωτιόσχημοι. Σημαντικός είναι επίσης και ο αριθμός των ταφικών μνημείων, κυρίως στα υστεροελληνιστικά χρόνια, που παρουσιάζουν μεγάλη ποικιλία στη μορφή.

Το αρχαιολογικό υλικό που έδωσε η έρευνα της νεκρόπολης, όχι μόνο σε κεραμική αλλά και σε μικροαντικείμενα, κοσμήματα, επιγραφές, επιτύμβιες στήλες, βωμούς και οστεοθήκες, είναι τεράστιο σε αριθμό.

Το ποσοτικό πρόβλημα ήταν και το πρώτο που αντιμετωπίσαμε στη μελέτη αυτή για την κεραμική από τη νεκρόπολη. Από έναν αριθμό 270 περίπου οικοπέδων και ένα σύνολο μερικών χιλιάδων τάφων, θα έπρεπε να επιλεγούν αντιπροσωπευτικά κλειστά ταφικά σύνολα, τα οποία παράλληλα να καλύπτουν όλη την ελληνιστική περίοδο. Ως κλειστά ταφικά σύνολα θεωρήσαμε αυτά που προέρχονταν από τάφους που περιείχαν μία μόνον ταφή και στους οποίους δεν είχε

* Ευχαριστούμε την κ. Ηρώ Ζεφνουνάκη για τη βοήθεια και τις παρατηρήσεις της σε όλα τα στάδια αυτής της μελέτης. Τα σχέδια των αγγείων έγιναν από τη σχεδιάστρια της Εφορείας μας κ. Κατερίνα Κοκκωνού.

1. P.M. Fraser, *Rhodian Funerary Monuments*, Oxford 1977, σ. 1-11, πίν. 1-13 και ένθετος χάρτης.

2. H. Lauter, «Kunst und Landschaft – Ein Beitrag zum rhodischen Hellenismus», *AntK* 15 (1972), σ. 49 κ.ε., και κυρίως σ. 5 κ.ε.

διαταραχθεί η αρχική θέση των αγγείων. Η απουσία κάλυψης δε θεωρήθηκε αποφασιστικό στοιχείο για την επιλογή τους.

Τα σύνολα προέρχονται κυρίως από λακκοειδείς τάφους λαξευτούς ή κιβωτιόσχημους και χρονολογούνται τα περισσότερα από το τελευταίο τέταρτο του 4ου μέχρι το τέλος του 3ου αι. π.Χ. Η παρουσίαση μικρού αριθμού τάφων του 2ου και 1ου αι. π.Χ. δεν είναι τυχαία και οφείλεται στο γεγονός ότι την εποχή αυτή επικρατεί το έθιμο της καύσης του νεκρού και της τοποθέτησης της τέφρας σε οστεοθήκες και τεφροδόχα αγγεία, που τοποθετούνται σε θήκες χωρίς άλλα κτερίσματα³. Οι ενταφιασμοί δεν εξαφανίζονται βέβαια, αλλά περιορίζονται σημαντικά. Συχνά εντάσσονται μαζί με καύσεις σε μεγάλα ταφικά μνημεία, από τα οποία δεν επιλέξαμε τάφους, γιατί οι περισσότεροι ήταν διαταραγμένοι.

Πρέπει επίσης να τονιστεί ότι στα σύνολα που παρουσιάζουμε δεν αντιπροσωπεύονται ορισμένα σχήματα που βρίσκονται σε μεγάλο ποσοστό στις ανασκαφές της πόλης, όπως για παράδειγμα οι μεγαρικοί σκύφοι, αλλά σπάνια χρησιμοποιούνται ως ταφικά κτερίσματα. Επίσης δεν περιλαμβάνονται τα τεφροδόχα αγγεία, κάλπες και υδρίες, πολλές από τις οποίες είναι του χαρακτηριστικού τύπου Hadra, γιατί συνήθως αποτελούν αυτοτελείς ταφές.

Από τα αγγεία έγινε επιλογή ορισμένων σχημάτων, τα οποία είναι αντιπροσωπευτικά περισσότερο για τη ροδιακή αλλά και γενικά για την ελληνιστική κεραμική, ενώ παραλείφθηκαν άλλα, που είτε είναι γνωστή η εξέλιξή τους (κάνθαροι, bolsal) ή βρίσκονται μια ή δυο φορές μόνο στα ταφικά σύνολα που εξετάζουμε.

Για τους οξυπύθμενους αμφορίσκους θα πρέπει να τονιστεί ότι, μολονότι είναι από τα πιο συνηθισμένα κτερίσματα στους τάφους της Ρόδου, η μεγάλη ποικιλία στη μορφή τους κάνει δύσκολη την τυπολογική και χρονολογική τους κατάταξη μέσα στα πλαίσια αυτής της πρώτης παρουσίασης του υλικού.

Η χρονολόγηση των τάφων στηρίχθηκε σε αγγεία που χρονολογούνται με μεγαλύτερη ακρίβεια από γνωστά δημοσιευμένα παράλληλα, όπως λυχνάρια, κανθάρους, bolsal. Τα μυροδοχεία θεωρήθηκαν ως το πιο ενδεικτικό σχήμα για χρονολόγηση, γιατί εμφανίζουν ουσιαστικές μορφολογικές αλλαγές και η τυπολογική και χρονολογική τους εξέλιξη είναι σε γενικές γραμμές γνωστή.

ΜΥΡΟΔΟΧΕΙΑ

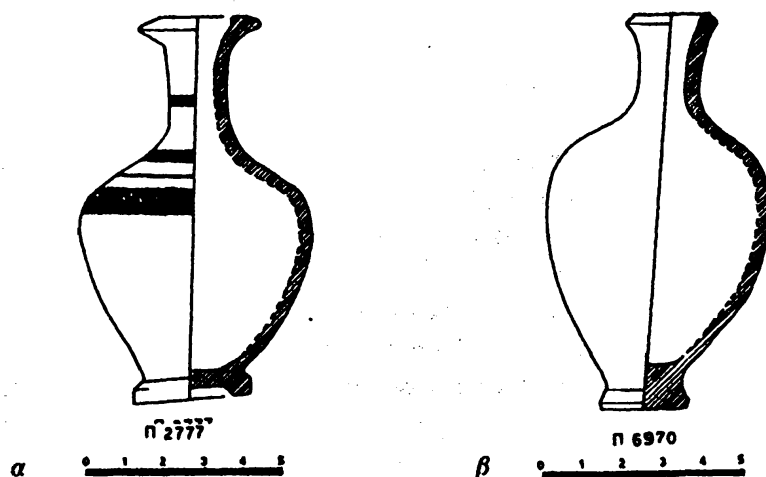
Τα μυροδοχεία, που είναι τα πιο χαρακτηριστικά αγγεία της ελληνιστικής εποχής, αποτελούν την πολυπληθέστερη ομάδα στα ταφικά σύνολα της Ρόδου⁴. Τα μυροδοχεία από τους τάφους που εξετάζονται καλύπτουν το διάστημα από το τελευταίο τέταρτο του 4ου αι. π.Χ. μέχρι τον 1ο μ.Χ. αι. Με βάση κυρίως το σχήμα κατατάχθηκαν σε έξι κατηγορίες. Η διαφορετική διακόσμηση δεν αποτέλεσε κριτήριο για επιμέρους υποδιαίρεσεις, για να αποφευχθεί η κατάτμηση του υλικού σε πολλές ομάδες.

3. Fraser, *ό.π.*, σ. 12.

4. Το πιο πρόσφατο άρθρο για μυροδοχεία, όπου και πλήρης βιβλιογραφία, είναι της V. Anderson-Stojanovic, «The Chronology and Function of Ceramic Ugentaria», *AJA* 91 (1987), σ. 105-122.

Τύπος Α (εικ. 1, πίν. 1)

Εικ. 1

Τα μυροδοχεία αυτού του τύπου έχουν βάση κωνική ή δακτυλίσχημη, με επίπεδη ή κοίλη επιφάνεια στήριξης. Σώμα υψηλό, ωοειδές, με τη μέγιστη διάμετρο στο ύψος του ώμου. Ο λαιμός είναι κοντός, ανοίγει προς τα πάνω και καταλήγει σε λοξόμητο χείλος. Το σχήμα είναι ευρύτερα γνωστό και καλύπτει το χρονικό διάστημα από το τελευταίο τέταρτο του 4ου αι. π.Χ. μέχρι τις αρχές του 3ου αι. π.Χ.⁵ Ως προς τον τρόπο διακόσμησης, τα μυροδοχεία αυτής της μορφής διακρίνονται συνήθως σε μελαμβαφή με εγχάρακτες ταινίες ή άβαφα με καστανομέλανε ταινίες στο λαιμό και στον ώμο. Και οι δυο τρόποι διακόσμησης συνδυάζονται πολλές φορές με ψευδολαβές.⁶

Στον τρόπο διακόσμησης των μυροδοχείων από τους τάφους της Ρόδου διακρίνονται δυο παραλλαγές: η μια με γραπτές καστανομέλανε ταινίες και η άλλη με μελανό γάνωμα στο λαιμό και το χείλος.

Στην πρώτη ομάδα περιλαμβάνονται τα παρακάτω μυροδοχεία, τα οποία από παράλληλα παραδείγματα χρονολογούνται στο τελευταίο τέταρτο του 4ου - αρχές 3ου π.Χ. αι.: Π 2777 (εικ. 1α, πίν. 1α, 2α), Π 1665 (πίν. 1α, 2β), Π 887 και Π 888 (πίν. 1α, 3α) και Π 4126 (πίν. 1α, 3β).

Πρωιμότερο μπορεί να θεωρηθεί το Π 2777, που έχει πιο σφαιρικό κοντό σώμα⁷ (εικ. 1α, πίν. 1α), ενώ ένδειξη για τη συνέχιση του τύπου στις αρχές του 3ου αι. π.Χ. δίνει το ταφικό σύνολο των μυροδοχείων Π 887 και Π 888⁸ (πίν. 1α, 3α).

Παράδειγμα μυροδοχείου αυτού του τύπου με ψευδολαβές είναι το Π 4126⁹ (πίν. 1α, 3β).

5. Forti, τύπος II, σ. 148, πίν. V, 4, 5. *Ann. Mus. Alex.* 1935-39, σ. 74-75, εικ. 53, 11, πίν. XXIX, 15, 19.

6. Για μελαμβαφή με υπόλευκες ταινίες, βλ. *AM* 81 (1966), σ. 83, αρ. 140, σ. 87, αρ. 150, πίν. 53, 6. *Histria II*, σ. 186, αρ. XXIV, 2, πίν. 92. *Corinth VII* 3, σ. 99, αρ. 586, πίν. 58. Με ψευδολαβές, βλ. *AD* 27 (1972), Χρονικά, σ. 32, πίν. 36α. Για άβαφα με καστανές ταινίες, βλ. *SCE IV* 3, σ. 60-61, εικ. 24, 21. *AD* 17 (1961-62), Χρονικά, σ. 183, πίν. 210. Με ψευδολαβές, βλ. *AM* 81 (1966), σ. 85, πίν. 55, 3.

7. Πρβ. *SCE II*, σ. 244, πίν. 44, 1 και πίν. 100 (M.22.16). *CIRh II*, σ. 152, τφ. 15, εικ. 32.

8. Κυρίως για τον κάλικα, πρβ. *Corinth VII* 3, σ. 72, πίν. 51, 372.

9. Βλ. *AD* 33 (1978), Χρονικά, σ. 402-403, πίν. 212δ.

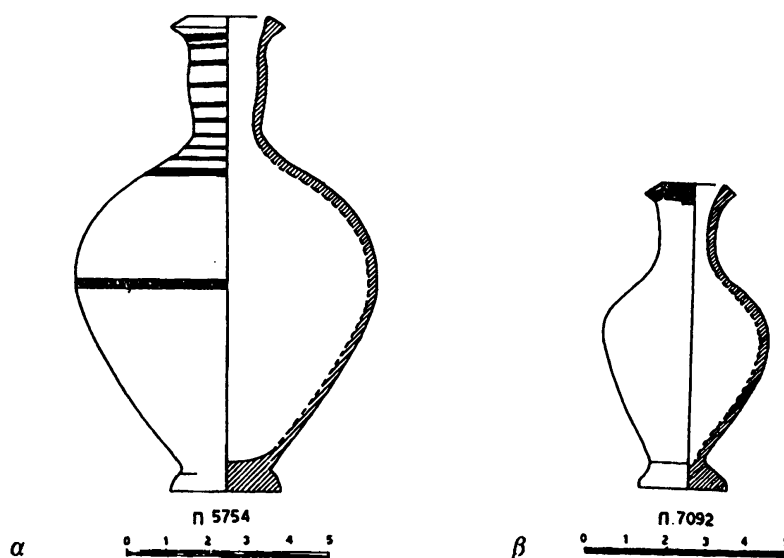
Η ομάδα των άβαφων μυροδοχείων αυτού του τύπου έχει τα χαρακτηριστικά των προηγούμενων αλλά μικρότερο μέγεθος και πιο ραδινό σώμα (εικ. 1β, πίν. 1β). Μυροδοχεία με όμοια διακόσμηση είναι γνωστά από την Κύπρο¹⁰ και την Αλεξάνδρεια¹¹.

Στο τελευταίο τέταρτο του 4ου αι. π.Χ. χρονολογούνται τα Π 1612 (πίν. 1β, 4α) από το λυχνάρι του τάφου¹² και το Π 1017 (πίν. 1β, 4β) από τον αττικό κρατηρίσκο που βρέθηκε στον ίδιο τάφο¹³.

Στο τέλος του 4ου με αρχές του 3ου αι. π.Χ. τοποθετείται το μυροδοχείο Π 6970 (εικ. 1β, πίν. 1β)¹⁴. Στον ίδιο τάφο βρέθηκε ένας οξυπύθμενος αμφορίσκος και το μυροδοχείο Π 6971 (πίν. 8β), στο οποίο αρχίζει να διαμορφώνεται το στέλεχος, γνώρισμα που εμφανίζεται στις αρχές του 3ου αι. π.Χ.¹⁵

Από τα μυροδοχεία της κατηγορίας Α λίγο πρωιμότερα φαίνεται ότι είναι αυτά με την ταινιωτή διακόσμηση, ενώ τα άβαφα εμφανίζονται λίγο αργότερα, συνυπάρχουν με τα προηγούμενα στο δ' τέταρτο του 4ου αι. π.Χ. και εξαφανίζονται στις αρχές του 3ου αι. π.Χ.

Τύπος Β (εικ. 2, πίν. 5)

Εικ. 2

Ο τύπος αυτός των μυροδοχείων χαρακτηρίζεται από στενή κωνική ή δακτυλιόσχημη βάση, με επίπεδη ή κοίλη επιφάνεια στήριξης. Η μεγαλύτερη διάμετρος βρίσκεται κάτω από τους

10. *SCE II*, πίν. 44, 1 (M.22).

11. *Ann. Mus. Alex.* 1935-39, πίν. XXIX.

12. *Agora IV*, σ. 68-69, αρ. 272, τύπος 25A, πίν. 38 (340-310 π.Χ.).

13. Πρβ. *Agora XII*, σ. 285, αρ. 690, πίν. 28, εικ. 7 (325-310 π.Χ.). *Hesperia* 20 (1951), σ. 128, αρ. 12.2, πίν. 53c (τέλος 4ου αι. π.Χ.).

14. Πρβ. *AM* 81 (1966), σ. 83, αρ. 140, πίν. 53, 6.

15. Πρβ. *PF I*, σ. 100, D 2, εικ. 8 (α' μισό 3ου αι. π.Χ.).

ώμους και το σώμα στενεύει απότομα προς τη βάση. Ο λαιμός είναι κυλινδρικός, ανοίγει προς τα πάνω και καταλήγει σε λοξότμητο χείλος. Και εδώ διακρίνονται δυο παραλλαγές στη διακόσμηση, ταινιωτά και άβαφα.

Τα μυροδοχεία με την ταινιωτή διακόσμηση βρίσκουν παράλληλα σε δημοσιευμένα παραδείγματα από την Κύπρο¹⁶, την Κόρινθο¹⁷ και τη Β. Ελλάδα¹⁸. Η σειρά των μυροδοχείων της Ρόδου χρονολογείται στο τελευταίο τέταρτο του 4ου με αρχές του 3ου αι. π.Χ. (πίν. 5α)

Πρώτο στη σειρά εξέλιξης μπορεί να τοποθετηθεί το Π 8374 (πίν. 5α, 6α) με έντονα σφαιρικό σώμα και ταινιωτό χείλος¹⁹. Στη χρονολόγηση του συνόλου βοηθάει και το λυχνάρι που βρέθηκε στον τάφο²⁰.

Λίγο πιο εξελιγμένα φαίνονται τα μυροδοχεία Π 973 (πίν. 5α, 6β) από κιτρινωπό πηλό και το Π 5754²¹ (εικ. 2α, πίν. 5α, 7α).

Στην ίδια ομάδα εντάσσεται και το Π 4231 (πίν. 5α, 7β), το οποίο διακρίνεται από τα προηγούμενα με το πιο ωσειδές σώμα, που διαμορφώνει κοντό στέλεχος και καταλήγει σε πιο πλατιά, αδιαμόρφωτη βάση²². Η συνύπαρξή του με το μυροδοχείο Π 4232 (πίν. 9β), που χρονολογείται στις αρχές του 3ου αι. π.Χ.²³, μας οδηγεί στην κατάταξή του στο τέλος της σειράς.

Τα άβαφα μυροδοχεία του τύπου Β έχουν χαρακτηριστικό μαύρο γάνωμα στο πάνω μέρος του λαιμού, όπως και τα αντίστοιχα μυροδοχεία της κατηγορίας Α (εικ. 2β, πίν. 5β).

Το Π 3944 (πίν. 5β, 8α) βρέθηκε στον ίδιο τάφο με τον κάρναρο Π 3925, σχήμα που δεν εμφανίζεται πριν το τέλος του 4ου - αρχές 3ου αι. π.Χ.²⁴

Πιο εξελιγμένη μορφή έχει το μυροδοχείο Π 6971 (πίν. 8β), στο οποίο αρχίζει να διαμορφώνεται στέλεχος και ο λαιμός γίνεται χροανοειδής, γνωρίσματα χαρακτηριστικά των μυροδοχείων τύπου Γ, που εμφανίζεται στις αρχές του 3ου αι. π.Χ.²⁵

Στην ομάδα των άβαφων μυροδοχείων του τύπου εντάσσονται και τα μυροδοχεία μικρού μεγέθους, με ύψος από 5 έως 7 εκατ. (πίν. 5β). Χρονολογούνται στην ίδια περίοδο με τα προηγούμενα, τέλος 4ου - αρχές του 3ου αι. π.Χ.

Χαρακτηριστικά παραδείγματα αυτής της ομάδας είναι το Π 5752 (πίν. 5β, 7α), που χρονολογείται στο τέλος του 4ου αι. π.Χ. από το μυροδοχείο Π 5754²⁶, και το Π 7092 (εικ. 2β, πίν. 5β, 9α). Το τελευταίο μυροδοχείο, με ραδινότερο σώμα, ανήκει σε προχωρημένο στάδιο εξέλιξης²⁷.

16. *SCE II*, σ. 208, πίν. XXXVIII, CXLVI, 11 (Μ 94).

17. *Hesperia* 54 (1985), σ. 285, όπου και θεωρούνται κορινθιακά που μιμούνται κυπριακά πρότυπα.

18. *ΑΔ* 31 (1976), Χρονικά, σ. 314, πίν. 253δ (Θράκη).

19. Πρβ. *Kerameikos IX*, σ. 184, αρ. Ε 82.1, πίν. 96 (τελευταίο τέταρτο 4ου αιώνα π.Χ.).

20. *Agora IV*, σ. 76, αρ. 325, τύπος 25B Prime, πίν. 38.

21. Πρβ. *Kerameikos IX*, σ. 184, αρ. Ε 82.2, πίν. 96,1 (325-300 π.Χ.). *Hesperia* 31 (1962), σ. 120, τφ. 10, πίν. 46b. *Hesperia* 54 (1985), σ. 284, αρ. C-30-03, πίν. 80.

22. Πρβ. *Forti*, σ. 149, τύπος IIIa, πίν. VI, 2 (τέλος 4ου - α' τέταρτο 3ου αιώνα π.Χ.). *Tomis*, σ. 19, αρ. 8b. Βλ. επίσης σημ. 11.

23. Βλ. παρακάτω για τον τύπο Γ.

24. Πρβ. *AM* 85 (1970), σ. 134 και 167, αρ. 9, πίν. 79.2. *Thompson*, σ. 319, αρ. Α 30, εικ. 5.

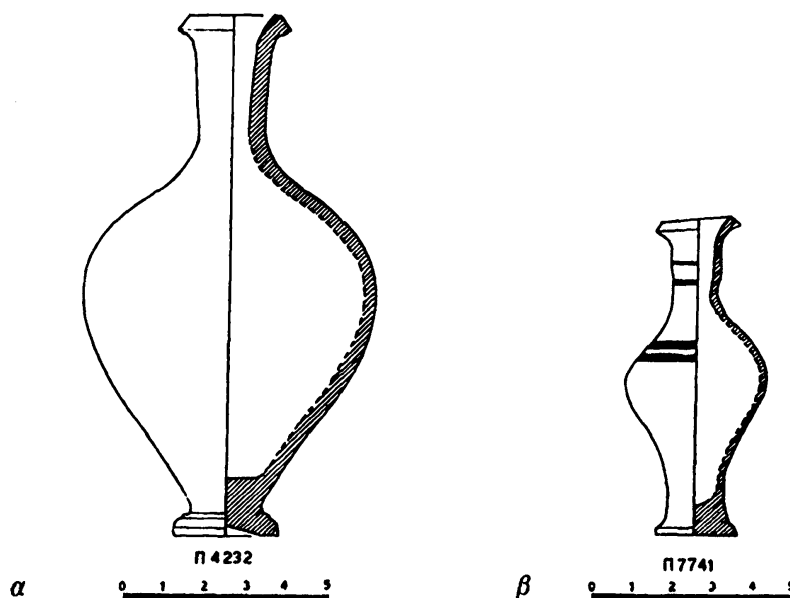
25. Βλ. σ. 66, σημ. 15.

26. Βλ. παρακάτω και σημ. 21.

27. Πρβ. *Corinth VII* 3, σ. 99, αρ. 585, πίν. 58, και *Hesperia* 54 (1985), σ. 299, αρ. 26, πίν. 80, όπου χρονολογείται στο α' τέταρτο του 3ου αιώνα π.Χ. *Thompson*, σ. 336, αρ. Β7, εικ. 15.

Τύπος Γ (εικ. 3, πίν. 9β)

Εικ. 3

Τα μυροδοχεία της ομάδας αυτής με το χαρακτηριστικό μαύρο γάνωμα σε όλη τους την επιφάνεια, τη δακτυλιόσχημη ή δισκόμορφη, επίπεδη από κάτω βάση, το ανύπαρκτο ή μόλις αρθρωμένο στέλεχος, τους τονισμένους ώμους και τον χοανοειδή λαιμό, είναι κοινά σε όλον τον ελληνιστικό κόσμο²⁸.

Χρονολογικά τοποθετούνται στο α' τέταρτο του 3ου αι. π.Χ. και αποτελούν την πρόδρομη μορφή των ατρακτόσχημων μυροδοχείων. Παρά τη μικρή μορφολογική διαφορά μεταξύ τους, κυρίως στην ανάπτυξη του στελέχους, όλα τα αγγεία της ομάδας μπορούν να θεωρηθούν σύγχρονα. Η συνύπαρξη άλλωστε μυροδοχείων με διαμορφωμένο και αδιαμόρφωτο στέλεχος επιβεβαιώνεται και από τον τάφο 19 της νεκρόπολης Πόνταμου της Χάλκης²⁹.

Το μυροδοχείο Π 4261 (πίν. 9β, 10α) χρονολογείται στις αρχές του 3ου π.Χ. αι. από τον κάρναρο του ταφικού συνόλου³⁰. Στην ίδια περίοδο τοποθετούνται και τα μυροδοχεία Π 4232³¹ (εικ. 3α, πίν. 9β, 7β) και Π 8604 (πίν. 9β, 10β).

Στην ομάδα αυτή μπορούμε να συμπεριλάβουμε και το μυροδοχείο Π 7741 (εικ. 3β, πίν. 9β, 11α), που σώζει διακόσμηση με λεπτές μελανές και λευκές ταινίες στον ώμο και στο λαιμό. Το στέλεχός του έχει αναπτυχθεί και το σχήμα του είναι πιο κοντά στα ατρακτόσχημα. Η χρονολό-

28. Βλ. ενδεικτικά: *Kerameikos IX*, πίν. 96, 1· *Alt-Ägina II I*, πίν. 56, αρ. 705-707· *Τάφοι Βέροιας*, πίν. 65· *ΑΔ 17* (1961-62), *Μελέτες*, πίν. 147γ (Βεργίνα)· *ΑΔ 26* (1971), *Χρονικά*, πίν. 308δ (Άρτα)· *ΑΔ 35* (1980), *Μελέτες*, πίν. 20β-γ (Νίσιρος)· *PF I*, σ. 95, εικ. 4, σ. 100, εικ. 8.

29. *CIRh II*, σ. 157, εικ. 40.

30. Πρβ. *Hesperia* 20 (1951), σ. 129, αρ. 13, 4, πίν. 54α (α' τέταρτο 3ου αι. π.Χ.)· *Alt-Ägina II I*, σ. 69, αρ. 476, πίν. 37 (4ος-3ος αι. π.Χ.)· *PF 2*, σ. 61, αρ. D 52, πίν. 15 και 16 (α' τέταρτο 3ου αι. π.Χ.).

31. Βλ. για το μυροδοχείο Π 4231 σ. 67 και σημ. 22.

γηση του σε ένα προχωρημένο στάδιο, γύρω στο β' τέταρτο του 3ου αι. π.Χ., φαίνεται πιθανή από τα παράλληλά του³².

Τα τρία μυροδοχεία από τον τάφο 13 του οικοπέδου Κελεπέρα, Π 4070-4072 (πίν. 11β) εντάσσονται ως προς το σχήμα στην ίδια ομάδα, αλλά διαφέρουν ως προς τον πηλό και τη διακόσμηση. Ο πηλός των μυροδοχείων Π 4070 και Π 4072 δεν είναι ο χαρακτηριστικός ροδιακός, αλλά στον πυρήνα έχει έντονο κόκκινο χρώμα, ενώ εξωτερικά είναι γκριζός από την όπτηση. Και τα τρία μυροδοχεία διακοσμούνται με λεπτές καστανομέλανεσ και υπόλευκες ταινίες. Ο τρόπος αυτός της διακόσμησης εμφανίζεται στη στροφή του 4ου με 3ο αι. π.Χ. και επιβιώνει μέχρι τα τέλη του 2ου αι. π.Χ.³³ Ιδιαίτερα χαρακτηριστικό είναι το μυροδοχείο ή ψευδοαμφορίσκος Π 4072 για το μεγάλο του μέγεθος, τις υπερυψωμένες λαβές και τη διακόσμηση³⁴. Μυροδοχεία αυτού του τύπου με ταινιωτή διακόσμηση αλλά μικρότερο μέγεθος φέρουν συνήθως ψευδο-λαβές³⁵.

Ένα πρωιμότερο παράδειγμα μεγάλου μυροδοχείου με λαβές είναι το Π 6612 (πίν. 12α-β). Το μυροδοχείο αυτό –ή ψευδοαμφορίσκος– έχει διακόσμηση με πυκνές λεπτές ταινίες καστανοκόκκινου και υπόλευκου χρώματος στο λαιμό και τον ώμο. Στο διάστημα μεταξύ των δυο οριζόντιων λαβών γραπτά φυλλοειδή κοσμήματα (στάχυα). Η μορφή και η διακόσμηση του αγγείου θυμίζει ιδιαίτερα τους αμφορείς από την Όλυνθο, την αθηναϊκή Αγορά, την Αμβρακία και την Κόρινθο³⁶, οι οποίοι παρουσιάζουν ομοιότητες με κυπριακά αγγεία. Οι αμφορείς αυτοί εισάγονται στην κυρίως Ελλάδα για περιορισμένο χρονικό διάστημα (β' - γ' τέταρτο 4ου αι. π.Χ.) και ίσως προέρχονται από εργαστήρια της νοτιοανατολικής Μεσογείου³⁷. Το μυροδοχείο Π 6612 χρονολογείται στο γ' τέταρτο του 4ου αι. π.Χ. από τον μελαμβαφή κρατηρίσκο και τα φιαλίδια του ταφικού συνόλου³⁸.

Τύπος Δ (πίν. 13α)

Η κατάταξη των μυροδοχείων αυτών σε ιδιαίτερο τύπο έγινε με βάση το μικρό τους μέγεθος, που δεν ξεπερνά τα 6 εκατ. σε ύψος, και τη μορφή, που δεν επιτρέπει την ένταξή τους σε κάποιον από τους παραπάνω τύπους. Χαρακτηρίζονται από αδιαμόρφωτη βάση, κοντό λαιμό και

32. *Kerameikos IX*, σ. 186, αρ. Ε 93, πίν. 96.5 (α' μισό 3ου αι. π.Χ.). *AM* 81 (1966), σ. 101, αρ. 182, 1, πίν. 61. *Alt-Agina II* 1, σ. 88, αρ. 707, πίν. 56. *ΑΔ* 19 (1964), Χρονικά, σ. 199, πίν. 234α. *ΑΔ* 21 (1966), Χρονικά, σ. 345, πίν. 362δ.

33. Για μυροδοχεία του 2ου αι. π.Χ. βλ. παρακάτω. Για πρώιμα, βλ. ενδεικτικά: *Kerameikos IX*, πίν. 67, 4, πίν. 68, 1, 2, πίν. 96, 1, 5. *Alt-Agina II* 1, πίν. 55-56, αρ. 701-706. *ΑΔ* 19 (1964), Χρονικά, σ. 199, πίν. 234α. C. Vatin κ.ά., *Médéon de Phocide V, Tombes hellénistiques, Objets de metal, monnaies*, Paris 1970, σ. 65, αρ. 75. 9-12, εικ. 115-116. *AM* 81 (1966), πίν. 76. *Τάφοι Βέροιας*, πίν. 65, Π 2159. *ΑΔ* 21 (1962), Χρονικά, σ. 338, πίν. 358ε. Για τα γκριζα μυροδοχεία με υπόλευκες ταινίες, βλ. επίσης S. Rotroff, «The Origins and Chronology of Hellenistic Gray Ugentaria», *AJA* 88 (1984), σ. 258.

34. Πρβ. *ΑΛΑ* 3 (1970), σ. 205, εικ. 3 (Φθιώτιδες Θήβες).

35. *Kerameikos IX*, σ. 159, αρ. 358-1, πίν. 67. *Τάφοι Βέροιας*, σ. 123-124, αρ. Π 1260, σχ. 17, πίν. 16. *Histria II*, σ. 183, αρ. XXIX 1, πίν. 91. *CIRh* IV, σ. 65, αρ. 8, εικ. 41.

36. *Olynthus V*, 34-35, αρ. Ρ 52, πίν. 32 και XXIII (προπερασικό στρώμα). *Agora XII*, σ. 339, αρ. 1484, πίν. 63 (από context του 375-330 π.Χ.). *Hesperia* 38 (1969), σ. 57 κ.ε., εικ. 8-9, πίν. 18α-d. *Εργον* 1966, σ. 118, εικ. 140 (Θήβα). *ΑΔ* 10 (1926), σ. 73, εικ. 5-6 (Αμβρακία). *ΑΔ* 20 (1965), Χρονικά, σ. 357, πίν. 423α (Αμβρακία).

37. Βλ. *Agora*, ό.π., σ. 191. *Hesperia*, ό.π., σ. 57-58.

38. Για τον κρατηρίσκο του συνόλου Π 6604, πρβ. *Agora XII*, σ. 284, αρ. 676, πίν. 28 (325 π.Χ.).

άτεχνο πλάσιμο, που ίσως οφείλεται στο μικρό τους μέγεθος. Ακριβή παράλληλα δεν εντοπίστηκαν, γι' αυτό η χρονολόγησή τους στηρίχθηκε αποκλειστικά στα αγγεία που βρέθηκαν μαζί στον ίδιο τάφο.

Στα μέσα του 3ου αι. π.Χ. χρονολογείται το Π 7583 (πίν. 13α), που βρέθηκε με τα ατρακτόσχημα μυροδοχεία Π 7585, Π 7569, Π 7584³⁹ (πίν. 13β, 15α).

Στο ίδιο στάδιο εξέλιξης βρίσκεται και το μυροδοχείο Π 6978 (πίν. 13α, 14α), κυρίως από τον αμφικωνικό ασκό τύπου guttus Π 7575, που βρέθηκε στον ίδιο τάφο, η μορφή του οποίου βρίσκεται σε προχωρημένο στάδιο εξέλιξης⁴⁰.

Το μυροδοχείο Π 7135 (πίν. 13α, 14β), με ανεπτυγμένο στέλεχος, παρουσιάζει πιο εξελιγμένη μορφή και μπορεί να χρονολογηθεί στο β' μισό του 3ου αι. π.Χ., χρονολογία με την οποία συμφωνεί και η μορφή του ασκού guttus, που βρέθηκε μαζί.

Τύπος Ε (εικ.4-5, πίν. 15-17α)

Τα ατρακτόσχημα μυροδοχεία, που είναι τα πιο χαρακτηριστικά αγγεία της ελληνιστικής εποχής, γνώρισαν ευρύτατη διάδοση σε όλον τον ελληνιστικό κόσμο. Την εξέλιξη του σχήματος παρακολουθούμε στα ταφικά σύνολα της Ρόδου από τα μέσα του 3ου μέχρι τον 1ο αι. μ.Χ.

Σε πρώιμο στάδιο εξέλιξης, γύρω στα μέσα του 3ου αι. π.Χ., τοποθετείται από τα παράλληλά του το Π 4054⁴¹ (εικ. 4α, πίν. 15α, 17β), που έχει διακόσμηση με υπόλευκες ταινίες.

Τα επόμενα τρία μυροδοχεία Π 7569, Π 7584 και Π 7585 (πίν. 15α, 13β) βρίσκονται στο ίδιο περίπου στάδιο εξέλιξης με το προηγούμενο και χρονολογούνται επίσης από παράλληλα παραδείγματα στα μέσα του 3ου π.Χ. αι.⁴². Σώζουν υπολείμματα διακόσμησης με υπόλευκες ταινίες.

Στο β' μισό του 3ου αι. π.Χ. χρονολογείται το Π 7600 (πίν. 15α, 18α) από τα παράλληλά του⁴³ και τις λαγύνους⁴⁴ του ταφικού συνόλου.

Σύγχρονα είναι και τα μυροδοχεία Π 5978 και Π 5979 (εικ. 4β, πίν. 15α), τα μόνα ευρήματα του τάφου 2 του οικ. Κριτωτάκη, με ίχνη υπόλευκων ταινιών, στο πρώτο από τα οποία ο λαιμός και το στέλεχος είναι πιο ανεπτυγμένα⁴⁵.

Μορφολογική συγγένεια με τα προηγούμενα έχουν και τα μυροδοχεία Π 3937δ, ε, ζ (εικ. 4γ, πίν. 15β)⁴⁶. Η συνύπαρξή τους όμως με τα μυροδοχεία Π 3937 α, β, γ, η (πίν. 15β), τα οποία από

39. Βλ. παρακάτω και σημ. 42.

40. Βλ. παρακάτω, σ. 78.

41. *Kerameikos IX*, σ. 186, αq. Ε 95Α, 3, πίν. 96, 5. U. Heimberg, *Die Keramik des Kabirions. Das Kabirenheiligtum bei Theben III*, Berlin 1982, σ. 94, αq. 721, πίν. 44. *Hesperia* 54 (1985), σ. 301, αq. 42, πίν. 80. *AE* 1969, σ. 210, πίν. 33γ, αq. β.

42. *Forti*, σ. 151-152, τύπος Vβ, πίν. VIII, 4. *Kerameikos IX*, σ. 185, αq. Ε 91, 1-3, σ. 186, αq. Ε 95Α, 2, πίν. 96.5. *AM* 85 (1970), σ. 152, αq. 160, πίν. 65, 1. *AE* 1969, σ. 210, πίν. 33γ, αq. γ.

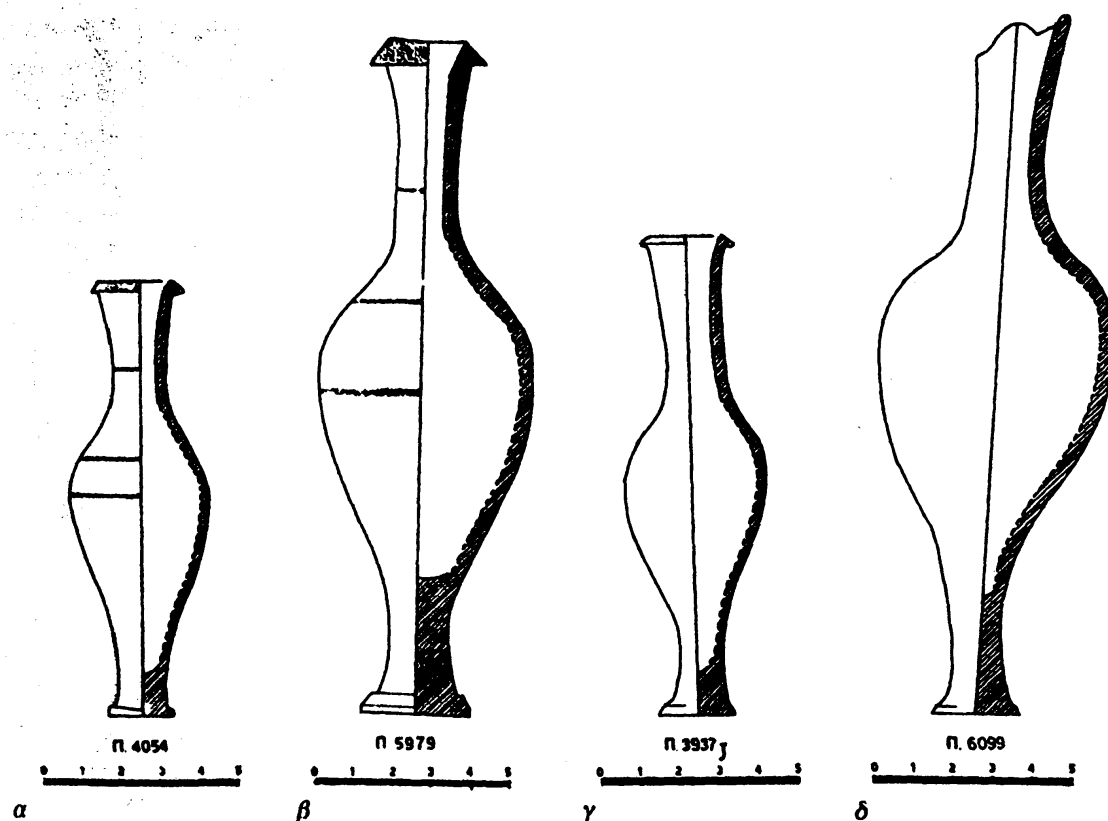
43. *Forti*, σ. 151-152, τύπος Vα, πίν. VIII, 2. *Labraunda II* 1, σ. 27, αq. 165, πίν. 12.

44. Πqβ. *Tomis*, σ. 34-35, τφ. 23-24. *Hesperia*, Suppl. 10, σ. 166, πίν. 73 (3ος αι. π.Χ.). Γενικά για τις λαγύνους, βλ. κυρίως: *PF* 2, σ. 105 κ.ε. *SCE IV* 3, σ. 59 κ.ε. *Labraunda II* 1, σ. 17-19.

45. Για το Π 5979 πqβ.: *Τάφοι Βέροιας*, σ. 86, αq. Π 2107, πίν. 60 (στροφή 3ου προς 2ο αι. π.Χ.). *Hesperia* 54 (1985), σ. 284, αq. T 2014, πίν. 80 (α' μισό 2ου αι. π.Χ.). Για το Π 5978, πqβ. *BCH* 94 (1970), σ. 485, αq. 81.10, εικ. 129. *BSA* 73 (1978), σ. 223, αq. 59, πίν. 30.

46. Πqβ. *BSA* 73 (1978), σ. 223, αq. 59, πίν. 30 (290-146 π.Χ.). *Kerameikos IX*, σ. 186, αq. Ε 98.1, πίν. 97.1 (β' μισό 3ου αι. π.Χ.). Και τα τρία μυροδοχεία σώζουν διακόσμηση με υπόλευκες ταινίες.

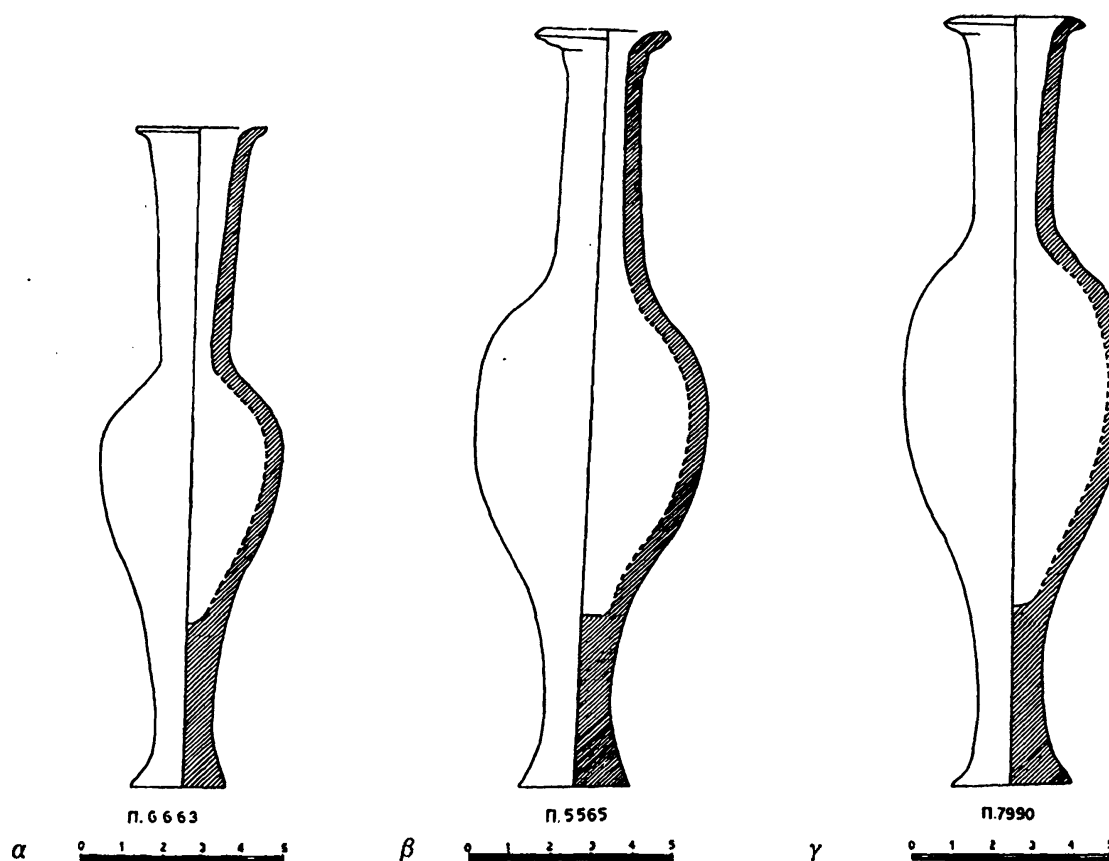
Εικ. 4

παράλληλα παραδείγματα χρονολογούνται στις αρχές του 2ου αι. π.Χ.⁴⁷, δεν επιτρέπει πρωιμότερη χρονολόγηση. Μια προσεκτικότερη παρατήρηση δείχνει πως, παρά τα στοιχεία πρωιμότητας που παρουσιάζουν τα τρία πρώτα αγγεία (κυρίως το κοντό στέλεχος), υπάρχει ανάπτυξη του λαιμού, το ενιαίο περίγραμμα διασπάται και τα σημεία σύνδεσης λαιμού και στελέχους με το σώμα τονίζονται περισσότερο. Το πλάσιμο γίνεται αμελέστερο, ιδιαίτερα στη βάση.

Κοντά στα προηγούμενα μυροδοχεία τοποθετούνται και τα Π 3947α, β (πίν. 16α). Το νόμισμα που βρέθηκε στον ίδιο τάφο και χρονολογείται στα 166-88 π.Χ. μας υποχρεώνει να χρονολογήσουμε τα μυροδοχεία μετά το 166 π.Χ., ίσως γύρω στα μέσα του 2ου αι. π.Χ., όπως δείχνουν και τα παράλληλα παραδείγματα⁴⁸.

Την εξέλιξη του σχήματος στο β' μισό του 2ου και στις αρχές του 1ου αι. π.Χ. παρακολουθούμε στην ομάδα των μυροδοχείων Π 6099 - Π 6101, Π 6103, Π 6104 (εικ. 4δ, πίν. 16β, 18β), τα

47. Για το Π 3937α, πρβ. *Alt-Agina II* 1, σ. 89, αρ. 717, πίν. 56 (3ος/2ος αι. π.Χ.), και αρ. 715, πίν. 56 για το Π 3937β (ύστερος 3ος αι. π.Χ.). Για το Π 3937η, πρβ. *ΑΔ* 33 (1978), *Μελέτες*, σ. 378-379, αρ. 30, σχ. 15, πίν. 120α (β' μισό 2ου - αρχές 1ου αι. π.Χ.). *Kerameikos IX*, σ. 187, αρ. Ε 101, 1-2, πίν. 96, 8 (2ος αι. π.Χ.). *Τάφοι Βέροιας*, σ. 56, αρ. Π 1402, πίν. 26β (μετά τα μέσα του 2ου αι. π.Χ.). Τα μυροδοχεία Π 3937α, γ, η, διακοσμούνται με υπόλευκες ταινίες.
48. Για το Π 3947α, πρβ. *Kerameikos IX*, σ. 187, αρ. Ε 100, 2, πίν. 96, 7 (2ος αι. π.Χ.). Για το Π 3947β, πρβ. *ΑΔ* 32 (1977), *Μελέτες*, σ. 357, αρ. 603, πίν. 120α (γ' τέταρτο 2ου αι. π.Χ.). *Τάφοι Βέροιας*, σ. 38, αρ. 1253, πίν. 13 (γ' τέταρτο 2ου αι. π.Χ.).

Εικ. 5

οποία έχουν υψηλό λαιμό και στέλεχος και ακόμα αμελέστερο πλάσιμο. Οι τμήσεις γίνονται εντονότερες, κυρίως στον ώμο, το ύψος και η διάμετρος του σώματος μειώνονται⁴⁹. Από τα μυροδοχεία του τάφου, το Π 6099 παρουσιάζει περισσότερο διογκωμένο σώμα⁵⁰ (εικ. 4δ), ενώ τα υπόλοιπα τείνουν προς τα πολύ λεπτά σωληνωτά μυροδοχεία που διαδίδονται αυτή την εποχή⁵¹. Άλλωστε η σύγχρονη χρήση ατρακτόσχημων μυροδοχείων διαφορετικών μορφολογικών παραλλαγών είναι φαινόμενο συνηθισμένο στον 2ο/1ο αι. π.Χ.⁵²

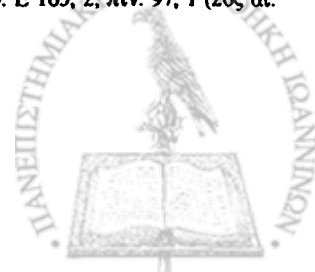
Ο τύπος των ατρακτόσχημων μυροδοχείων συνεχίζεται και στο β' μισό του 1ου αι. π.Χ. και έως τον 1ο αι. μ.Χ., διατηρώντας τα βασικά μορφολογικά του γνωρίσματα. Το σώμα όμως χάνει την έντονη διόγκωση στον ώμο και γίνεται ωοειδές και στενό. Εξαφανίζεται ο χοανοειδής λαιμός, γίνεται κυλινδρικός και καταλήγει σε οριζόντιο ή γυριστό χείλος. Τα τοιχώματα είναι

49. Πρβ. *Kerameikos IX*, σ. 187, αρ. Ε 103, 1, πίν. 97.1 (2ος αι. π.Χ.). ΑΔ 32 (1977), Μελέτες, σ. 365, αρ. 2, πίν. 124δ. *BCH 94* (1970), σ. 511, αρ. 188.49, 188.65, εικ. 203-204 (αρχές 1ου αι. π.Χ.).

50. *BCH 94* (1970), σ. 490, αρ. 85.14, 188.65, εικ. 146 (2ος - 1ος αι. π.Χ.). Ph. Bruneau κ.ά., *Délos XXVII, L'îlot de la Maison des Comédiens*, Paris 1970, σ. 254, αρ. D 160, πίν. 46 (2ος - 1ος αι. π.Χ.).

51. Πρβ. I. - R. Hägg, *Excavations in the Barbouna Area at Asine 4*, *Acta Universitatis Upsallensis*, Boreas 4:4 (Uppsala 1980), σ. 52, εικ. 37a-39a, 37b-39b (β' μισό 2ου-αρχές 1ου αι. π.Χ.). *Kerameikos IX*, σ. 164-165, αρ. 389, 391, πίν. 70.

52. Βλ. I. Παπαποστόλου, ΑΔ 32 (1977), Μελέτες, σ. 335, και *Kerameikos IX*, σ. 187, αρ. Ε 103, 2, πίν. 97, 1 (2ος αι. π.Χ.). *AJA* 91 (1987), σ. 109.

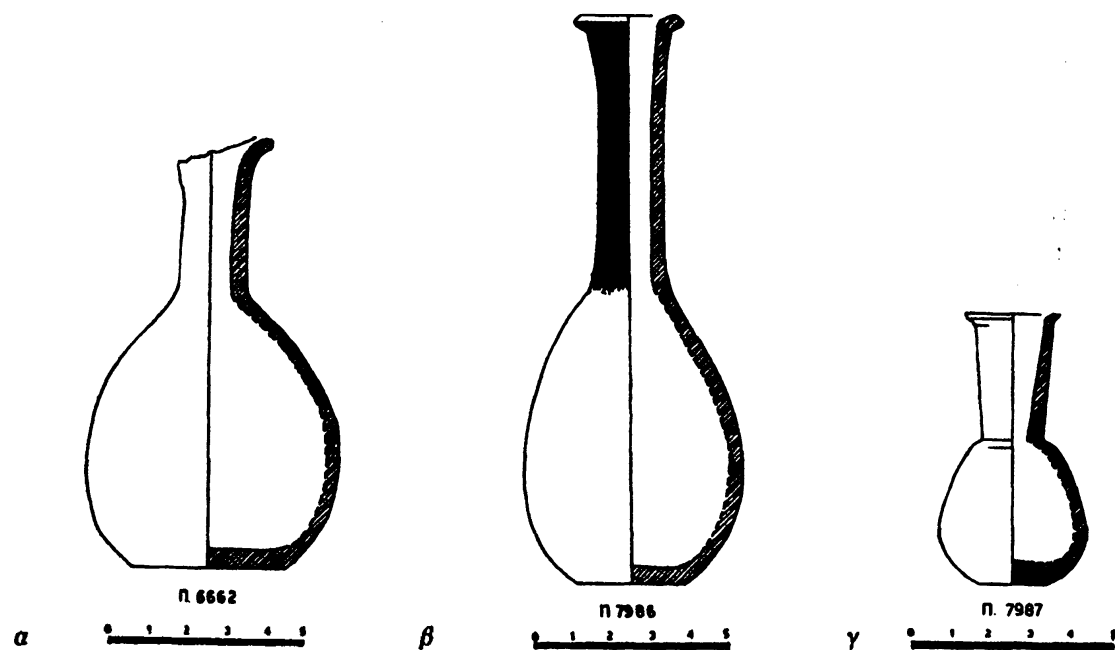

παχιά. Η βάση δημιουργείται με την απλή εύρυνση του στελέχους και γενικά η όλη εμφάνιση δείχνει αμέλεια στο πλάσιμο.

Παραδείγματα ατρακτόσχημων μυροδοχείων στο τελευταίο αυτό στάδιο εξέλιξης του σχήματος δίνουν τα παρακάτω ταφικά σύνολα, που χρονολογούνται στο β' μισό του 1ου αι. π.Χ. - α' μισό του 1ου αι. μ.Χ.: Π 6663 (εικ. 5α-β, πίν. 17α, 19α), Π 5565, Π 5566 (εικ. 5α-β, πίν. 17α, 19β) και Π 5272, Π 5273 (πίν. 17α, 20α)⁵³. Στα σύνολα αυτά τα ατρακτόσχημα συνυπάρχουν με τα χωρίς πόδι μυροδοχεία, που είναι γνωστό ότι εμφανίζονται μετά τα μέσα του 1ου αι. π.Χ.⁵⁴

Το σχήμα φαίνεται ότι επιβιώνει και στον 1ο αι. μ.Χ., όπως φαίνεται και από τα κτερίσματα του τάφου 1 του οικ. Παναγιωτάκη, όπου τα ατρακτόσχημα μυροδοχεία Π 7988 - Π 7993 (εικ. 5γ, πίν. 17α, 20β) συνυπάρχουν με βολβόσχημα μυροδοχεία, που χρονολογούνται αυτήν την περίοδο⁵⁵.

Τύπος ΣΤ (εικ. 6, πίν. 21α)

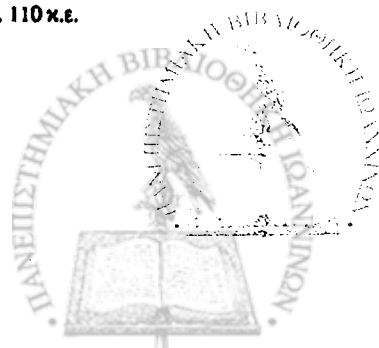
Εικ. 6

Η τελευταία κατηγορία ΣΤ περιλαμβάνει τα μυροδοχεία χωρίς πόδι, τα γνωστά ως βολβόσχημα ή *bulbous uguentaria*. Τα αγγεία αυτά, σε σύγκριση με τα ατρακτόσχημα έχουν μικρή διάμετρο ζωής ενός αιώνα περίπου, β' μισό 1ου αι. π.Χ. - α' μισό 1ου αι. μ.Χ., και δίνουν στη συνέ-

53. Πρβ. ΑΔ 32 (1977), Μελέτες, σ. 365, αρ. 1, πίν. 124γ. ΑΕ 1976, Χρονικά, σ. 19, τφ. 2, πίν. ΚΒα. ΡΕ 1, σ. 100, τφ. C, εικ. 7, 1-2 (β' μισό 2ου αι. π.Χ.).

54. Για τη συνύπαρξη ατρακτόσχημων με βολβόσχημα μυροδοχεία, βλ. ΑΔ 91 (1987), σ. 110 και σημ. 30, όπου υπάρχουν παραδείγματα από άλλες περιοχές. Για την εμφάνιση των χωρίς πόδι μυροδοχείων (*bulbous*), βλ. ό.π., σ. 110 κ.ε.

55. Βλ. αμέσως παρακάτω για τα μυροδοχεία χωρίς πόδι.

χεια τη θέση τους στα γυάλινα μυροδοχεία⁵⁶. Στην περίοδο αυτή χρονολογούνται και τα μυροδοχεία από τους τάφους της Ρόδου, χωρίς να είναι δυνατή μια ακριβέστερη χρονολόγηση, γιατί η μελέτη των αγγείων αυτών δεν έχει δώσει μέχρι τώρα ασφαλή συμπεράσματα για την εξέλιξή τους.

Τα μυροδοχεία Π 6662 (εικ. 6α, πίν. 21α, 19α), Π 5274 (πίν. 21α, 20α), Π 5571 (πίν. 21α, 19β) και Π 7986 (εικ. 6β, πίν. 21α, 20β) μπορούν να ενταχθούν στις ομάδες I και II της Κορίνθου⁵⁷, ενώ στην ομάδα III αντιστοιχεί το μυροδοχείο Π 7987 (εικ. 6γ, πίν. 21α, 20β) με χοανοειδή λαιμό και έντονη τμήση στη βάση του.

Ο τύπος αυτός του βολβόσχημου μυροδοχείου έχει μεγάλη διάδοση στον 1ο αι. μ.Χ.⁵⁸

ΡΟΔΙΑΚΟΙ ΑΜΦΟΡΕΙΣ (πίν. 21β)

Ονομάζουμε αυτούς τους αμφορείς ροδιακούς, γιατί όλα τα γνωστά δημοσιευμένα παραδείγματα προέρχονται από τη Ρόδο⁵⁹. Η διακόσμησή τους με τις μελανές γραπτές ταινίες πάνω σε άβαφη επιφάνεια είναι χαρακτηριστική για τα εργαστήρια της Ιωνίας.

Ο αμφορέας χαρακτηρίζεται από πλατύ οριζόντιο χείλος, κάτω από το οποίο υπάρχει αυλάκωση και νεύρωση, φαρδύ λαιμό που ανοίγει προς τα κάτω, έντονα τονισμένο ώμο και σώμα που στενεύει απότομα προς τη βάση, η οποία είναι βαριά, σε σχήμα εχίνου. Το σχήμα του αγγείου είναι ήδη γνωστό από νεκροταφεία της Ιαλυσού του 5ου αι. π.Χ.⁶⁰ Ο τρόπος όμως διακόσμησης με τις ταινίες και τη στικτή γραμμή στη ρίζα του λαιμού συνεχίζει μια παράδοση που υπάρχει ήδη σε αμφορείς του 6ου αι. π.Χ.⁶¹

Τα ενδεικτικά παραδείγματα αμφορέων από τη νεκρόπολη της Ρόδου περιορίζονται στο γ' τέταρτο του 4ου αι. π.Χ. Το σχήμα δεν φαίνεται να επιβιώνει στον 3ο αι. π.Χ.

Η χρονολόγηση των αμφορέων στηρίχθηκε στα αγγεία που βρέθηκαν στα ίδια ταφικά σύνολα: οι αμφορείς Π 4167 και Π 4168 (πίν. 21β, 22α) χρονολογήθηκαν από τον κάρναρο⁶² του τάφου, ενώ η χρονολόγηση των αμφορέων των δύο επόμενων ταφικών συνόλων, Π 4203 (πίν. 21β, 22β) και Π 4216 (πίν. 21β, 23α), στηρίχθηκε στα λυχνάρια⁶³ και τα bolsai⁶⁴ που βρέθηκαν μαζί.

56. Βλ. ΑΔ 32 (1977), Μελέτες, σ. 413, και ΑΙΑ 91 (1987), σ. 110 κ.ε., όπου και σχετική βιβλιογραφία.

57. *Corinth XIII*, σ. 167. Για τα μυροδοχεία Π 5274, Π 6662α (ομάδα I της Κορίνθου), πρβ. επίσης *Agora V*, σ. 31, αρ. G97, πίν. 5 (α' μισό 1ου αι. π.Χ.). ΑΔ 32 (1977), Μελέτες, σ. 400, αρ. 2024, πίν. 141γ. *Kerameikos IX*, σ. 195, αρ. Pr.18, πίν. 100. Για τα μυροδοχεία Π 5571 (ομάδα II της Κορίνθου), πρβ. *PF I*, σ. 104, αρ. 16-18, εικ. 9. *Kerameikos IX*, σ. 188, αρ. E 115, 1, πίν. 98, 2 (1ος αι. π.Χ. - 1ος αι. μ.Χ.).

58. Πρβ. ΑΔ 32 (1977), Μελέτες, σ. 367, αρ. 594, 595, 596, πίν. 125α-γ. *Kerameikos IX*, σ. 195, αρ. Pr. 17, 1-3, πίν. 100 (1ος αι. π.Χ.). ΑΙΑ 91 (1987), σ. 114, εικ. 8. Για τα υπόλοιπα μυροδοχεία του συνόλου, βλ. προηγούμενη σημείωση. Για το Π 7986, πρβ. επίσης *AM 81* (1966), σ. 111, αρ. 204, πίν. 62, 1.

59. *Agora XII*, σ. 341, αρ. 1497-8, πίν. 63. E. Langlotz, *Griechische Vasen in Würzburg*, München 1932, σ. 19, αρ. 142, πίν. 18. *CVA Deutschland 14*, σ. 55, αρ. 4 (3305), πίν. 50,4. *CIRh II*, σ. 145, αρ. 13918, εικ. 27. *CIRh VIII*, σ. 109, αρ. 1, εικ. 97, σ. 182, αρ. 68,4, εικ. 172, σ. 187, αρ. 78,3, εικ. 179. ΑΔ 24 (1969), Χρονικά, σ. 473, πίν. 474β και σ. 481, πίν. 479α. ΑΔ 28 (1973), Χρονικά, σ. 639, πίν. 599β-γ. ΑΔ 33 (1978), Χρονικά, σ. 402-3, πίν. 211α, 212α-β.

60. Βλ. προηγούμενη σημείωση.

61. *CIRh III*, σ. 178, αρ. 10568, εικ. 172. *CIRh IV*, σ. 149, αρ.3, εικ. 149.

62. Πρβ. *Agora XII*, σ. 286, αρ. 708, πίν. 29 (350 π.Χ. περίπου).

63. *Agora IV*, τύπος 25A Prime, σ. 70, πίν. 38.

64. Πρβ. *Kerameikos IX*, σ. 157, αρ. 351, 2, πίν. 67, 1. *AM 81* (1966), σ. 52, αρ. 104, 5, πίν. 41, 1. *Hesperia* 20 (1951), σ. 117, αρ. 3, 3, πίν. 50c.

ΠΡΟΧΟΙ (πίν. 23β)

Ένα άλλο σχήμα αγγείου που πρέπει να θεωρηθεί ροδιακής παραγωγής είναι η άβαφη πρόχους, με την χαμηλή κωνική ή δακτυλιόσχημη βάση, το σφαιρικό σώμα και τον ευρύ λαιμό, που καταλήγει σε δακτυλιόσχημο χείλος, κάτω από το οποίο υπάρχει αυλάκωση και νεύρωση. Η μετάβαση από το λαιμό στο σώμα γίνεται με συνεχή καμπύλη ή δημιουργεί ακμή στο ύψος της ρίζας της λαβής. Το μικρό μέγεθος των αγγείων αυτών, που δεν ξεπερνάει τα 15 εκατοστά σε ύψος, σε συνδυασμό με το ότι ελάχιστα βρέθηκαν σε ανασκαφές της αρχαίας πόλης, συνηγορεί στην πιθανή χρήση τους κυρίως ως ταφικά κτερίσματα⁶⁵. Οι ροδιακές πρόχοι έχουν σημαντικές μορφολογικές διαφορές από τα μεγαλύτερα όμοιου τύπου αγγεία, γνωστά από την Αττική και άλλες περιοχές⁶⁶. Όπως δείχνουν τα ταφικά σύνολα της Ρόδου, το σχήμα αυτό έχει περιορισμένη διάρκεια, από το τελευταίο τέταρτο του 4ου έως το α' τέταρτο του 3ου αι. π.Χ.

Στο τελευταίο τέταρτο του 4ου αι. π.Χ. χρονολογούνται οι πρόχοι: Π 8181 (πίν. 23β, 6α) από το μυροδοχείο του τάφου (τύπου Β, με ταινίες) και Π 2755 (πίν. 23β, 24α) από τους κανθάρους του ταφικού συνόλου⁶⁷.

Στο τέλος του 4ου αι. π.Χ. η πρόχους Π 3927 (πίν. 23β, 8α) από το μυροδοχείο (τύπου Β, άβαφο) και τον κάνθαρο του τάφου⁶⁸.

Στο α' τέταρτο του 3ου αι. π.Χ. μπορεί να χρονολογηθεί η πρόχους Π 8607 (πίν. 23β, 10β) από τα μυροδοχεία (τύπου Γ) και τον αμφικωνικό ασκό του ταφικού συνόλου, αγγεία που δεν επιτρέπουν χρονολόγηση στον 4ο αι. π.Χ.⁶⁹

ΟΛΠΕΣ (πίν. 24β)

Οι όλπες από τους τάφους της Ρόδου δεν έχουν ακριβή παράλληλα στις γνωστές όλπες από τον κυρίως ελλαδικό χώρο. Το σχήμα με την κωνική βάση, το ραδινό ανεπτυγμένο σώμα και την ταινιωτή λαβή, που δεν ξεπερνά το ύψος του οριζόντιου χείλους, βρίσκει παράλληλα στην Αλεξάνδρεια και τη Σάμο⁷⁰ και ίσως είναι χαρακτηριστικό για τα εργαστήρια του ανατολικού Αιγαίου.

Στα ταφικά σύνολα διαγράφεται η εξέλιξη του σχήματος, που είχε μακρά διάρκεια χρήσης μέχρι και τον 1ο αι. π.Χ. τουλάχιστον. Όπως φαίνεται κυρίως από τους τάφους του Πόνταμου της Χάλκης, το σχήμα ήταν ήδη γνωστό στο α' μισό του 4ου αι. π.Χ.⁷¹

Στη σειρά της Ρόδου παρακολουθούμε την εξέλιξη από το β' μισό του 4ου αι. π.Χ. με τις όλπες Π 4221 και Π 4222, καθώς και την Π 1447 (πίν. 24β, 25α-β). Και στις τρεις το περίγραμμα είναι ενιαίο, χωρίς τμήση στη βάση του λαιμού, όπως και στα παραδείγματα του ίδιου αιώνα

65. Για μικρές πρόχους από τάφους της Αττικής, βλ. AM 81 (1966), σ. 125, αρ. 224, 5, πίν. 76, 4. *Hesperia* 20 (1951), σ. 123, πυρά 7, 13, πίν. 52α και σ. 129, πυρά 13, 11, πίν. 54α.

66. Thompson, σ. 325, αρ. Α 53, εικ. 8, σ. 343, αρ. Β 39, εικ. 23. AM 85 (1970), σ. 141, αρ. 90-92, πίν. 57, 4. *Τάφοι Βέροιας*, σ. 155-157, εικ. 66. Μεγαλύτερη ομοιότητα έχουν με τις πρόχους από την Ισπρία: *Histria* 11, σ. 179, αρ. 11, 8, πίν. 90.

67. Πρβ. *Agora XII*, σ. 287, αρ. 712, πίν. 29 (325 π.Χ.). AM 85 (1970), σ. 133, αρ. 5, πίν. 54, 1. Thompson, σ. 319, αρ. Α 28, εικ. 5.

68. Για τον κάνθαρο, πρβ. AM 85 (1970), σ. 139, αρ. 79, πίν. 56, 4 και 79, 2.

69. Για τους αμφικωνικούς ασκούς, βλ. σ. 77.

70. *Scitibi*, σ. 58, αρ. 141, πίν. LI, 91. AM 54 (1929), σ. 48, εικ. 36, αρ. 2.

71. *CIRh* II, σ. 154, τφ. 17, εικ. 36.

από τη νεκρόπολη του Πόνταμου⁷².

Στο α' μισό του 3ου αι. π.Χ. τονίζεται η διάκριση του λαιμού από τον ώμο, χάνεται η ραδινότητα του σώματος και το αγγείο αποκτά μια έντονη μείωση προς τη βάση⁷³.

Στο στάδιο αυτό βρίσκονται οι όλπες Π 7798 και Π 7740 (πίν. 24β, 11α), όπως επιβεβαιώνεται και από το μυροδοχείο του ταφικού συνόλου (τύπου Γ), που χρονολογείται στο β' τέταρτο του 3ου αι. π.Χ.

Στα τέλη του 3ου αι. π.Χ. μπορεί να χρονολογηθεί η όλπη Π 6152 (πίν. 24β, 26α) από το μυροδοχείο του ταφικού συνόλου (τύπου Ε)⁷⁴. Η μέγιστη διάμετρος της όλπης μετατοπίζεται χαμηλότερα και το σώμα του αγγείου γίνεται ωοειδές.

Τη μορφή που αποκτά το σχήμα στο 2ο αι. π.Χ. μας δίνουν οι όλπες Π 5975 (πίν. 24β, 26β), οι οποίες χαρακτηρίζονται από το βαρύ, σχεδόν κυλινδρικό σώμα και την απουσία βάσης.

Η τελευταία όλπη της σειράς Π 5569 (πίν. 24β, 19β) χρονολογείται από τα μυροδοχεία του τάφου (τύπου Ε και ΣΤ) στο β' μισό του 1ου αι. π.Χ.⁷⁵ Το αγγείο διατηρεί τα ύστερα γνωρίσματα του σχήματος, αλλά έχει πιο κοντό λαιμό και μικρότερη επιφάνεια στήριξης.

Σημαντικό στοιχείο για την χρονολόγηση φαίνεται πως είναι και ο τρόπος βαφής του αγγείου: στις πρώιμες όλπες το γάνωμα φθάνει λίγο πάνω από τη βάση, βαθμιαία περιορίζεται προς τα πάνω, και στις ύστερες φτάνει στο μέσον περίπου του ύψους του αγγείου.

ΑΣΚΟΙ ΤΥΠΟΥ GUTTUS

Οι ασκοί τύπου guttus από τα ταφικά σύνολα της Ρόδου διακρίνονται σε δύο μορφολογικές παραλλαγές: α) σε ασκούς με σφαιρικό σώμα, και β) με αμφικωνικό σώμα.

Σφαιρικοί ασκοί (πίν. 27α)

Οι ασκοί τύπου guttus με σφαιρικό σώμα είναι γνωστοί κυρίως στα πρώτα στάδια της εξέλιξής τους από αττικά παραδείγματα του 4ου αι. π.Χ.⁷⁶ Από τα ελληνιστικά χρόνια, μολονότι το σχήμα είναι ιδιαίτερα αγαπητό, δεν υπάρχουν πολλά δημοσιευμένα παραδείγματα. Έτσι, πέρα από μερικές γενικές παρατηρήσεις για την εξελικτική πορεία του σχήματος από ογκωδέστερη μορφή, με πλατιά επιφάνεια στήριξης, σε αγγεία με στενότερη βάση και σώμα και υψηλότερο λαιμό⁷⁷, δεν μπορούν να διαγραφούν πιο συγκεκριμένα τυπολογικά χαρακτηριστικά. Η δυσκολία αυτή ίσως οφείλεται και στο ότι το σχήμα δεν ακολούθησε ευθύγραμμη πορεία εξέλιξης.

Οι ασκοί από τους τάφους της Ρόδου καλύπτουν το διάστημα από το τέλος του 4ου αι. π.Χ. έως και το β' μισό του 3ου αι. π.Χ.

Τα χαρακτηριστικά των πρώιμων ασκών του β' μισού του 4ου αι. π.Χ., δηλαδή πλατιά

72. *CIRh* II, σ. 143, τφ. 9, εικ. 22 και σ. 145, τφ. 12, εικ. 27.

73. Σύγκρινε και την όλπη του τάφου 19 από τον Πόνταμο της Χάλκης: βλ. *CIRh* II, σ. 158, εικ. 40.

74. Πρβ. *Alt-Ägina* II I, σ. 88, αρ. 710, πίν. 56. *Τάφοι Βέροιας*, σ. 35, Π 1243, πίν. 10.

75. Βλ. σ. 73 και σημ. 53.

76. *Agora* XII, σ. 160, αρ. 1192-6, εικ. 11, πίν. 39. *Olynthus* XIII, σ. 249, πίν. 168-9.

77. Βλ. *Agora*, ό.π., και *PF* 2, σ. 50-51.

βάση και τοποθέτηση της μέγιστης διαμέτρου αμέσως πάνω από αυτήν, είναι φανερά στον ασκό Π 6611⁷⁸ (πίν. 27α, 12β), που χρονολογείται από τον κρατηρίσκο του τάφου στο γ' τέταρτο του 4ου αι. π.Χ.⁷⁹

Στο α' μισό του 3ου αι. π.Χ. χρονολογούνται οι παρακάτω ασκοί: Ο Π 7096 (πίν. 27α, 9α) από το μυροδοχείο του ταφικού συνόλου (τύπου Β, άβαφο), που τοποθετείται στις αρχές του 3ου αι. π.Χ. Ο Π 6116 (πίν. 27α-β)⁸⁰ από τον κάρθαρο των αρχών του 3ου αι. π.Χ.⁸¹ και ο Π 4256 (πίν. 27α, 10α), με μικρότερη βάση, ο οποίος χρονολογείται από το μυροδοχείο (τύπου Γ) και τον κάρθαρο του ταφικού συνόλου στο α' τέταρτο του 3ου αι. π.Χ.⁸²

Ένδειξη για την επιβίωση πρωιμότερων μορφολογικών γνωρισμάτων σε νεότερα στάδια εξέλιξης αποτελεί ο ασκός Π 4057 (πίν. 27α, 17β), που βρέθηκε στον ίδιο τάφο με ατρακτόσχημο μυροδοχείο (τύπου Ε), το οποίο χρονολογείται στα μέσα του 3ου αι. π.Χ.⁸³

Στους ασκούς του β' μισού του 3ου αι. π.Χ. η βάση είναι μικρότερη και η μέγιστη διάμετρος ανεβαίνει στο μέσο του σώματος του αγγείου. Την περίοδο αυτή χρονολογούνται οι ασκοί Π 7608 (πίν. 27α, 18α) από τις λαγύνους και το ατρακτόσχημο μυροδοχείο του τάφου⁸⁴ και ο Π 5665 (πίν. 27α, 28α) από τον κάρθαρο που βρέθηκε μαζί⁸⁵.

Αμφικωνικοί ασκοί (πίν. 28β)

Οι ασκοί τύπου *guttus* με αμφικωνικό σώμα εμφανίζονται αργότερα από τους σφαιρικούς, γύρω στις αρχές του 3ου αι. π.Χ.⁸⁶ Αυτό είναι ίσως το μόνο βέβαιο στοιχείο για τη χρονολόγηση των αγγείων αυτών, τα οποία, σύμφωνα με τα μέχρι τώρα δημοσιευμένα παραδείγματα, επιβιώνουν μέχρι τον 2ο αι. π.Χ. τουλάχιστον⁸⁷. Η τυπολογική τους εξέλιξη είναι το ίδιο προβληματική με αυτή των σφαιρικών ασκών⁸⁸. Έτσι, αναγκαστικά η χρονολόγηση των αγγείων αυτής της κατηγορίας στηρίχθηκε μόνο στα αγγεία που βρέθηκαν μαζί στον ίδιο τάφο.

Πρωιμότεροι θα πρέπει να θεωρηθούν οι ασκοί Π 4233 (πίν. 28β, 7β) και Π 7594 (πίν. 28β, 29α), που χρονολογούνται από τα μυροδοχεία (τύπου Γ) στο α' τέταρτο του 3ου αι. π.Χ.

Γύρω στα μέσα του αιώνα τοποθετείται ο ασκός Π 7575 (πίν. 28β, 13β), με στενότερη βάση, από τα ατρακτόσχημα μυροδοχεία του τάφου⁸⁹.

78. Πρβ. L. Jehasse, «La céramique à vernis noir du Rempart Meridional», *Salamine de Chypre VIII*, Paris 1978, 81, αρ. 772, εικ. 46, πίν. III.

79. Βλ. σ. 69 και σημ. 38.

80. Πρβ. *Hesperia* 31 (1962), σ. 37, αρ. 39, πίν. 21.

81. Πρβ. *AM* 85 (1970), σ. 134, αρ. 9, πίν. 54.1, 79.2. Thompson, σ. 320, αρ. Α 31, εικ. 5.

82. Βλ. σ. 68 και σημ. 30.

83. Βλ. σ. 70 και σημ. 41.

84. Βλ. σ. 70 και σημ. 43, 44.

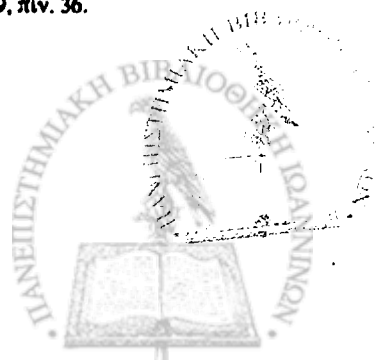
85. Βλ. σ. 80.

86. Για πρώιμους αμφικωνικούς ασκούς, βλ. ενδεικτικά: M. Rostovtzeff, *The Social and Economic History of the Hellenistic World*, Oxford 1935, σ. 162, πίν. XX. *ΑΔ* 35 (1980), Μελέτες, σ. 75, αρ. 15, πίν. 21στ.

87. Για τους ασκούς του 2ου αι. π.Χ., βλ. *PF* 2, σ. 51, αρ. D 74, πίν. 19. *BCH* 94 (1970), σ. 478, αρ. 61, 9, εικ. 112 (1ος αι. π.Χ.). Για άλλα γνωστά παραδείγματα, βλ. *BSA* 49 (1954), σ. 152, αρ. 211 και σ. 154, αρ. 254, εικ. 17. V. Milojević - D. Theodoridis (ed), *Demetrias I*, Bonn 1976, σ. 106, αρ. 79, πίν. XXI, 3 και 42, 3. *Alt-Agina II* 1, σ. 69, αρ. 479, πίν. 36.

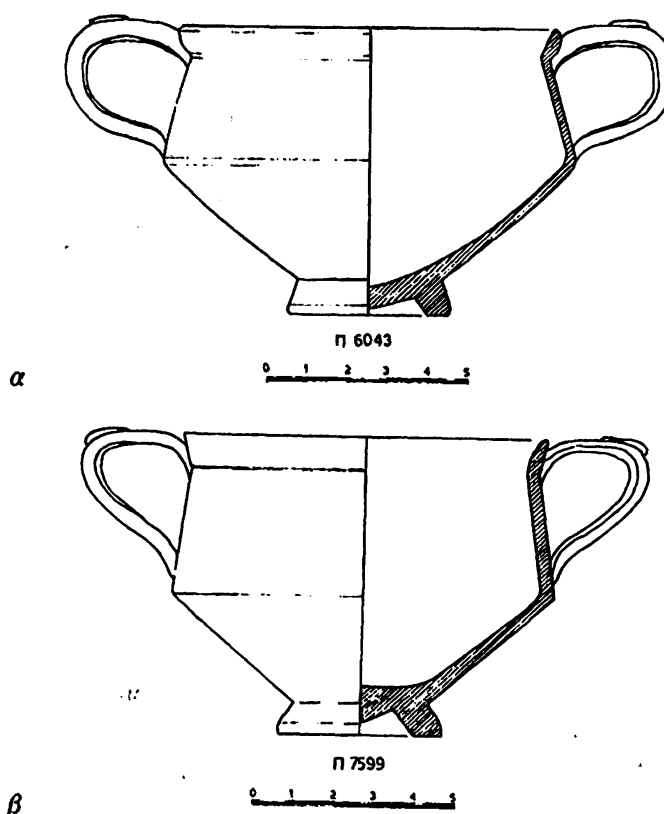
88. Βλ. *PF* 2, σ. 51-52.

89. Βλ. σ. 70 και σημ. 42.

Τέλος, ο ασκός Π 6979 (πίν. 28β, 14α), στον οποίο η μεγαλύτερη διάμετρος είναι υψηλότερα από το μέσο του ύψους του σώματος, χρονολογείται μάλλον μετά τα μέσα του 3ου αι. π.Χ.

ΚΑΝΘΑΡΟΙ ΧΩΡΙΣ ΠΟΔΙ (εικ. 7-8, πίν. 29β, 30α)

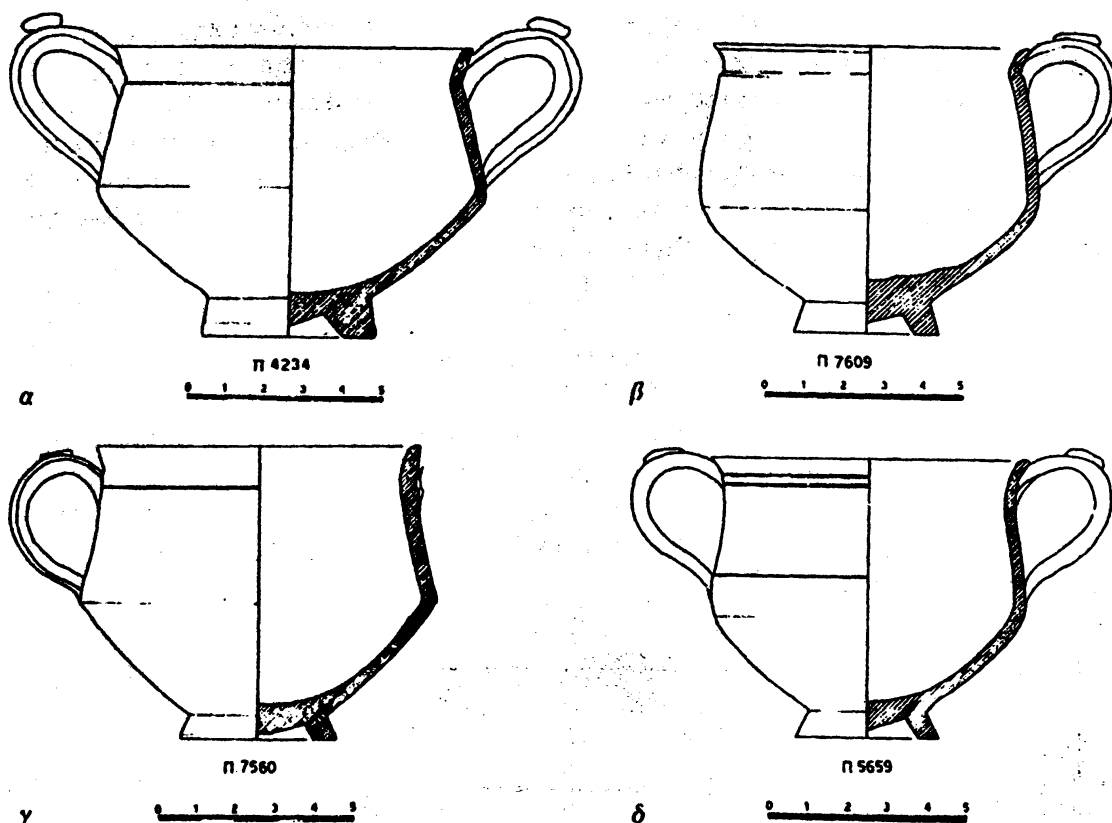
Εικ. 7

Οι κάνθαροι χωρίς πόδι έχουν κωνική στενή βάση, κωνικό το κάτω μέρος του σώματος και υψηλότερο το πάνω τμήμα, με τοίχωμα που κλίνει προς τα μέσα. Το χείλος είναι ταινιωτό, ανασηκωμένο και ανοίγει προς τα έξω. Οι λαβές ταινιωτές, με επίθετο πλαστικό δίσκο. Κάνθαροι με τη μορφή αυτή δεν είναι γνωστοί από άλλες περιοχές και γι' αυτό ίσως τύπος παραγωγής τους είναι η Ρόδος⁹⁰.

Η παρουσία του σχήματος δεν διαπιστώθηκε σε κλειστά ταφικά σύνολα του τελευταίου τετάρτου του 4ου αι. π.Χ., γι' αυτό πιθανώς εμφανίζεται στη στροφή του 4ου προς 3ο αι. π.Χ. και διαρκεί όλο τον αιώνα αυτό.

90. Στα ταφικά σύνολα της Ρόδου παρουσιάζεται και ο γνωστός από την Αττική τύπος κανθάρου· βλ. ενδεικτικά οικ. Βασιλάκη, Τ 19, πίν. 8α, ο οποίος διαφοροποιείται μορφολογικά από τον θεωρούμενο ροδιακό. Βλ. για τους αττικούς κανθάρους, ΑΜ 85 (1970), σ. 167, πίν. 79, 2.

Εικ. 8

Ο πρωιμότερος κώνθαρος είναι ο Π 6043 (εικ. 7α, πίν. 29β, 30β), ο οποίος από το μυροδοχείο του ταφικού συνόλου (τύπου Β, άβαφο) χρονολογείται στο τέλος του 4ου αι. π.Χ.⁹¹

Ο Π 7599 (εικ. 7β, πίν. 29α-β) χρονολογείται επίσης από το μυροδοχείο (τύπου Γ) στο α' τέταρτο του 3ου αι. π.Χ.

Στον επόμενο κώνθαρο της σειράς Π 4234 (εικ. 8α, πίν. 29β, 7β) παρατηρούμε άμβλυνση των έντονων τμήσεων στο σώμα και μείωση της διαμέτρου του. Τα δύο μυροδοχεία που βρέθηκαν μαζί (τύπου Β, με ταινίες και τύπου Γ) συνηγορούν στη χρονολόγησή του στο α' τέταρτο του 3ου αι. π.Χ.

Την εξέλιξη του σχήματος στο β' μισό του 3ου αι. π.Χ. δίνουν οι επόμενοι τρεις κώνθαροι (εικ. 8β-δ, πίν. 30α). Την περίοδο αυτή έχει χαθεί η γωνιώδης ακμή κάτω από τις λαβές, μεταβολή που ήδη εμφανίζεται στον προηγούμενο κώνθαρο. Η μορφή τους φαίνεται επηρεασμένη από τους κανθάρους «Δυτικής Κλιτύος», που είναι γνωστοί αυτή την εποχή από το Πέργαμο και τον υπόλοιπο μικρασιατικό χώρο⁹². Ίχνη διακόσμησης αυτού του τύπου διατηρούνται και στους τρεις κανθάρους, οι οποίοι και έχουν γάνωμα καλύτερης ποιότητας, στοιχείο που δεν χα-

91. Πρβ. μυροδοχείο του ίδιου τύπου Π 3944 (οικ. Βασιλάκη, Τ 19), σ. 93, πίν. 8α.

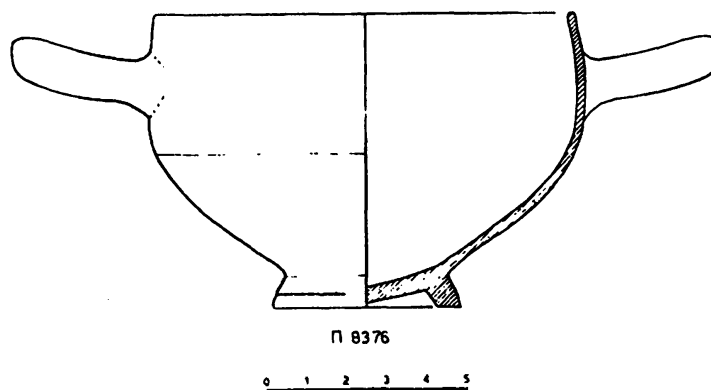
92. Βλ. ΡΕ 2, σ. 47-48, αρ. D 25, πίν. 9-10.

ρακτηρίζει τα ροδιακά αγγεία. Ο πηλός τους όμως δείχνει ότι είναι μάλλον τοπικής παραγωγής. Η χρονολόγησή τους στο β' μισό του 3ου αι. π.Χ. στηρίχθηκε κυρίως στα αγγεία που βρέθηκαν στα ίδια ταφικά σύνολα. Ενδεικτικά για τη χρονολόγηση του κανθάρου Π 7609 (εικ. 8β, πίν. 30α, 18α) είναι το μυροδοχείο και οι λάγυνοι του τάφου⁹³, ενώ η χρονολόγηση του Π 7560 (εικ. 8γ, πίν. 30α, γ) στηρίχθηκε στο μυροδοχείο του συνόλου⁹⁴. Τέλος, ο κάνθαρος Π 5659 (εικ. 8δ, πίν. 30α, 28α) χρονολογήθηκε με βάση την ομοιότητά του με τον Π 7609, αφού τα άλλα αγγεία του τάφου δεν βοηθούν ιδιαίτερα στη χρονολόγηση.

ΡΟΔΙΑΚΟΙ ΣΚΥΦΟΙ (εικ. 9-10, πίν. 31α)

Οι σκύφοι αυτού του τύπου χαρακτηρίζονται από χαμηλή κωνική βάση, ημισφαιρικό σώμα και οριζόντιες λαβές. Σκύφοι αυτής της μορφής εντοπίστηκαν μόνο στις νεκροπόλεις της Ρόδου και στη νεκρόπολη Sciatbi της Αλεξάνδρειας⁹⁵, γεγονός που δείχνει ότι είναι μάλλον ροδιακής παραγωγής. Το σχήμα φαίνεται ότι επικρατεί τον 4ο αι. π.Χ. κυρίως και εξαφανίζεται στο α' τέταρτο του 3ου αι. π.Χ.

Εικ. 9

Από τη σειρά των σκύφων που εξετάζουμε, πρωιμότερος είναι ο Π 8376 (εικ. 9, πίν. 31α, 6α), ο οποίος χρονολογείται από το μυροδοχείο (τύπου Β, με ταινίες) και το λυχνάρι του ταφικού συνόλου στο τελευταίο τέταρτο του 4ου αι. π.Χ.⁹⁶

Στην ίδια περίοδο τοποθετείται ο σκύφος Π 880 (εικ. 10α, πίν. 31α-β) από τον ασκό τύπου *guttus*⁹⁷.

Ο σκύφος Π 1018 (εικ. 10β, πίν. 31α, 4β) χρονολογείται στο τέλος του 4ου αι. π.Χ. από το

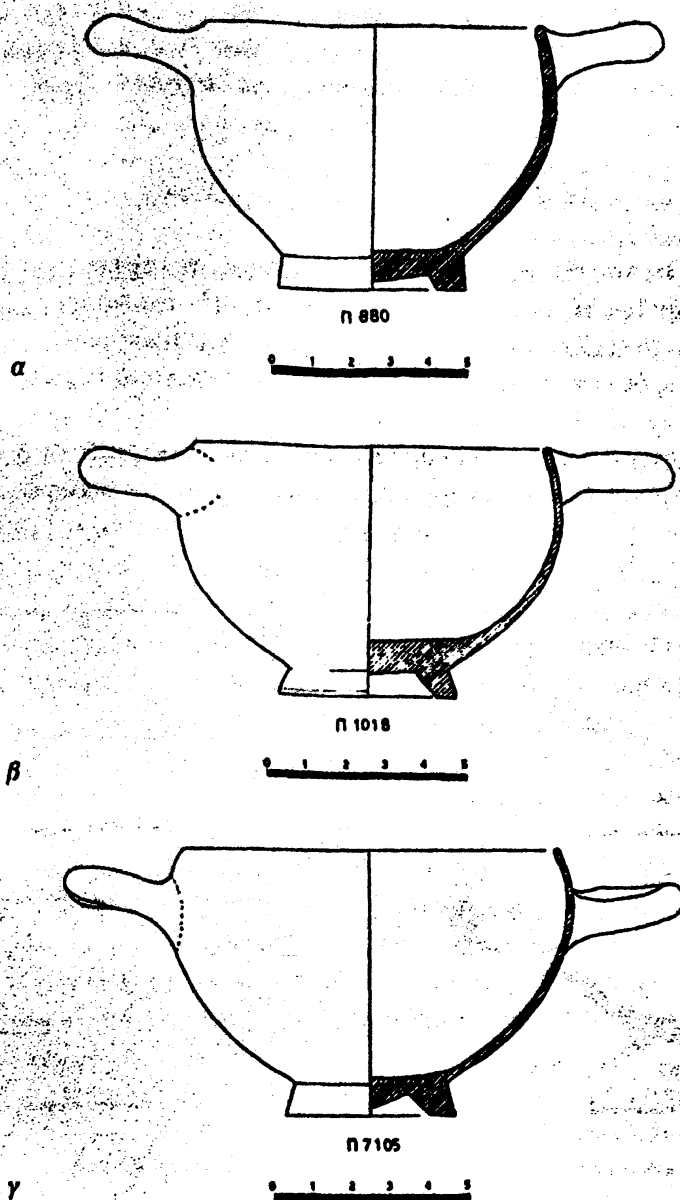
93. Βλ. σ. 70 και σημ. 43, 44.

94. Για το μυροδοχείο, πρβ. *Ann. Mus. Alex. III* (1940-50), σ. 154, πίν. LIV, 3 (μετά το 250 π.Χ.).

95. *CIRh* II, σ. 148, αρ. 13930, εικ. 28 και σ. 158, αρ. 13965, εικ. 40. *CIRh* VI-VII, σ. 467, εικ. 18. *Sciatbi*, σ. 63, αρ. 160, πίν. LVI, 119.

96. Για το λυχνάρι, βλ. σημ. 20.

97. Πρβ. *BSA* 49, 1954, σ. 145, αρ. 122, εικ. 17. Πρβ. επίσης τον ασκό Π6611 (οικ. Διακοδημητρίου, Τ6), σ. 77 και σημ. 78.

Εικ. 10

μυροδοχείο (τύπου Α, άβαφο) και τον κρατηρίσκο του ταφικού συνόλου⁹⁸.

Τέλος, στο α' τέταρτο του 3ου αι. π.Χ. τοποθετείται ο σκύφος Π 7105 (εικ. 10γ, πίν. 31α, γ) από το λυχνάρι και τον ασκό τύπου guttus⁹⁹.

Έντονες παραλλαγές στο σχήμα δεν διακρίνονται, εκτός από τον τελευταίο σκύφο, όπου το

98. Για τον κρατηρίσκο, βλ. σημ. 13.

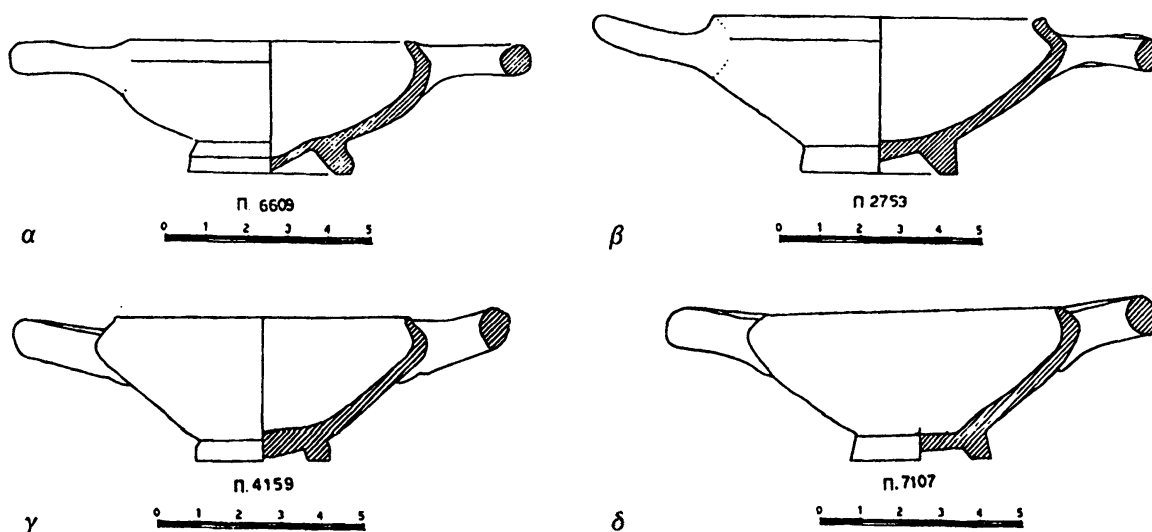
99. Για το λυχνάρι, βλ. Agora IV, τύπος 25A, σ. 67, πίν. 38. Πρβ. τον ασκό του συνόλου με τον ασκό Π 7096 (οικ. Γδο-ντάκη, Τ 11), σ. 77.

κάτω μέρος του σώματος στενεύει εντονότερα προς τη βάση και διασπάται το συνεχές καμπύλο περίγραμμα των σκύφων του 4ου αι. π.Χ. Μια διαφοροποίηση που παρατηρείται στο σχήμα των λαβών δεν φαίνεται να αποτελεί ενδεικτικό στοιχείο για τη χρονολόγηση.

ΔΙΩΤΑ ΦΙΑΛΙΔΙΑ (εικ. 11, πίν. 32α-β)

Στα ταφικά σύνολα που εξετάζονται το σχήμα φαίνεται ότι καλύπτει το χρονικό διάστημα από το β' μισό του 4ου έως τις αρχές του 3ου αι. π.Χ. Από τις ανασκαφές όμως στην πόλη της Ρόδου γνωρίζουμε ότι συνεχίζεται μέχρι και τα ύστερα ελληνιστικά χρόνια. Παράλληλα παραδείγματα του σχήματος δεν εντοπίστηκαν σε άλλη περιοχή εκτός από τις νεκροπόλεις της Αλεξάνδρειας¹⁰⁰.

Το χείλος, που διακρίνεται από το σώμα με μια ελαφριά ακμή ή χάραξη, δεν δημιουργεί την κατάλληλη υποδοχή για να δεχθεί κάλυμμα, που άλλωστε ποτέ δεν βρέθηκε με φιαλίδιο στον ίδιο τάφο.

Εικ. 11

Στο γ' τέταρτο του 4ου αι. π.Χ. χρονολογείται το Π 6609 (εικ. 11α, πίν. 32α-β, 12β) από τον κρατηρίσκο του συνόλου¹⁰¹.

Στο τελευταίο τέταρτο του 4ου αι. π.Χ. μπορούν να χρονολογηθούν τα φιαλίδια Π 2753 (εικ. 11β, πίν. 32α-β, 24α) από τους κανθάρους του τάφου¹⁰² και Π 4159 (εικ. 11γ, πίν. 32α-γ) από το μυροδοχείο (τύπου Β, άβαφο).

100. *Sciarbi*, σ. 68, πίν. LVI, αρ. 122. *Ann. Mus. Alex.* 1935-39, σ. 91, 93, πίν. XLIX, 2, 3 (νεκροταφείο Hadra).

101. Βλ. σημ. 38.

102. Βλ. σημ. 67.

Τέλος, το φιαλίδιο Π 7107 (εικ. 11δ, πίν. 32α-β, 31γ) χρονολογείται από το λυχνάρι και τον ασκό τύπου *guttus* στις αρχές του 3ου αι. π.Χ.¹⁰³

Η σειρά κατάταξης των αγγείων αυτών δείχνει ότι η εξέλιξη του σχήματος προχωρεί από τα φιαλίδια με πιο καμπύλο περίγραμμα σε αυτά με κωνικό. Χαρακτηριστική επίσης θα πρέπει να θεωρηθεί η αλλαγή στη διαμόρφωση των λαβών, οι οποίες από πεταλόσχημες κυλινδρικές γίνονται ταινιωτές και τριγωνικές, και προσκολλώνται πρόχειρα στο σώμα¹⁰⁴. Το γνώρισμα αυτό, που ίσως εμφανίζεται γύρω στα τέλη του 4ου αι. π.Χ., γίνεται πιο έντονο στα γνωστά από την πόλη της Ρόδου υστεροελληνιστικά φιαλίδια.

* * *

Από τη μελέτη της κεραμικής των ταφικών συνόλων προκύπτουν ορισμένα συμπεράσματα για την ελληνιστική κεραμική της Ρόδου, κυρίως βέβαια για την απλή, αδιακόσμητη κεραμική, αφού σε αυτήν την κατηγορία ανήκουν τα περισσότερα αγγεία που χρησιμοποιούνται ως κτερίσματα. Τα συμπεράσματα αυτά αφορούν κυρίως στην κεραμική του τέλους του 4ου και του 3ου αι. π.Χ., αφού από τον 2ο αι. π.Χ. έχουμε κυρίως μυροδοχεία.

Τα ροδιακά αγγεία, όπως και τα αγγεία των άλλων επαρχιακών εργαστηρίων, υστερούν σε ποιότητα από τα αττικά, τόσο στο γάνωμα όσο και στο πλάσιμο. Οπωσδήποτε στον 4ο αι. π.Χ. η ποιότητα είναι καλύτερη, όπως δείχνουν κυρίως οι ροδιακοί αμφορείς, που αποτελούν άριστα δείγματα της τοπικής παραγωγής. Στους τάφους αυτής της περιόδου είναι φανερή η παρουσία αττικών αγγείων, κυρίως κανθάρων και *bolsal*. Ο αριθμός τους όμως είναι μικρότερος από αυτόν που βρίσκεται σε πρωιμότερους τάφους του ίδιου αιώνα από τη νεκρόπολη της πόλης Ρόδου, την Κάμιρο, Ιαλυσό, Χάλικη και Νίσυρο.

Παράλληλα, τα ροδιακά εργαστήρια παράγουν αγγεία με τοπικά χαρακτηριστικά, και άλλα που μιμούνται αττικά (*bolsal*, σκύφους, όλπες, κανθάρους με πόδι), τα οποία ωστόσο ξεχωρίζουν από τα πρότυπά τους με την κατώτερη ποιότητα. Η παρουσία αυτή την περίοδο στην Αλεξάνδρεια αγγείων που θεωρήθηκαν χαρακτηριστικά για τη ροδιακή κεραμική, προφανώς οφείλεται στις σχέσεις των δύο περιοχών, χωρίς να μπορούμε να αποκλείσουμε την περίπτωση να είναι ροδιακές εισαγωγές.

Γύρω στις αρχές του 3ου αι. π.Χ. παρατηρείται κάποια αλλαγή στην παραγωγή, που κυρίως εντοπίζεται στη διακοπή των χαρακτηριστικών ροδιακών σχημάτων (πυξίδες, ροδιακοί αμφορείς, σκύφοι, πρόχοι), και η κεραμική προσαρμόζεται στη γενική εικόνα των άλλων ελληνιστικών κέντρων. Οι εισαγωγές από την Αττική περιορίζονται ακόμα περισσότερο, αλλά οι επιρροές δεν λείπουν και διακρίνονται ιδιαίτερα στους κανθάρους χωρίς πόδι και στα μυροδοχεία, που μιμούνται τα αντίστοιχα αττικά.

Η εικόνα για τη ροδιακή κεραμική του 2ου και 1ου αι. π.Χ., που μας δίνουν τα ταφικά σύνολα, δεν είναι αντιπροσωπευτική για την παραγωγή των ροδιακών εργαστηρίων. Η κεραμική από την πόλη δείχνει πως αυτή την περίοδο υπάρχει μια μεγάλη ποικιλία σχημάτων και τρόπων διακόσμησης, καθώς και εισαγωγές από άλλα γειτονικά εργαστήρια, τα οποία όμως δεν αντιπροσωπεύονται στους τάφους.

103. Βλ. σ. 81 και σημ. 99.

104. Πρβ. ΑΔ 28 (1973), Χρονικά, σ. 610-614, πίν. 583-5.

Η εξέταση των ταφικών συνόλων που παρουσιάσαμε οδηγεί επίσης σε κάποια πρώτα συμπεράσματα για το είδος των αγγείων που χρησιμοποιούνται ως κτερίσματα κατά εποχές.

Στους τάφους του τελευταίου τέταρτου του 4ου αι. π.Χ. ο αριθμός των κτερισμάτων είναι μικρότερος από αυτόν του 3ου αι. π.Χ. Τα πιο συνηθισμένα σχήματα είναι οι ροδιακοί αμφορείς, οι σταμνοειδείς πυξίδες, οι οξυπύθμενοι αμφορίσκοι, τα λυχνάρια, τα μυροδοχεία, οι ροδιακοί σκύφοι, τα δώτα φιαλίδια, τα bolsal και οι πρόχοι.

Στο α' μισό του 3ου αι. π.Χ. εξαφανίζονται τα χαρακτηριστικά ροδιακά σχήματα, γίνονται πιο συνηθισμένοι οι ασκοί τύπου guttus, ενώ εξακολουθούν να χρησιμοποιούνται οι οξυπύθμενοι αμφορίσκοι, οι όλπες, τα λυχνάρια, τα φιαλίδια, τα πινάκια και τα μυροδοχεία, που είναι άλλωστε και το σχήμα που κατεξοχήν χρησιμοποιείται ως κτερίσμα μέχρι και τον 1ο αι. μ.Χ. Την ίδια περίοδο κάνει την εμφάνισή του ο κάρθαρος χωρίς πόδι και ο ασκός τύπου guttus με αμφικωνικό σώμα.

Από τις αρχές του 2ου αι. π.Χ. περιορίζεται η ποικιλία των αγγείων που χρησιμοποιούνται ως κτερίσματα. Επικρατούν, μέχρι και τον 1ο αι. μ.Χ., τα μυροδοχεία, που μερικές φορές, συχνά σε μεγάλη ποσότητα, είναι και το μοναδικό κτερίσμα της ταφής¹⁰⁵. Σε πολύ μικρότερο ποσοστό συνεχίζονται οι οξυπύθμενοι αμφορίσκοι, οι όλπες και σπάνια μερικά ακόμα σχήματα.

Ο τρόπος αυτός κτέρισης που παρατηρείται στους υστεροελληνιστικούς τάφους της Ρόδου είναι φαινόμενο κοινό και στον υπόλοιπο ελλαδικό χώρο (Κεραμεικός, Πάτρα, Σάμος κ.α.)¹⁰⁶. Ειδικά στη Ρόδο, την εποχή αυτή γίνεται πιο συνηθισμένο το έθιμο της καύσης του νεκρού και της τοποθέτησης της τέφρας του σε τεφροδόχα αγγεία και οστεοθήκες, ενώ συγχρόνως χτίζονται τα πολυτελή υπέργεια ταφικά μνημεία. Και στους τάφους των μνημείων αυτών τα πήλινα αγγεία είναι λιγοστά και ευτελή, αλλά αρκετά συχνά συνοδεύονται από πολύτιμα κτερίσματα, κυρίως χρυσά κοσμήματα και στεφάνια. Πολύτιμα αντικείμενα βρίσκονται σπανιότερα αυτή την περίοδο στις απλούστερες ταφές, μέσα σε οστεοθήκες.

Οι πρώτες αυτές παρατηρήσεις για τα ταφικά έθιμα στηρίχθηκαν μονάχα στα πήλινα κτερίσματα, που είναι ένα μόνο μέρος του τεράστιου αρχαιολογικού υλικού από τη νεκρόπολη. Για την ολοκληρωμένη τεκμηρίωση του θέματος είναι απαραίτητη η σύνθετη μελέτη όλου του υλικού, τόσο από την νεκρόπολη όσο και από την πόλη της Ρόδου, σε συνδυασμό με τις επιγραφικές και ιστορικές πηγές.

ΑΓΓΕΛΙΚΗ ΓΙΑΝΝΙΚΟΥΡΗ
ΒΑΣΩ ΠΑΤΣΙΑΔΑ
ΜΕΛΙΝΑ ΦΙΛΗΜΟΝΟΣ
ΚΒ' Εφορεία Προϊστορικών
και Κλασικών Αρχαιοτήτων
Ρόδος

105. Βλ. και Α/Α 91 (1987), σ. 120.

106. Βλ. ενδεικτικά τον τάφο *Keramikos IX*, σ. 187, αρ. Ε 99, πίν. 97, 2 με 43 μυροδοχεία και ΑΔ 32 (1977), Μελέτες, σ. 409 (Σάμος).

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ

Εκτός από τις γνωστές συντομογραφίες (Archäologische Bibliographie 1985 και AA 100, 1985), χρησιμοποιούνται και οι παρακάτω:

- Alt-Ägina II I* R. Smetana-Scherrer, «Spätclassische und hellenistische Keramik», *Alt-Ägina II I*, Mainz 1982, σ. 56-91.
- Ann. Mus. Alex. 1935-39* A. Adriani, *Annuaire du Musée Gréco-Romain* (1935-39), Alexandrie 1940.
- Ann. Mus. Alex. 1940-50* A. Adriani, *Annuaire du Musée Gréco-Romain* (1940-50), Alexandrie 1952.
- Agora IV* R. H. Howland, «Greek Lamps and their Survivals», *The Athenian Agora IV*, Princeton, N.J. 1958.
- Agora V* H. S. Robinson, «Pottery of the Roman Period», *The Athenian Agora V*, Princeton, N.J. 1959.
- Agora XII* B. A. Sparks – L. Talcott, «Black and Plain Pottery of the 6th, 5th and 4th Centuries B.C.», *The Athenian Agora XII*, Princeton, N.J. 1970.
- Corinth VII 3* G. R. Edwards, «Corinthian Hellenistic Pottery», *Corinth VII 3*, Princeton 1975.
- Corinth XIII* C. W. Blegen, H. Palmer, R. S. Young, «The North Cemetery», *Corinth XIII*, N.J. 1964.
- Forti* L. Forti, «Gli ugentari del primo periodo ellenistico», *RendAccNapoli* 37, 1962, σ. 143-157.
- Histria* Em. Condurachi, *Histria II*, Bucuresti 1966.
- Keramikos IX* U. Knigge, «Der Südhügel», *Keramikos. Ergebnisse der Ausgrabungen IX*, Berlin 1976.
- Labraunda II I* P. Hellström, «Pottery of Classical and Later Date, Teraccotta Lamps and Glass», *Labraunda II I*, Lund 1965.
- Olynthus V* D. M. Robinson, «Mosaics, Vases and Lamps of Olynthus found in 1928 and 1931», *Excavations at Olynthus V*, Baltimore 1933.
- Olynthus XIII* D. M. Robinson, «Vases found in 1934 and 1938», *Excavations at Olynthus XIII*, Baltimore 1950.
- PF 1* N. Kunisch, «Grabfunde aus den Stadtgebiet von Bergama», *Pergamenische Forschungen I*, Berlin 1972.
- PF 2* J. Schäfer, «Hellenistische Keramik aus Pergamon», *Pergamenische Forschungen I*, Berlin 1968.
- SCE II* E. Gjerstad κ.ά., «Finds and Results of the Excavations in Cyprus 1927-1931», *The Swedish Cyprus Expedition II*, Stockholm 1935.
- SCE IV 3* O. Vessberg – A. Westholm, «The Hellenistic and Roman Periods in Cyprus», *The Swedish Cyprus Expedition IV 3*, Stockholm 1956.
- Sciatbi* E. Breccia, «La necropoli di Sciatbi», *Catalogue Générale des Antiquités Égyptiennes* (Musée d'Alexandrie), Le Caire 1912.
- Τάφοι Βέροιας* Σ. Δρούγου – Γ. Τουράτσου, *Ελληνιστικοί Λαξευτοί Τάφοι Βέροιας*, Αθήνα 1980.
- Thompson* H. A. Thompson, «Two Centuries of Hellenistic Pottery», *Hesperia* 3, 1934, σ. 311-480.
- Tomis* M. Bucovala, *Necropole Elenistice la Tomis*, Constanta 1967.

Επίσης:

T: Τάφος

α

π 2777

π 1665

π 888

π 887

π 4126

β

π 1612

π 1017

π 6970

ΠΙΝΑΚΑΣ 1

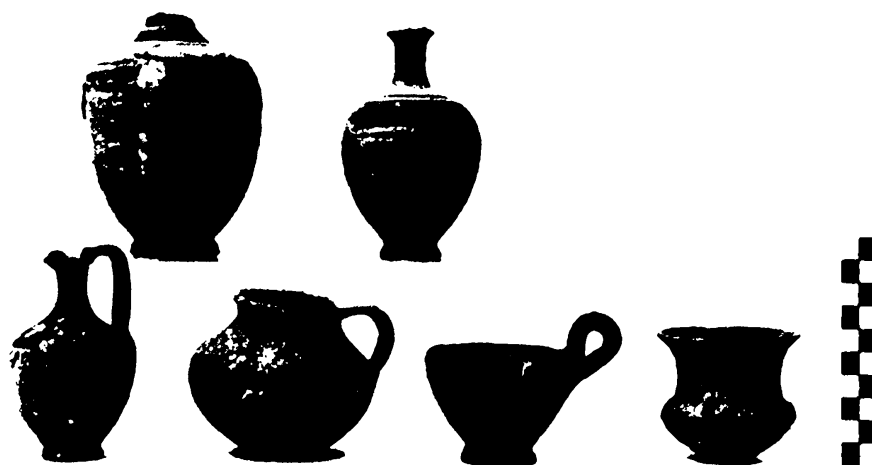
ΝΤΑΣΚΑ Τ26

α

ΔΙΑΚΟΣΑΒΒΑ Τ314

β

α ΔΙΑΚΟΣΙΑΒΒΑ Τ 70

β ΠΟΛΙΤΗ Τ 30

ΠΙΝΑΚΑΣ 3

ΔΙΑΚΟΣΙΑΒΒΑ Τ269

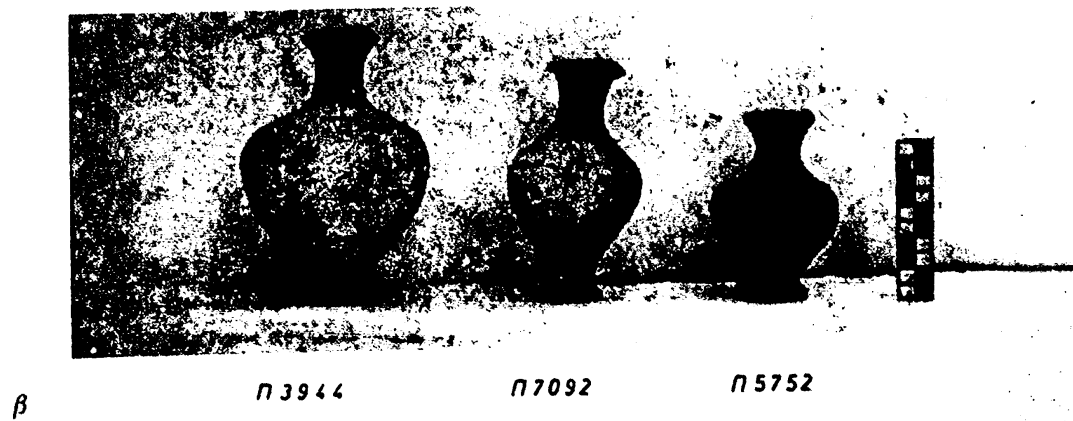
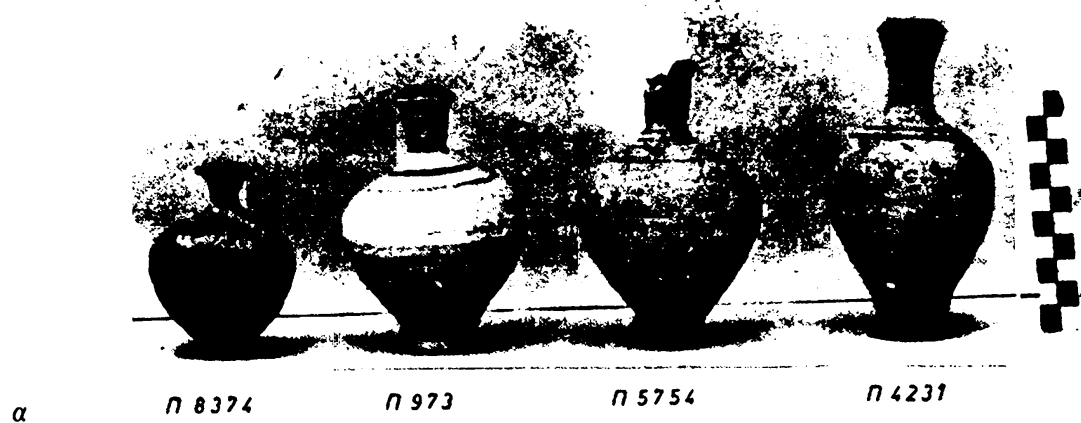
α

ΔΙΑΚΟΣΙΑΒΒΑ Τ134

β

ΠΙΝΑΚΑΣ 4

ΜΠΑΡΙΑΝΟΥ ΤΙ

α

ΔΙΑΚΟΣΑΒΒΑ ΤΙΙ7

β

ΠΙΝΑΚΑΣ 6

α ΕΡΓΑ ΔΗΜΟΥ Τ7

β ΠΟΛΙΤΗ Τ91

ΒΑΣΙΛΑΚΗ T19

α

ΖΑΡΑΝΗ T25, N6971

β

ΠΙΝΑΚΑΣ 8

α Γ ΔΟΝΤΑΚΗ ΤΙΙ

β π 4261

π 4232

π 8604

π 7741

ΠΟΛΙΤΗ Τ 110

α

ΜΑΝΟΥΣΟΥ Τ 4

β

α

ΠΑΤΣΟΥΡΗ Τ5

β ΚΕΛΕΠΕΡΑ Τ13

Π 4072

Π 4071

Π 4070

ΠΙΝΑΚΑΣ 11

π 6612

α

ΔΙΑΚΟΔΗΜΗΤΡΙΟΥ Τ6

β

ΠΙΝΑΚΑΣ 12

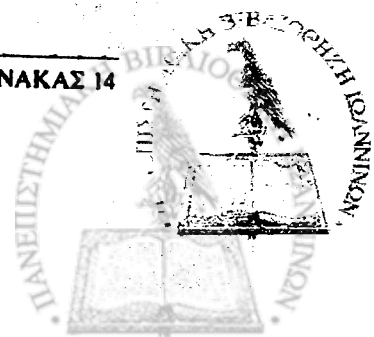
ΖΑΡΑΝΗ Τ30

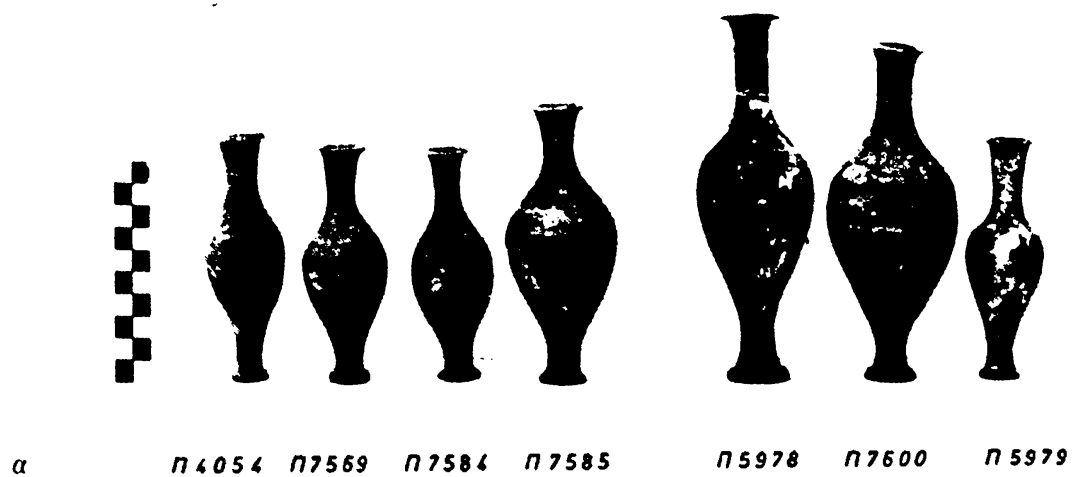
α

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΙΩΗ Τ12

β

Π 3947α , Π 3947β

α

Π 6099

Π 6100

Π 6101

Π 6103

Π 6104

β

ΠΙΝΑΚΑΣ 16

α

π 6663

π 5565-6

π 5272 π 5273

π 7988 π 7993

β

ΚΕΛΕΠΕΡΑ Τ2

ΜΑΝΟΥΣΙΟΥ Τ10

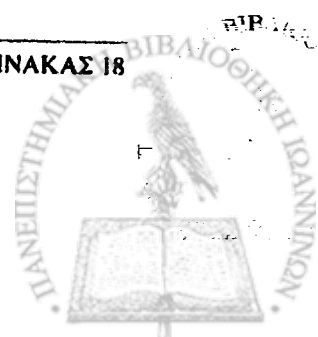
α

ΘΑΡΡΕΝΟΥ Τ45

β

ΠΙΝΑΚΑΣ 18

α

ΑΝΤΩΝΟΓΛΟΥ Τ10

β

ΠΑΠΑΧΡΙΣΤΟΦΗ Τ2

ΠΑΠΑΧΡΙΣΤΟΥ ΤΒ

α

ΠΑΝΑΓΙΩΤΑΚΗ ΤΙ

β

ΠΙΝΑΚΑΣ 20

α

π 6662

π 5274

π 5571

π 7986

π 7987

β

π 4167

π 4168

π 4203

π 4216

ΠΟΛΙΤΗ Τ57

α

ΠΟΛΙΤΗ Τ80

β

ΠΙΝΑΚΑΣ 22

α

ΠΟΛΙΤΗ Τ82

β

π 8181

π 2755

π 3927

π 8507

ΝΤΑΣΚΑ Τ44

α

π 4221 π 4222 π 1447 π 7798 π 7740 π 6152 π 5975 π 5569

β

α

ΠΟΛΙΤΗ Τ89

β

ΔΙΑΚΟΣΑΒΒΑ Τ158

ΜΗΝΕΤΟΥ Τ7

α

ΚΡΙΤΣΩΤΑΚΗ Τ1

β

ΠΙΝΑΚΑΣ 26

α Π 6611 Π 7096 Π 6116 Π 4256 Π 4057 Π 7608 Π 5665

β ΘΑΡΡΕΝΟΥ Τ 47

ΛΑΔΟΠΟΥΛΟΥ 75

α

π 4233

π 7594

π 7575

π 6979

β

α

ΜΑΝΟΥΣΟΥ Τ 9

β

π 6043

π 7599

π 4234

π 7609

π 7560

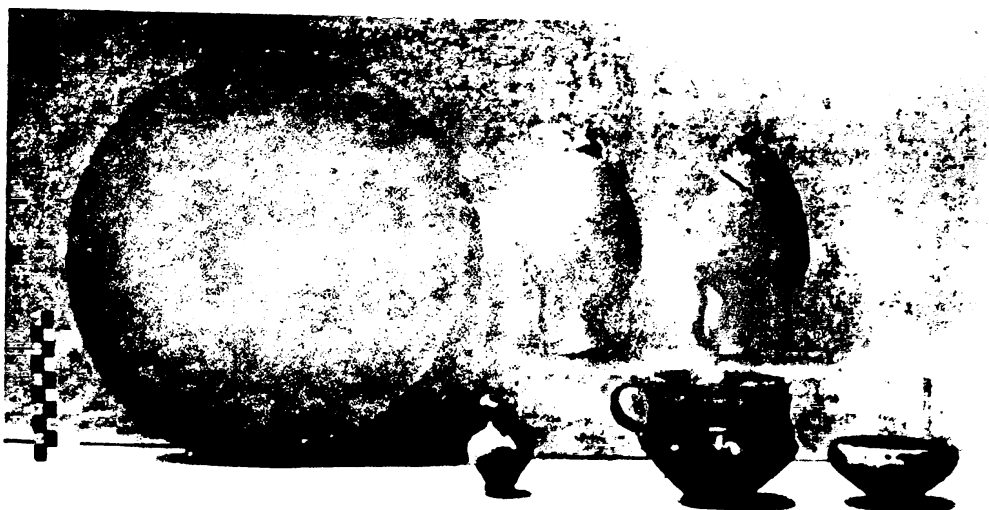
π 5659

α

ΘΑΡΡΕΝΟΥ Τ13

β

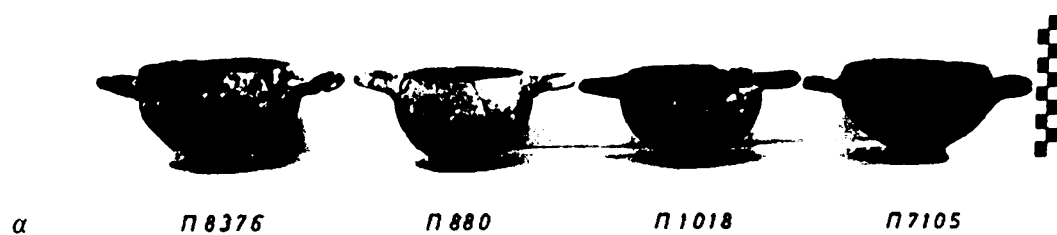

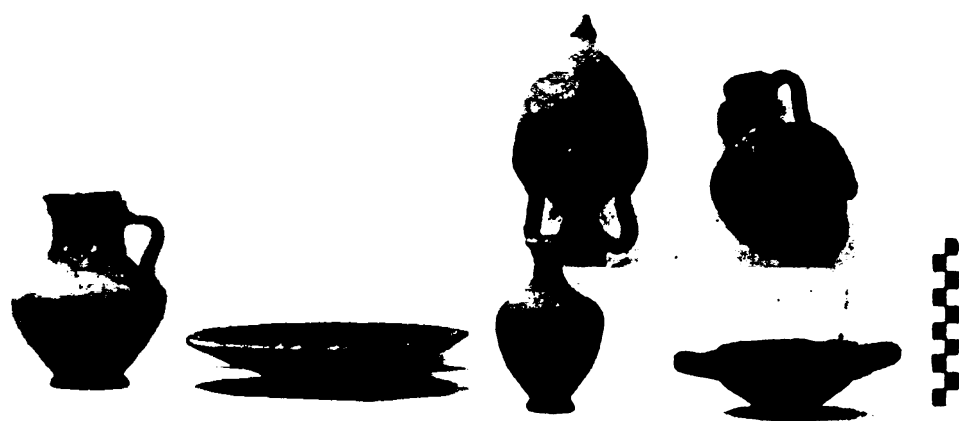
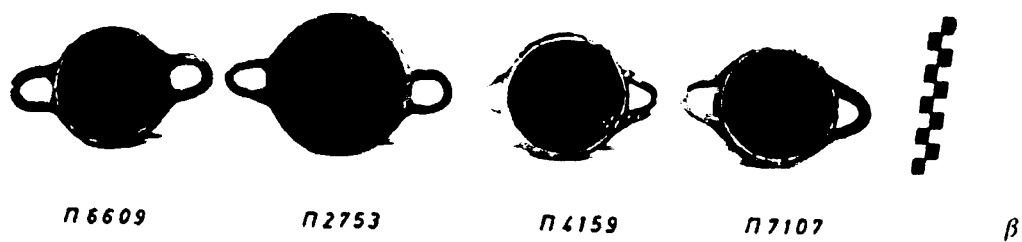
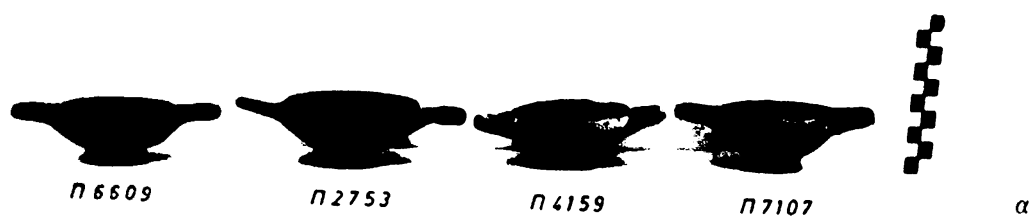
ΜΑΝΟΥΣΙΟΥ Τ3

γ

ΠΙΝΑΚΑΣ 30

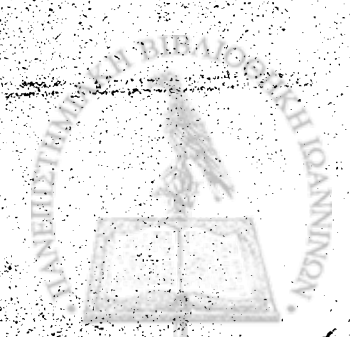
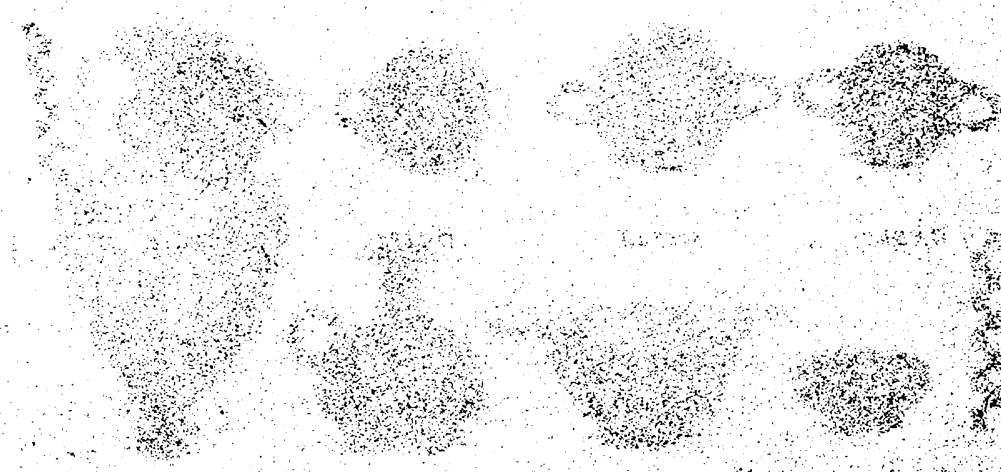
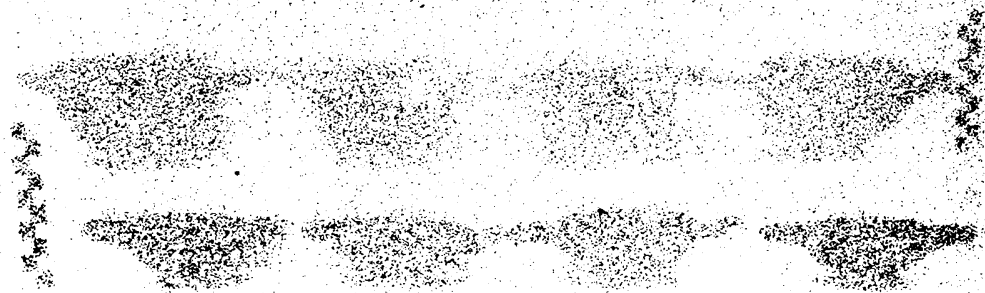

ΠΟΛΙΤΗ Τ 51

γ

ΤΕΣΣΕΡΑ ΚΛΕΙΣΤΑ ΣΥΝΟΛΑ ΑΠΟ ΤΗ ΣΑΜΟ

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΤΣΑΚΟΣ

Οι ανασκαφές που έγιναν τα τελευταία χρόνια στη Σάμο, εξαιτίας της ραγδαίας τουριστικής ανάπτυξης και της οικοδομικής δραστηριότητας που επακολούθησε, πλούτισαν τις γνώσεις μας για την τοπογραφία και την ιστορία της αρχαίας πόλης, αλλά και αύξησαν την ποσότητα του υλικού από τις διάφορες ιστορικές φάσεις.

Η σύντομη παρουσίαση αφορά σε υλικό από την ύστερη ελληνιστική εποχή – κατά κύριο λόγο κεραμική που προέρχεται από τρεις πηγές:

1) Ένα μεγάλο ταφικό μνημείο που βρέθηκε στον Κάβο Φονιά, στα ανατολικά της αρχαίας πόλης, με τέσσερις συρταρωτούς τάφους και περισσότερες ταφές, στις οποίες περιλαμβάνονται και δυο ταφές σε καλοκαμωμένους σχετικά κιβωτιόσχημους τάφους.

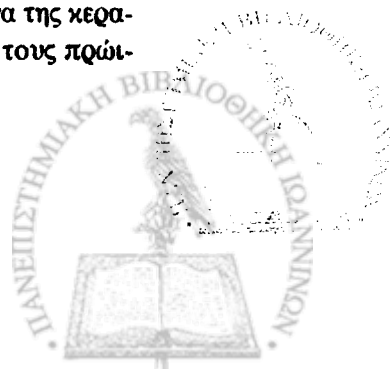
2) Δυο μεγάλους λαξευτούς θαλαμωτούς τάφους από τη γνωστή Δυτική Νεκρόπολη της Σάμου.

3) Δυο πλούσιους αποθέτες με μεγάλες ποσότητες αέραιων και κομματιασμένων αγγείων, με ποικιλία ειδών και σχημάτων, που συγκεντρώθηκαν μέσα σε μεγάλες παλιότερες και αχρηστευμένες δεξαμενές.

Το μεγάλο ταφικό μνημείο φαίνεται πως χρησιμοποιείται από τις αρχές του 2ου αι. π.Χ. και εγκαταλείπεται πριν από την αρχή του τελευταίου τετάρτου του ίδιου αιώνα, οπότε γενικεύεται η χρήση των λαξευτών θαλαμωτών τάφων. Οι ταφές από τους δυο νέους λαξευτούς τάφους καλύπτουν την περίοδο από το τελευταίο τέταρτο του 2ου αι. π.Χ. μέχρι σχεδόν τα τέλη του 1ου αι. μ.Χ. Οι δύο αποθέτες, τέλος, περιείχαν κεραμική που καλύπτει την περίοδο από τα τέλη του 3ου μέχρι το τρίτο τέταρτο του 2ου αι. π.Χ. Ιδιαίτερα πολυάριθμα είναι τα αγγεία και σκεύη από την τελευταία αυτή περίοδο, οπότε για κάποιο λόγο φαίνεται ότι και οι δυο δεξαμενές εγκαταλείφθηκαν και γεμίστηκαν με τα κατεστραμμένα και άχρηστα κεραμικά είδη.

Τα πινάκια διαφόρων τύπων, σκυφίδια άωτα, με γάνωμα ή χωρίς, φιάλες, σκυφοειδείς φιάλες με αναδιπλωμένες λαβές, ανέρχονται σε πολλές εκατοντάδες, όπως και οι μεγάρικοι σκύφοι του λεγόμενου δηλιακού τύπου με φυτικά θέματα, ενώ πολυάριθμα είναι τα μυροδοχεία, λύχνοι, πρόχοι, σκύφοι και με λιγότερα παραδείγματα αντιπροσωπεύονται άλλα είδη αγγείων. Στις ταφές των δύο τάφων και του ταφικού κτίσματος, αντίθετα, επικρατέστερα είδη είναι τα μυροδοχεία διαφόρων τύπων, με πόδι ή χωρίς πόδι.

Το υλικό από τους τάφους και τους αποθέτες δίνει μια αντιπροσωπευτική εικόνα της κεραμικής που ήταν σε χρήση στη Σάμο κατά τη μέση και ύστερη ελληνιστική εποχή και τους πρώι-

μους αυτοκρατορικούς χρόνους και επιτρέπει την εξαγωγή ενδιαφερόντων συμπερασμάτων για την πολιτική-οικονομική κατάσταση, τις εμπορικές σχέσεις με τις γειτονικές κυρίως περιοχές της Μ. Ασίας, αλλά και άλλες, πιο απομακρυσμένες – θέματα που εξετάζονται στην προετοιμαζόμενη διδακτορική μου διατριβή.

Τα μυροδοχεία, από τα πιο χαρακτηριστικά είδη της ελληνικής κεραμικής, αντιπροσωπεύοντας στη Σάμο με παραδείγματα από όλους τους γνωστούς τύπους που συγκρινόμενα με άλλα πιο σπάνια είδη, δίνουν σημαντικές πληροφορίες για την χρονολογική εξέλιξη του σχήματος.

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΤΣΑΚΟΣ

Μουσείο Ακροπόλεως

Αγγεία από τους αποθέτες της Σάμου

ΠΙΝΑΚΑΣ Ι

Αγγεία από τους αποθέτες της Σάμου

ΠΙΝΑΚΑΣ 2

2213

2214

2216

Ειδήματα από τους τάφους του ταφικού μνημείου Κάβο Φονιά

ΠΙΝΑΚΑΣ 3

ΕΡΥΘΡΟΒΑΦΗΣ ΚΕΡΑΜΙΚΗ ΑΠΟ ΤΗΝ ΑΜΟΡΓΟ*

ΒΑΣΙΛΙΚΗ ΠΑΠΠΑ

Η ερυθροβαφής¹ κεραμική από την Αμοργό που θα παρουσιάσω, προέρχεται από τις ολιγοήμερες ανασκαφές των πέντε τελευταίων χρόνων στο νησί (1981-1985) και συγκεκριμένα από τη Μινώα, μια από τις τρεις αρχαίες πόλεις της Αμοργού.

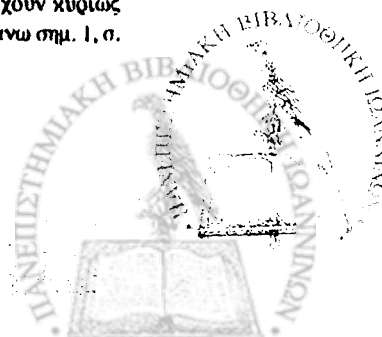
Η μελέτη και η δημοσίευση της ανασκαφής δεν έχει φθάσει ακόμα στο τελικό της στάδιο. Μεγάλο μέρος των αγγείων δεν έχει καν συγκεκολληθεί. Για τις εργασίες που έγιναν, καθώς και γενικότερα για τον χώρο της ανασκαφής, υπάρχει αναλυτική έκθεση στα πρακτικά της Αρχαιολογικής Εταιρείας από τη Διευθύντρια της ανασκαφής κ. Α. Μαραγκού².

Η κατηγορία των ερυθροβαφών αγγείων γνωστά ως σάμια - περγαμηνά είναι ως ένα βαθμό ικανοποιητικά γνωστή χάρη στη μελέτη του πλούσιου υλικού που προέρχεται από διάφορες περιοχές του ελληνιστικού κόσμου³. Μπορούμε έτσι να έχουμε ένα σημείο αναφοράς και να ενσωματώσουμε τη δημοσίευση ενός νέου υλικού στις ήδη γνωστές ομάδες, επισημαίνοντας συγχρόνως τις ομοιότητες, αποκλίσεις ή καινοτομίες.

Πριν από την παρουσίαση του υλικού θα θέξω σε γενικές γραμμές μερικά από τα προβλήματα τα οποία απασχόλησαν την ως τώρα έρευνα σχετικά με την παρουσία αυτών των αγγείων σε ένα ευρύ γεωγραφικό χώρο, από την ανατολή ως τη δύση, και που αφορούν την καταγωγή και την ονομασία τους.

* Την καθηγήτριά μου κ. Α. Μαραγκού ευχαριστώ για την παραχώρηση δημοσίευσης της ερυθροβαφούς κεραμικής από την ανασκαφή της Μινώας Αμοργού και την πολύμορφη βοήθειά της στη μελέτη του υλικού. Όλα τα σχέδια έγιναν από τον σχεδιαστή του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων κ. Ι. Διαμαντόπουλο, τον οποίο επίσης ευχαριστώ.

1. Για το πρόβλημα της ορολογίας των Terra Sigillata βλ. το άρθρο του Ch. Goudineau, «La céramique arétine» στο *Céramiques hellénistiques et romaines*, Paris 1980 (Centre de recherches d'histoire ancienne, Vol. 36), σ. 123-133. Τον όρο ερυθροβαφής κεραμική χρησιμοποιώ ως αντίστοιχο του όρου μελαμβαφής κεραμική, ο οποίος έχει καθιερωθεί για την ονομασία της κεραμικής της ελληνιστικής εποχής, της οποίας κύριο χαρακτηριστικό είναι το μελανό γάνωμα.
2. ΠΑΕ 1981, σ. 303-323, 1982, σ. 272-306, 1983, σ. 316-334. Το Έργον 1981, σ. 59-61, 1982, σ. 47-48, 1983, σ. 80-83, 1984, σ. 83-95, 1985, σ. 65-69. Βλ. επίσης L. Marangou, «Découvertes récentes à Amorgos» στο *Les Cyclades, matériaux pour une étude de géographie historique*, Paris 1983, σ. 121-129 (Table ronde réunie à l'Université de Dijon les 11, 12 et 13 mars 1982).
3. Σε όλες τις δημοσιεύσεις ανασκαφών από περιοχές της Ανατολής, όπου διαπιστώθηκε κατοίκηση στα υπερωλληνιστικά και ρωμαϊκά χρόνια, είναι δημοσιευμένη ερυθροβαφής κεραμική. Συνθετικές μονογραφίες υπάρχουν κυρίως για το υλικό που βρέθηκε σε περιοχές της Δύσης, βλ. βιβλιογραφία στο άρθρο του Ch. Goudineau, παραπάνω σημ. 1, σ. 131-133.

Πρόκειται για ένα είδος κεραμικής που εμφανίζεται μετά από τα μέσα του 2ου αι. π.Χ. και αντικαθιστά βαθμιαία τα μελαμβαφή αγγεία καθημερινής χρήσης. Από τεχνική άποψη η διαφορά συνίσταται στο ψήσιμο των αγγείων με τέλεια οξείδωση· αποτέλεσμα το πέρασμα από το μελανό στο ερυθρό γάνωμα και στη χρήση καθαρότερου και λεπτότερου πηλού, ψημένου σε μεγάλες θερμοκρασίες, που έχει ως αποτέλεσμα τη μεταλλική υφή των αγγείων. Παράλληλα με την καινούρια τεχνική παρατηρείται και προτίμηση σε ορισμένα σχήματα αγγείων: ανοιχτά ή κλειστά πινάκια με πιο γωνιώδεις και οξείες τομές, άωτα σκυφίδια με πόδι. Τα περισσότερα αγγεία είναι αδιακόσμητα, ενώ αυτό που χαρακτηρίζει και ξεχωρίζει την παραγωγή των ερυθροβαφών αγγείων από την κεραμική των ελληνιστικών χρόνων είναι οι υπογραφές - σφραγίδες. Ως προς τη διακόσμηση, εξακολουθεί η χρήση της μήτρας για τα ανάγλυφα κοσμήματα, αλλά κυρίως γενικεύεται η χρήση των σφραγισμάτων για την επίθετη ανάγλυφη διακόσμηση.

Η κεραμική αυτή αποκτά ιδιαίτερη φυσιογνωμία στα εργαστήρια της Ιταλίας στο α' μισό του 1ου αι. π.Χ., όπου τελειοποιείται πλέον τεχνικά και οργανώνεται σε οικονομικό και εμπορικό επίπεδο.

Όσον αφορά την ορολογία και το χαρακτηρισμό των αγγείων αυτών στη βιβλιογραφία, υιοθετήθηκαν κατά καιρούς διάφορες ονομασίες⁴. Η χρήση των σφραγισμάτων οδήγησε στην αποδοχή της ορολογίας *sigillé*, δηλαδή ενσφράγιστα, ακόμα και για τα αγγεία που έχουν ερυθρό γάνωμα χωρίς όμως σφραγίδα. Η κατηγορία *Terra Sigillata* έτσι έγινε ταυτόσημη με τα αγγεία με ερυθρό γάνωμα, ενώ στην ουσία πρόκειται για μέρος των ερυθροβαφών. Η ανεύρεση μεγάλων ποσοτήτων για πρώτη φορά στο Arezzo είχε ως αποτέλεσμα να ονομαστούν τα ερυθροβαφή αγγεία της Δύσης αρρετινά, ανεξάρτητα από τον τόπο κατασκευής τους⁵.

Τα ερυθροβαφή αδιακόσμητα αγγεία της Ανατολής (αιγαιακός χώρος - παράλια Μ. Ασίας) ονομάστηκαν «σάμια» και «περγαμηνά»⁶ σε μια προσπάθεια να αναγνωριστούν στην κατηγορία της κεραμικής αυτής τα αγγεία τα οποία χαρακτηρίζει ο Πλίνιος (H.N. 35, 160) ως σάμια και περγαμηνά.

Η Kenyon⁷ τα ονόμασε γενικά «Eastern Sigillata», διακρίνοντάς τα από τα ερυθροβαφή της Δύσης, που ονομάστηκαν αρρετινά ή ρωμαϊκά - ιταλιωτικά. Τα Eastern Sigillata διακρίνει σε τρεις κατηγορίες ESA, ESB, ESC, στις οποίες κατηγορίες αντιστοιχούν τα περγαμηνά, σάμια και ερυθροβαφή που βρέθηκαν στο Tschandarli (αρχαία Πιτάνη)⁸. Οι τρεις κατηγορίες στις οποίες τα Α, Β, C απέκτησαν χρονολογική χροιά, διακρίνονται μεταξύ τους ανάλογα με την υφή του πηλού και το χρώμα του γανώματος⁹. Έτσι χαρακτηρίστηκαν ως περγαμηνά τα ερυθροβαφή αγγεία που έχουν ωχρο πηλό, λεπτό, καθαρό και γάνωμα σκούρο πορτοκαλόχρωμο προς το καφετί. Ενώ τα σάμια χαρακτηρίζονται από τον πορτοκαλόχρωμο πηλό με μίκα, πιο εύθρυπτο και γάνωμα πορτοκαλόχρωμο ανοιχτής απόχρωσης. Λεπτομερέστερες ταξινομήσεις έγιναν στα

4. P. Hellström, «Pottery of Classical and Later Date, Terracotta Lamps and Glass», *Labraunda III*, Lund 1965, σ. 28, σημ. 4 και 6, όπου ο συγγραφέας δίνει κατάλογο των ονομασιών που χρησιμοποιήθηκαν σε δημοσιεύσεις ερυθροβαφούς κεραμικής.

5. Βλ. Ch. Goudineau, *La céramique arétine lisse*, Paris 1968, (Fouille de l'Ecole Française de Rome à Bolsena 1962-1967, Tome IV), σ. 318.

6. Για τον όρο Περγαμηνά βλ. F. Waagé, «Pergamene Ware», στο έργο του M. Rostovtzeff, *The Social and Economic History of the Hellenistic World*, Oxford (1941), 1964⁴, Vol. III, σ. 1639-1642.

7. K. Kenyon, «Roman and Later Wares. I. Terra Sigillata», στο *Samaria III*, σ. 281-364. Για την ορολογία σ. 283.

8. Για τα ερυθροβαφή από το Tschandarli (αρχαία Πιτάνη), βλ. S. Loesche, *AM* 37, 1912, σ. 344-407.

9. Βλ. E. Unterkircher, «Terra Sigillata aus den Heraion von Samos», *AM* 98, 1983, σ. 173-214.

ESA και ESB από τον Hellström. Διακρίθηκαν έτσι σε ESA I και ESA II, ESB I (σάμια Β) και ESB II (σάμια Α), με βάση κυρίως το σχήμα και τη χρονολογική ταξινόμηση των αγγείων¹⁰.

Τη σύγκριση στην ορολογία ακολουθεί η αβεβαιότητα του τόπου κατασκευής και του εντοπισμού του κέντρου ή των κέντρων παραγωγής. Οι όροι σάμια και περγαμηνά φορτίστηκαν με μια έννοια εντοπιότητας των αγγείων αυτών, γεγονός που αποδείχτηκε ότι δεν ανταποκρίνεται στην πραγματικότητα, όπως και σε άλλες περιπτώσεις κεραμικής, που χαρακτηρίζεται συμβατικά από γεωγραφικά επίθετα¹¹. Και οι δύο κατηγορίες αγγείων χρησιμοποιούν τα ίδια σχήματα και βρίσκονται στην ίδια ποσότητα σε διάφορες περιοχές.

Μια κωδικοποίηση και ταξινόμηση των τύπων - σχημάτων της ερυθροβαφούς κεραμικής έχει γίνει για το υλικό από τη Σαμάρεια¹². Οι 28 τύποι - ομάδες αγγείων παρουσιάζουν μια τυπολογική εξέλιξη συνδυασμένη με τη χρονολόγησή τους, καθώς προχωρούμε από πρωιμότερους σε υστερότερους τύπους. Η ταξινόμηση και η τυπολογία της Σαμάρειας ακολουθείται σε όλες σχεδόν τις δημοσιεύσεις ερυθροβαφούς κεραμικής από τον ανατολικό μεσογειακό χώρο.

Η παρουσία ερυθροβαφούς κεραμικής (Eastern Sigillata) στην Αμοργό δεν αποτελεί έκπληξη και μάλιστα στη Μινώα, στο συγκεκριμένο χώρο της ανασκαφής, όπου διαπιστώθηκε μια κατεξοχήν κατοίκηση του χώρου, κυρίως από το 2ο π.Χ. ως τον 1ο μ.Χ. αι., όπως επιβεβαιώνουν τα πολυάριθμα ευρήματα και τα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα.

Τα περισσότερα θραύσματα βρέθηκαν σε στρώματα που χαρακτηρίζονται ως γεμίσματα και δεν παρέχουν καμιά σαφή χρονολογική ένδειξη. Ως μόνο αδιατάρακτο σύνολο μπορεί να θεωρηθεί ένα φρέαρ, μέσα στο οποίο βρέθηκαν εκτός των άλλων ευρημάτων και αρκετά θραύσματα ερυθροβαφούς κεραμικής¹³.

Πρόκειται για ένα πηγάδι βάθους 5 μ., που ήταν σκαλισμένο στο φυσικό βράχο (πάσπαρο). Από βάθ. 4.10-4.40 μ. βρέθηκε ένα ενιαίο στρώμα, που περιείχε άφθονη υστεροελληνιστική κεραμική, κυρίως όμως άβαφη κεραμική. Το πρωιμότερο εύρημα είναι ένα νόμισμα του 3^{ου} αι. π.Χ. Δυο ενσφράγιστες λαβές αμφορέων είναι κνιδιακές και χρονολογούνται στα 166-146 π.Χ. Οι μεγάροι σκύφοι, του λεγόμενου δηλιακού τύπου, οι περισσότεροι, χρονολογούνται στο α' μισό του 1ου αι. π.Χ. και αποτελούν τη μεγαλύτερη ομάδα στο υλικό από το φρέαρ, ανήκουν δε στα ωνικά εργαστήρια που ταύτισε ο Laumonier στη Δήλο¹⁴. Από την υπόλοιπη κεραμική χαρακτηριστικά είναι τα λυχνάκια τύπου «Εφέσου» και «Κνίδου» του 1ου π.Χ. έως τον 1ο μ.Χ. αι., καθώς και η ερυθροβαφής κεραμική.

Από την ερυθροβαφή κεραμική που βρέθηκε στην ανασκαφή της Μινώας, θα παρουσιάσω μόνο τους αντιπροσωπευτικότερους τύπους, οι οποίοι περιλαμβάνουν αρκετά αγγεία.

Στους πρωιμότερους τύπους ανήκουν τα άωτα ημισφαιρικά σκυφίδια (εικ. 1). Το σχήμα είναι χαρακτηριστικό των περγαμηνών που βρέθηκαν στη Δήλο. Υιοθετείται όμως από τα πρώιμα σάμια και τα λεγόμενα «Presigillata». Το σχήμα χρονικά απαντά από τα μέσα του 2ου αι. π.Χ. και διατηρείται και στον 1ο αι. μ.Χ.¹⁵

10. Labraunda II, σ. 30.

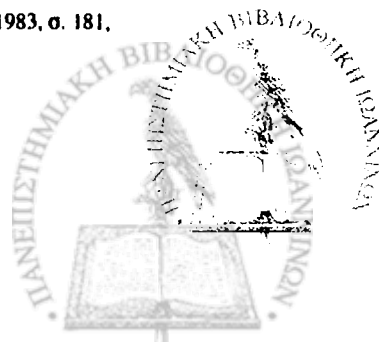
11. Βλ. Samaria III, σ. 281 και H. Robinson, «Pottery of the Roman Period Chronology», *Agora V*, Princeton, New Jersey, 1959, σ. 11. AM 98, 1983, σ. 175-176. J. Schiffer, «Terra Sigillata aus Pergamon», AA 77, 1962, σ. 780.

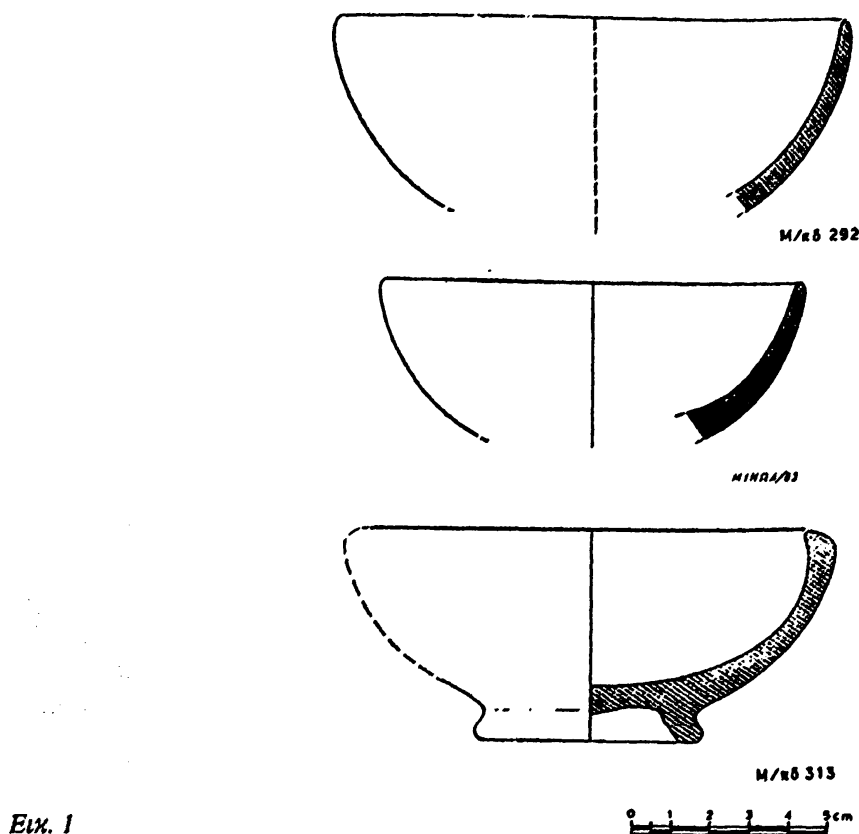
12. Samaria III, σ. 281-357.

13. Βλ. Α. Μαργακού, ΠΑΕ 1983, σ. 323-324.

14. A. Laumonier, EAD XXXI, «La céramique hellénistique à reliefs. 1. Ateliers "Ionieins"», Paris 1977.

15. Πρβ. Ph. Bruneau, EAD XXVII, «L'ilot de la maison des Comédiens, Paris 1970, σ. 254, πίν. 42. AM 98, 1983, σ. 181, εικ. 2 (Σάμος). ANP, XI, πίν. 67.

Εικ. 1

Τα αβαθή πινάκια με καμπυλούμενα προς τα έξω χείλη, τα οποία φέρουν εμπιέστη διακόσμηση από ιωνικό κυμάτιο, ωά ή αστραγάλους, είναι από τα χαρακτηριστικότερα ερυθροβαφή αγγεία¹⁶ (εικ. 2α, πίν. 1). Στη Σάμο, τη Σαμάρεια και τον Κεραμεικό, ο τύπος χρονολογείται στο β' με γ' τέταρτο του 1ου αι. π.Χ.

Τα πινάκια (εικ. 2β) με το χαμηλό πόδι, τα ελαφρά ανυψωμένα τοιχώματα και το χείλος, που είναι προάγγελος του κάθετου χείλους των ύστερων ερυθροβαφών, ανήκουν στην κατηγορία αυτή, που το σχήμα τους θυμίζει περισσότερο τα σχήματα των ελληνιστικών μελαμβαφών πινάκιων με την ακιδωτή διακόσμηση. Χρονολογούνται και αυτά στον 1ο αι. π.Χ. στη Σαμάρεια, ενώ στη Δήλο χαρακτηρίζονται ως πρώιμα σαμιακά¹⁷.

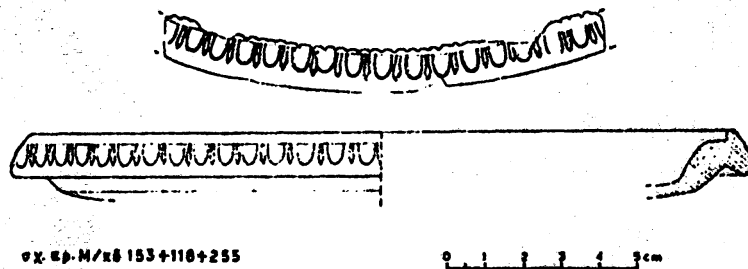
Τα χωρίς πόδι, με χαμηλά τοιχώματα πινάκια (εικ. 3α-β) τοποθετούνται στο τελευταίο τέταρτο του 1ου αι. π.Χ. Στους Στόβους, την Έφεσο, στη Σαμάρεια και τη Σάμο υπάρχουν τα ακριβή τους παράλληλα¹⁸. Τα μεγάλα χοντρά πινάκια με το πεπλατυσμένο πόδι είναι επίσης συνηθισμένο σχήμα της εποχής.

16. Πρβ. AM 98, 1983, σ. 179-180, εικ. 1 (Σάμος τύπος 5). *Samaria* III, σ. 327, εικ. 78 και BSA XLIV, 1949, πίν. 22, αρ. 28, εικ. 14, αρ. 2.

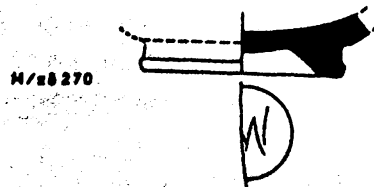
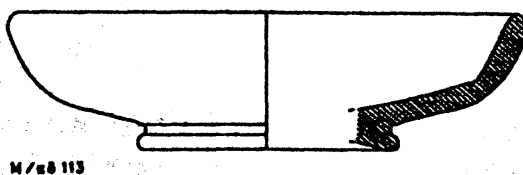
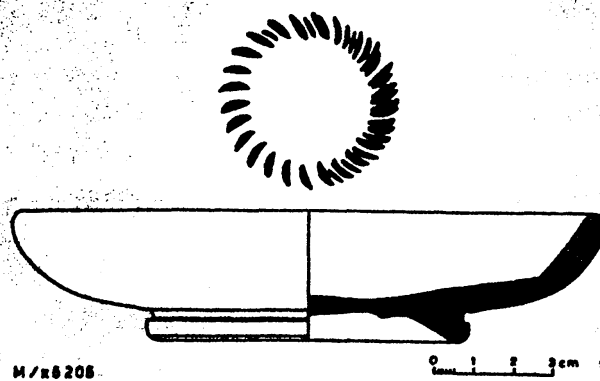
17. Πρβ. EAD XXVII, σ. 247, εικ. 126, πίν. 42.

18. Πρβ. V. Anderson, *Pottery of the Late Hellenistic and Early Roman Periods at Stobi*, (Διδακτορική διατριβή), 1977, σ. 385, εικ. 72, αρ. 232 (τύπος IV).

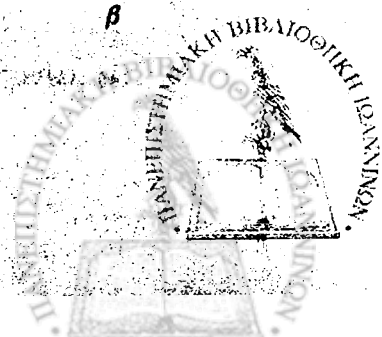

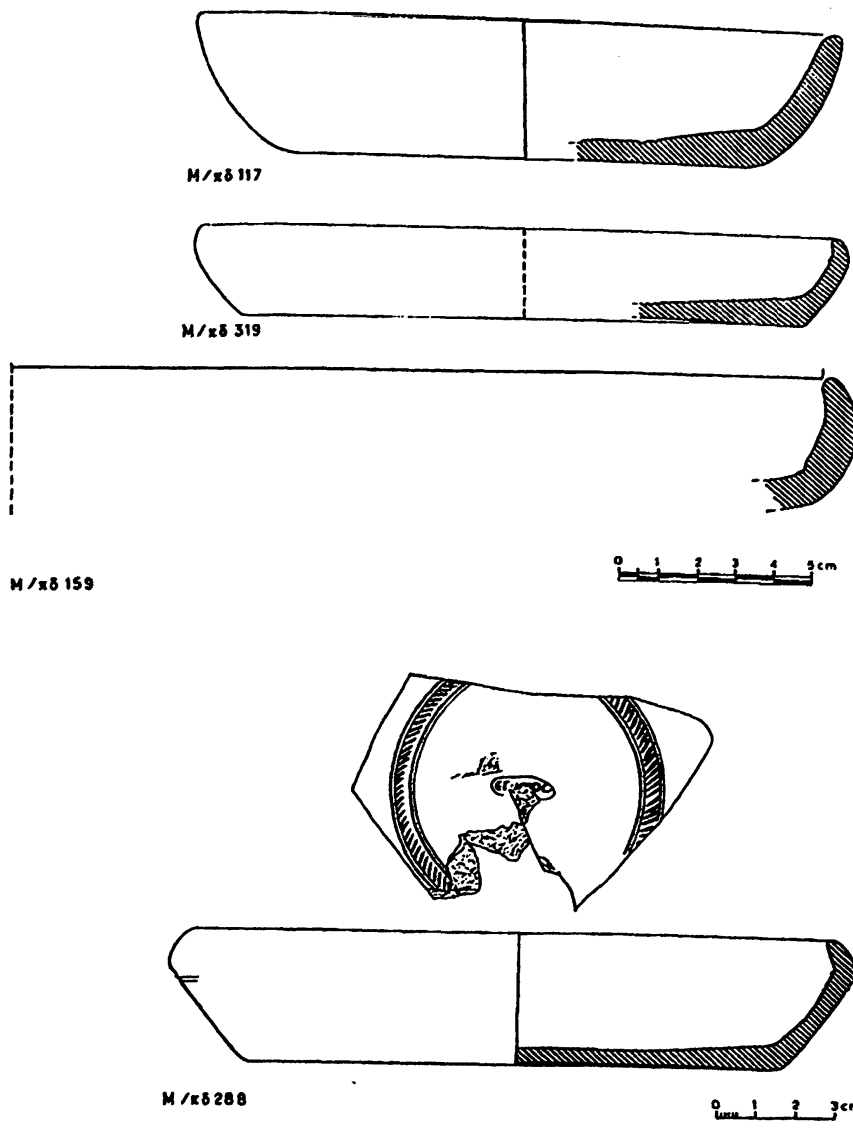
α

Εικ. 2

β

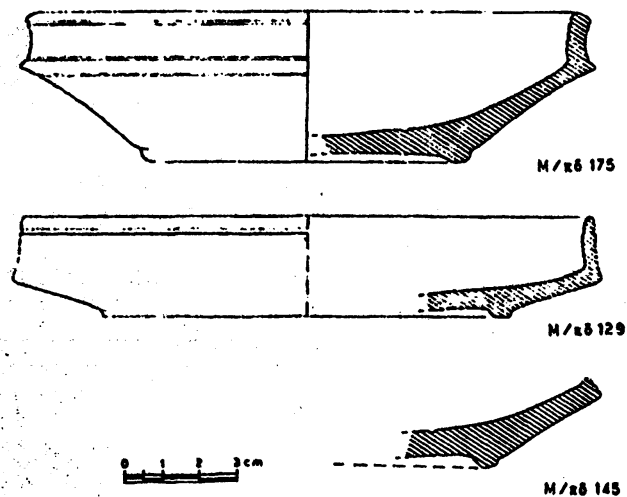
Елх. 3

Το κύριο χαρακτηριστικό σχήμα των χρόνων του Αυγούστου είναι τα πινάκια με τα επικλινή τοιχώματα, που σχηματίζουν έντονη γωνία με το σχεδόν κάθετο χείλος (εικ. 4). Το πόδι, αδιαμόρφωτο τις περισσότερες φορές, είναι χαμηλό. Πρόκειται για επίδραση στο σχήμα από τα Sigillata της Δύσης, τα οποία χαρακτηρίζονται για τα σχήματα με οξείες τομές. Στη Σάμο τα πινάκια του τύπου αυτού χρονολογούνται στον πρώιμο 1ο αι. μ.Χ.¹⁹

Η επόμενη ομάδα έχει κοινό στοιχείο με την προηγούμενη το χαμηλό κάθετο χείλος, το

19. ΑΜ 98, 1983, σ. 183, εικ. 3 (Σάμος τύπος ΙΙ).

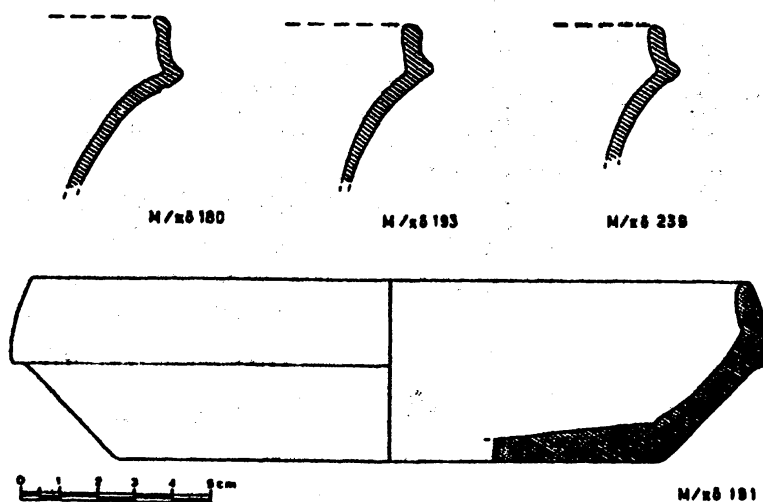

Εικ. 4

οποίο τις περισσότερες φορές φέρει ακιδωτή διακόσμηση (εικ. 5). Εδώ πρόκειται για σκύφους, οι οποίοι συνήθως έχουν πόδι. Τα επικλινή τοιχώματα σχηματίζουν έντονη γωνία με το σχεδόν κάθετο χείλος. Στη Σίφνο έχουν βρεθεί αντίστοιχα παραδείγματα. Χρονολογείται κι αυτός ο τύπος στον 1ο αι. μ.Χ.²⁰

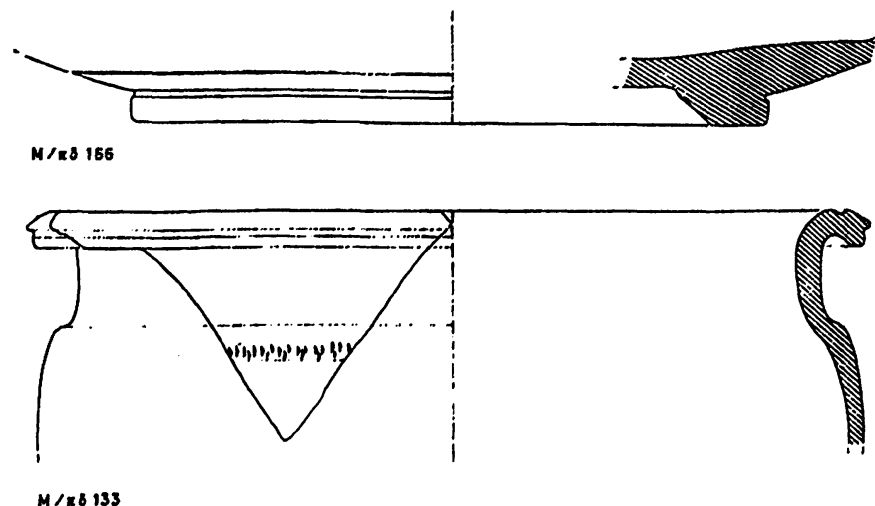
Ως καθεαυτό σχήμα των ερυθροβαφών αγγείων που διαμορφώνεται γύρω στα μέσα του 1ου αι. μ.Χ. μπορούν να θεωρηθούν τα πινάκια με το χαμηλό πόδι και το κάθετο χείλος, το οποίο φέρει και είδος περιχειλώματος²¹ (εικ. 5, M/πδ 191).

Εκτός από τα πινάκια και τους σκύφους, τα χαρακτηριστικά των ερυθροβαφών υιοθετού-

Εικ. 5

20. AM 98, 1983, σ. 181, εικ. 2 (Σάμος τύπος 10). BSA XLIV, 1949, σ. 68, εικ. 13, αρ. 9, 10 (Σίφνος).
21. Πρβ. AM 98, 1983, σ. 183, εικ. 3 (Σάμος τύπος 12).

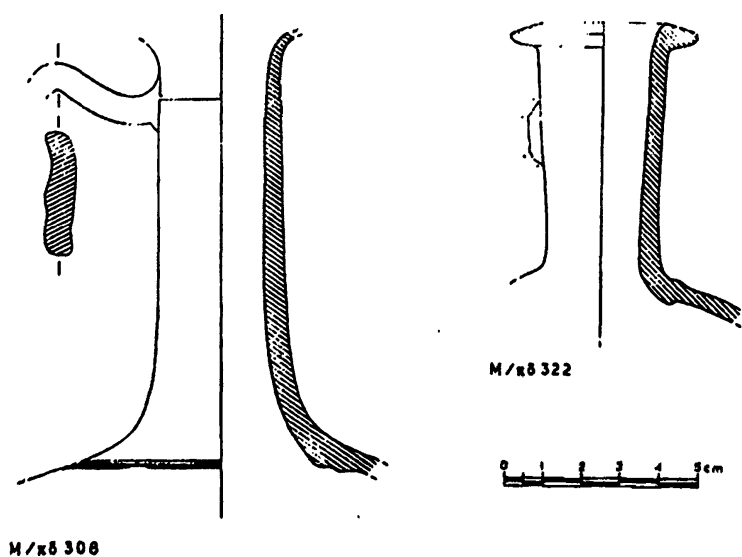

Εικ. 6

νται και για άλλα σχήματα αγγείων. Έτσι έχουμε το ανώτερο τμήμα κρατήρων που φέρουν ακι-
δωτή διακόσμηση εσωτερικά στο χείλος και εξωτερικά. Στην Πέργαμο χρονολογούνται στον 1ο
αι. μ.Χ.²² (εικ. 6).

Επίσης κλειστά σχήματα αγγείων, όπως τα δύο παραδείγματα από ληκύθια (εικ. 7), χρονο-
λογούνται στη Σάμο και την Πέργαμο στον 1ο αι. μ.Χ.²³

Η ερυθροβαφής κεραμική από την Αμοργό, από την οποία είδαμε μόνο τα πιο αντιπροσω-
πευτικά παραδείγματα, μας οδηγεί αβίαστα, όσον αφορά τα παράλληλά της στο χώρο της Μ. Α-

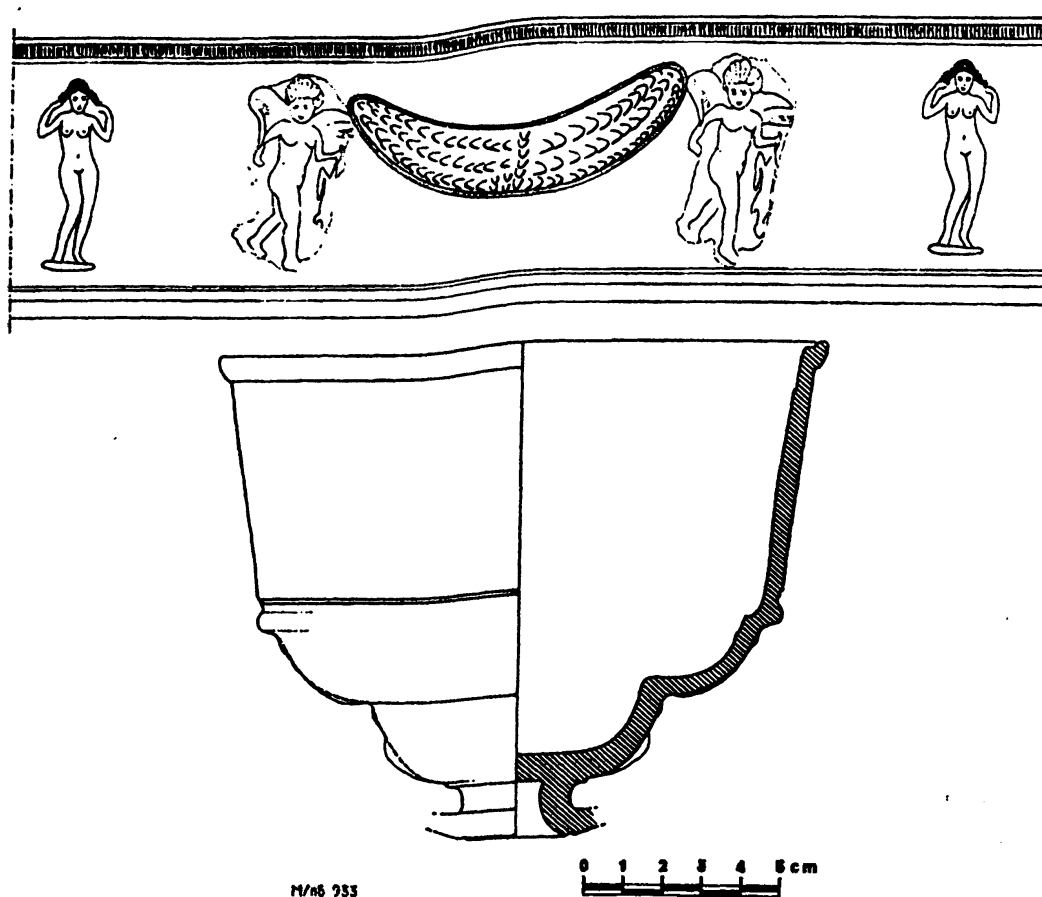

Εικ. 7

22. ΑνΡ XII, π(ν. 31, Κ 147, βλ. επίσης R. Etienne, Ténos I, «Le Sanctuaire de Poseidon et d'Amphitrite, Paris 1986, σ. 226, π(ν. 122 (Fa 11).

23. ΑΜ 98, 1983, σ. 193, εικ. 7 και ΑΑ 77, 1962, σ. 786, εικ. 2. σφ. 31.

Εικ. 8

σίας. Όχι μόνο η τυπολογική κατάταξη βασισμένη στο σχήμα των αγγείων, αλλά και τα λίγα σφραγίσματα που σώζονται, επιβεβαιώνουν αυτή την απόδοση. Έτσι η υπογραφή ΕΡΩΤΟΣ, στο εσωτερικό, στο κέντρο του πινακίου, είναι γνωστή και από την Πέργαμο²⁴ (εικ. 3). Στην Έφεσο απαντούν τα άλλα σφραγίσματα ΙΣΙΔΩΡΟΥ και ΔΩΡΟΝ²⁵. Το όνομα ΔΩΡΟΝ δεν σημαίνει συγκεκριμένο όνομα, αλλά απλώς μια ευχή, όπως π.χ. τα ανάλογα σφραγίσματα ΤΥΧΗ, ΧΑΡΙΣ. Ίδιο σφράγισμα είναι γνωστό από τη Σάμο²⁶. Δύο σφραγίσματα με το όνομα ΡΟΥΦΟΥ βρίσκουν τα παράλληλά τους στην Έφεσο²⁷.

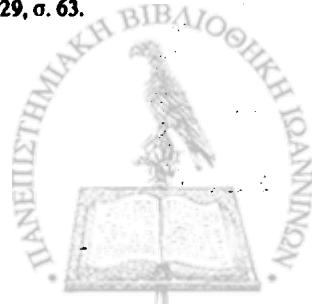
Σημαντικό εύρημα από το φρέαρ, που ανήκει κι αυτό στην κατηγορία των ερυθροβαφών, είναι ένα καλυκόσχημο ποτήρι με ανάγλυφη διακόσμηση. Σώζεται σχεδόν ακέραιο (εικ. 8). Λεί-

24. Για τον τύπο του πινακίου βλ. AM 98, 1983, σ. 183 (Σάμος τύπος 12). Για το σφράγισμα, J. Schäfer, «Terra Sigillata aus Pergamon», AA 1962, σ. 199.

25. V. Mitsopoulos-Leon, «Keramik aus Basilika und Prytaneion – Ein Überblick, Grabungen in Ephesos von 1960-1969 bzw 1970», ÖJh 50, 1972-1975, Beiblatt, σ. 510.

26. AM 98, 1983, σ. 199, 202, επίσης W. Technau, «Griechische Keramik im Samischen Heraion», AM 54, 1929, σ. 63.

27. Βλ. παραπάνω τη σημ. 25.

πει το πόδι, το οποίο είναι σπασμένο. Στο φρέαρ όμως βρέθηκε μολύβδινο αντικείμενο, με «στρακωμένο» μέρος από το πόδι του αγγείου. Ο καθαρισμός του μεταλλικού αντικειμένου στο Εθνικό Μουσείο από τον κ. Κασσανδρή έδειξε ότι πρόκειται για μολύβδινη βάση. Πρόκειται για μια επισκευή του αγγείου. Το αγγείο θα ήταν φαίνεται μοναδικό και πολύτιμο στον κάτοχό του. Είναι διακοσμημένο με ανάγλυφες παραστάσεις, για τις οποίες χρησιμοποιήθηκαν δύο τεχνικές. Στο κατώτερο τμήμα, για τα φυτικά θέματα χρησιμοποιήθηκε μήτρα, ενώ για τα κάθετα τοιχώματα του σώματος χρησιμοποιήθηκαν σφραγίσματα μεμονωμένα, από τα οποία τα προερχόμενα ανάγλυφα πλακίδια επικολλήθηκαν χωριστά.

Η διακόσμηση αυτή, γνωστή ως «appliqué» χαρακτηρίζει μια ομάδα αγγείων που ονομάστηκαν επίσης περγαμηνά. Από εικονογραφική άποψη το αγγείο από τη Μινώα της Αμοργού είναι σημαντικό, γιατί απεικονίζει το γνωστό τύπο της Αφροδίτης αναδυομένης, ο οποίος σ' αυτού του είδους την κεραμική είναι διαδεδομένος σε υστερότερα παραδείγματα της εποχής του Αδριανού (2ος αι. μ.Χ.).

Οι ερωτιδείς που κρατούν τη γιρλάντα είναι συνηθισμένο διακοσμητικό θέμα στην Πέργαμο, βρίθκει δε στα ρωμαϊκά χρόνια (1ο και 2ο αι. μ.Χ.)²⁸. Δεν θα επιμείνω περισσότερο στην ανάλυση των διακοσμητικών θεμάτων, γιατί το αγγείο αυτό θα αποτελέσει το θέμα άλλης εργασίας. Δυστυχώς το σφράγισμα με την υπογραφή στο εσωτερικό του αγγείου έχει καταστραφεί εντελώς και έτσι ως μόνο κριτήριο για τη χρονολόγηση απομένει η διακόσμηση, η οποία σ' αυτή την περίπτωση δε βοηθάει ιδιαίτερα, γιατί πρόκειται για θέματα, που επαναλαμβάνονται τεχνικά με τη χρήση καλουπιού.

Το κλείσιμο του φρέατος στο α' μισό του 1ου αι. μ.Χ. επιβεβαιώνουν και τα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα στο χώρο. Προχειροκτισμένοι τοίχοι μαρτυρούν μια κατοίκηση στον ίδιο χώρο μετά από διακοπή ή αλλαγή του ρυθμού της ζωής στο χώρο αυτό.

Η ανασκαφή βρίσκεται στο στάδιο της καταγραφής του υλικού και της μελέτης, γι' αυτό δεν επεκτείνονται σε παρατηρήσεις όσον αφορά την ιστορία του χώρου.

Για το αν τα αγγεία αυτά είναι εισηγμένα ή όχι, εννοώ τα ακόσμητα πινάκια και σκύφους, νομίζω ότι είναι δύσκολο να απαντήσει κανείς. Το χρώμα του πηλού και η σύστασή του είναι όμοια με τον πηλό των μεγαρικών σκύφων και ορισμένων λύχνων.

Εδώ πρόκειται για μια πρώτη παρουσίαση, εφόσον το υλικό αυτό ετοιμάζεται για δημοσίευση μαζί με την υπόλοιπη κεραμική από την ανασκαφή, όπου θα αναλυθούν και τα προβλήματα που αφορούν τη χρονολόγηση, την προέλευση, τη θέση της κεραμικής των ελληνιστικών και πρώιμων ρωμαϊκών χρόνων στην ιστορία της πόλης της Μινώας Αμοργού.

ΒΑΣΙΛΙΚΗ ΠΑΠΠΑ

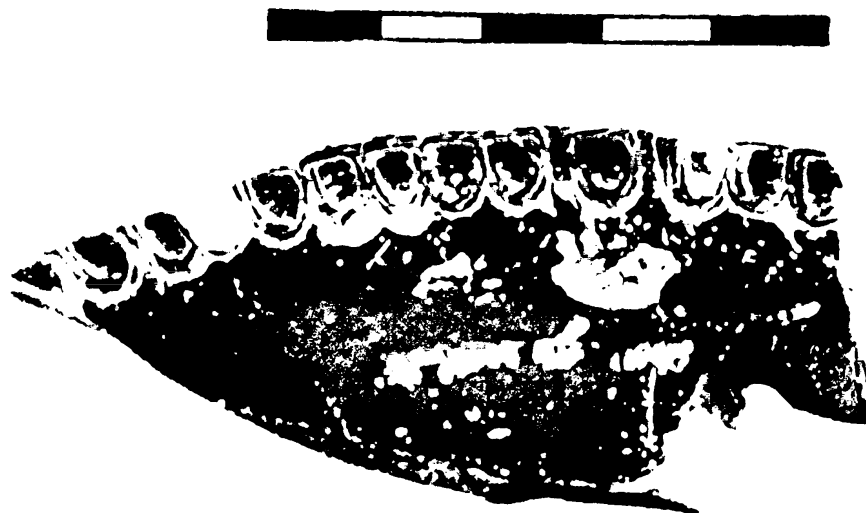
Τομέας Αρχαιολογίας

Πανεπιστημίου Ιωαννίνων

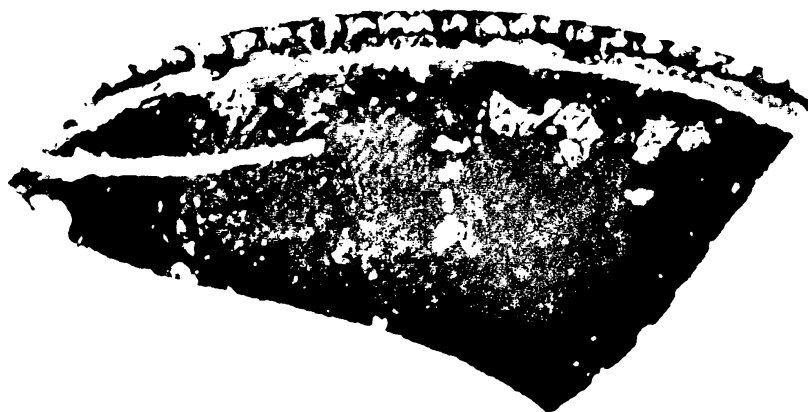
28. Βλ. F. Oswald, *Index of Figure - Type on Terra Sigillata (Samian Ware)*, The University Press of Liverpool 1936-1937, Republished 1964, πίν. XV, αρ. 277, 277A. Βλ. επίσης B. Deppert-Lipplitz, *Goldschmuck der Römisch-Germanischen Zentralmuseum, Bonn* 1985, σ. 14, πίν. 9, αρ. 21.

29. Βλ. J. Schüfer, «Hellenistische Keramik aus Pergamon», PF2, Berlin 1968, σ. 83.

Μ/πδ 162

Μ / δ 212

ΣΥΝΟΠΤΙΚΑ ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Η πρώτη επιστημονική Συνάντηση των αρχαιολόγων για την Ελληνιστική Κεραμική, που πραγματοποιήθηκε στα Ιωάννινα χάρη στη φιλοξενία του εκεί Πανεπιστημίου και ιδιαίτερα με τις φροντίδες του Αρχαιολογικού Τομέα, ήταν φανερό από την αρχή ότι θα είχε ανιχνευτικό χαρακτήρα.

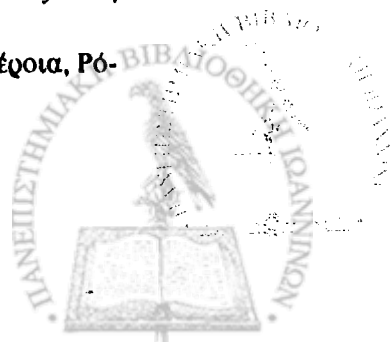
Η ανάγκη για την ανάληψη ευρύτερης συζήτησης για την κεραμική των ελληνιστικών χρόνων δεν προερχόταν μόνο από τη στασιμότητα της αντίστοιχης μελέτης, αλλά κυρίως από τα πολυάριθμα, νέα κυρίως, ανασκαφικά δεδομένα. Τα πλούσια ευρήματα των τελευταίων δεκαετιών και ακόμη οι νέες απόψεις για παλιά προβλήματα δεν καλύπτονται πλέον ικανοποιητικά από την παλιότερη έρευνα, γεγονός που υποχρεώνει να επαναξεταστούν τα σχετικά θέματα στο σύνολό τους.

Αυτά όμως δεν λύνονται πλέον με τη μονήρη έρευνα· απαιτούν ακόμη τεράστια εργασία, που δεν καλύπτει βέβαια μια μόνο συζήτηση αρχαιολόγων. Κάτω από την πίεση αυτών των προβλημάτων, και ιδιαίτερα για τους ανασκαφείς, οδηγήθήκαμε στην Α' αυτή Συνάντηση. Γρήγορα από τις συζητήσεις και τις παρουσιάσεις των επί μέρους ευρημάτων φάνηκε η ανάγκη να βρεθούν οι τρόποι προσέγγισης του θέματος και κυρίως η ανάγκη μιας αφετηρίας για όλη την προσπάθεια, που δεν μπορούσε να είναι άλλη από την χρονολογική αναγνώριση του πολυάριθμου και δύσκολου υλικού.

Όπως φάνηκε και στις ανακοινώσεις της Συνάντησης, η διαδικασία δεν είναι απλή ούτε αποτελεί ένα κανονικό, τυπικό βήμα της ερευνητικής διαδικασίας, τουλάχιστον για την Ελληνιστική Κεραμική. Η κεραμική αυτή έχει κοινό και πανελλήνιο χαρακτήρα – παγκόσμια θα μπορούσε να τη χαρακτηρίσει κανείς, αν υπολογίσει τον τότε αρχαίο κόσμο. Ωστόσο τα κέντρα παραγωγής της είναι πολυάριθμα, διάσπαρτα στον αρχαίο κόσμο, ενώ παράλληλα η σχέση με διάφορα προϊόντα είναι ποικίλη, φαινόμενα βέβαια που ανταποκρίνονται πολύ καλά στη σύγχρονη της αντίστοιχη οικονομία.

Ακριβώς η οικονομική σημασία της Ελληνιστικής Κεραμικής, μια σχέση πολύ πιο φανερή στην εποχή αυτή, καθώς και ο τρόπος διακίνησης και υιοθέτησης των μορφών και της διακόσμησης από τα διάφορα κέντρα, κάνει την προσέγγιση του υλικού αυτού δύσκολη, τουλάχιστον μόνο μέσα από αυτά τα δύο τελευταία στοιχεία. Απομένει η χρονολογική αναγνώριση ως απαραίτητη προϋπόθεση για κάθε περαιτέρω έρευνα. Μόνο που και αυτή δεν μπορεί να στηριχθεί μόνο στη μορφή, αλλά κυρίως σε εξωτερικά δεδομένα, όπως λ.χ. τα ανασκαφικά. Αυτό δεν σημαίνει ότι αποκλείουμε την «έσωθεν» εξέταση της Ελληνιστικής Κεραμικής. Όμως αυτό μπορεί να γίνει σε ένα επόμενο στάδιο, ακριβώς όταν εξασφαλιστεί μια ανεξάρτητη χρονολογική βάση. Τα χαρακτηριστικά της μορφής και της διακόσμησης στην Ελληνιστική Κεραμική είναι αποτέλεσμα πολύπλοκων διεργασιών, που μπορούν να μελετηθούν σωστά μόνο όταν εξασφαλίζεται η παραπάνω αφετηρία.

Στη Συνάντηση αυτή είχαμε την ευκαιρία να δούμε ταφικά σύνολα κεραμικής (Βέροια, Ρό-

δος), αντίστοιχα οικισμών (Μεγαλόπολη, Γόρτυνα) ή σειρές σχημάτων με κοινή προέλευση (μυροδοχεία). Αμέσως φάνηκε η ανάγκη για αυστηρή ανασκαφική παρατήρηση, για έναν σαφή και ευέλικτο χρονολογικό κώδικα. Έγινε κατανοητό ότι για το σκοπό αυτό είναι απαραίτητο να υπάρχουν κλειστά ανασκαφικά σύνολα, στρωματογραφημένα ευρήματα και πληροφορίες άλλων μνημείων, όπως τα νομίσματα και τα σφραγίσματα. Δεν πρόκειται βέβαια για νέα, επαναστατική μέθοδο εργασίας. Ουσιαστικά πρόκειται για αυτή που μας δίδαξαν οι προϊστορικοί και ακόμη οι «κλασικοί» ανασκαφείς της αθηναϊκής Αγοράς, της Περγάμου κλπ. Το μάθημα όμως πρέπει να προσαρμοστεί ώστε να γίνει χρήσιμο για τα ευρήματα της Ελληνιστικής Κεραμικής. Δεν είναι εδώ θέση να περιγραφεί και να οριστεί ο χαρακτήρας της κεραμικής αυτής, είναι όμως γνωστό σε όσους ασχολούνται με το θέμα ότι το υλικό της είναι πολυάριθμο και πολύπλοκο και, το κυριότερο, επηρεάζεται στη διαμόρφωσή του από τις ιστορικές καταστάσεις.

Οι σχέσεις διαφόρων περιοχών ή κέντρων του ελληνιστικού κόσμου ανιχνεύονται πολύ καλά με τη βοήθεια της κεραμικής, καλύτερα από κάθε άλλο υλικό. Όμως και αυτό μένει ένα επιφανειακό ιστορικό φαινόμενο, αν λησμονήσει κανείς ότι οι σχέσεις αυτές για την ελληνιστική εποχή ακολουθούν διαδικασία παράδοσης και της σύγχρονης οικονομίας.

Τα κλειστά χρονολογικά σύνολα πρέπει να καταγραφούν με κάθε λεπτομέρεια και με όλες τις σχετικές παρατηρήσεις και με σχέδια τόσο της στρωματογραφίας και των ιδίων των αγγείων. Αυτό θα είναι και το κέντρο για κάθε επόμενη στατιστική, συγκριτική ή και κάθε καθολική εξέταση.

Η χρονολόγηση δεν είναι βέβαια ο τελικός και μοναδικός στόχος της έρευνας της Ελληνιστικής Κεραμικής. Με την παρουσίαση των ευρημάτων αναφάνηκαν από την αρχή κιόλας στη συζήτησή μας πολλά θέματα, που δυστυχώς δεν μπορούσαν εδώ να συζητηθούν αναλυτικά. Ήταν θέματα «τεχνικά», όπως ορολογίας, ονομασίας και ορισμού, περιγραφής και ταξινόμησης. Παράλληλα αναγνωρίστηκαν ακόμη ερωτήματα προέλευσης κατηγοριών και σχημάτων, ερμηνείας, σχέσεων των κέντρων κλπ., όλα προβλήματα που βαίνουν παράλληλα, αλλά και προϋποθέτουν τη δυνατή λύση του αντίστοιχου χρονολογικού.

Εξαιρετικά ενδιαφέροντα αλλά και επείγοντα είναι τα «τεχνικά» θέματα (ορολογία κλπ.). Αυτά μπορούν να καλύψουν μια μεγάλη εργασία, ωστόσο, κατά τη γνώμη μου, θα μπορούσε να τα αντιμετωπίσει κανείς κερδίζοντας εμπειρία και βρίσκοντας λύσεις μέσα στην ίδια την έρευνα. Μένουν πολλά άλλα θέματα για τη μελέτη Ελληνιστικής Κεραμικής. Πρόκειται για την ανασκαφική διαδικασία, για την επιλογή και την ταξινόμηση των ευρημάτων, οστράκων και αγγείων. Ίσως περισσότερο από κάθε άλλο αρχαιολογικό υλικό και από κάθε άλλη εποχή, η Ελληνιστική Κεραμική χρειάζεται για την ερμηνεία της το ανασκαφικό σύνολο και τη γενική εικόνα. Τούτο ακριβώς είναι, κατά τη γνώμη μου, το κλειδί για τη μελέτη της. Χρειάζονται ακόμη δημοσιεύσεις, όσο γίνεται πληρέστερες, και, αν είναι εφικτό, αμέσως μετά το τέλος της ανασκαφής.

Τέλος όμως χρειάζεται πρωταρχικά συνεχής συνεργασία και ανταλλαγή γνώμων ανάμεσα σ' εκείνους που ασχολούνται με το θέμα αυτό. Πρώτη λοιπόν ευχή θα ήταν να επαναληφθεί σύντομα η Συνάντηση αυτή.

ΣΤΕΛΛΑ ΔΡΟΥΓΟΥ
Τομέας Αρχαιολογίας
Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης

Η 2η ΕΚΔΟΣΗ
ΤΩΝ ΠΡΑΚΤΙΚΩΝ
ΤΗΣ
Α' ΣΥΝΑΝΤΗΣΗΣ
ΓΙΑ ΤΗΝ ΕΛΛΗΝΙΣΤΙΚΗ ΚΕΡΑΜΙΚΗ
ΤΥΠΩΘΗΚΕ ΣΤΗ ΡΟΔΟ
ΤΟΝ ΑΠΡΙΛΙΟ ΤΟΥ 2000
ΣΤΟ ΤΥΠΟΓΡΑΦΕΙΟ "ΤΕΧΝΗ"
Α. ΒΡΑΤΣΑΛΗΣ & ΥΙΟΙ Ο.Ε.
ΣΕ ΧΙΛΙΑ ΑΝΤΙΤΥΠΑ
ΣΕ ΧΑΡΤΙ SARPI MAGNOSTAR TCF 115 GM
ΓΙΑ ΛΟΓΑΡΙΑΣΜΟ ΤΟΥ
ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟΥ ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟΥ
ΔΩΔΕΚΑΝΗΣΟΥ

